АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1986

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи*, *списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*), dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Тежест за кантар от бронз и олово, оформена като статуетка на император Константин Велики, от с. Рудник, Варненски окръг. Края на IV—V в. Историко-художествен музей, Варна

Снимка Г. Александров

Sur la couverture

Poids de balance en bronze et en plomb, moulé comme statuette de l'empereur Constantin le Grand, du village de Rudnik, département de Varna du IVe—Ve s. Musée d'histoire et d'art, Varna

Photo G. Aleksandrov

© Археологически институт и музей при БАН
1986
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
Год. XXVIII
2
1986
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

За извършената широка и резултатна археологическа дейност

(Из доклада „Златни страници на социалистическата ни култура“, изнесен на тържественото заседание на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново по случай 800-годишнината от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава)

Главно и водещо направление в нашата работа естествено бе научното изясняване на средновековните археологически паметници в Търновград. А без археологическите разкопки и проучванията нямаше да имаме пълна представа за високата материална и духовна култура на средновековната столица, за живота на нейното население, за високоразвитите занаяти, за икономическите отношения и за класовата структура на тогавашното общество.

И преди създаването на Общонародния комитет във Велико Търново са извършвани археологически разкопки от Археологическото дружество при изключително трудни условия, без необходимите средства и достатъчно кадри. Те бяха израз на големия научен интерес към древната столица, подтикван от чувство на патриотизъм и осъзната обществена необходимост. Тази дейност след 9. IX. 1944 г. естествено се разрасна и подобри.

След 1966 г. започна периодът на активно проучване, особено на хълма Царевец. Всяка година обхващаните терени и броят на участвуващите се увеличаваше, разкопките се водеха на широк фронт с голяма продължителност и непознати за нашата страна темпове. Общонародният комитет съдействува за превръщането на археологическите проучвания във високопатриотично и общонационално дело. Колективът от археолози се попълваше първоначално под ръководството на акад. Кръстю Миятев, акад. Димитър Димитров, по-късно от проф. Станчо Ваклинов, акад. Димитър Ангелов.

Археолозите не разполагаха с необходимата материална база, техника и работна ръка. Затова трябваше да се изгради фотолаборатория, химическа лаборатория, складова база, фондохранилище и др., които значително помагат за водене проучвания на по-широк терен. За работни помещения се предоставиха сградата на бившата туристическа хижа, а по-късно беше осигурена подходяща сграда в Асенова махала, където работят и сега служителите на Филиала на Археологическия институт, създаден от БАН със съдействието на Общонародния комитет през 1974 г.

В проучванията ежегодно и активно се включваха значителна група пенсионери като много съзнателни и специализирани работници. Но работната ръка не достигаше, затова предложихме на Строителни войски да предоставят група от строителни войници, а на ЦК на ДКМС — бригадири, средношколци и студенти. В резултат на взетите мерки следващите години през летните месеци на интензивна археологическа работа числото на работещите на терена достигаше до 350—400 души.

Изпълнителното бюро ежегодно увеличаваше средствата, отпускани от фонда за развитие на Велико Търново, за разкопките и издръжката на този голям колектив. За илюстрация на това могат да се посочат следните цифри: през 1966 г. ние дадохме и са изразходвани 58 600 лв., през 1967 г. — 99 000 лева, а през 1984 г. — 531 000 лв. Досега Общонародният комитет е предоставил на археолозите сумата 4 500 000 лв. Основна задача на специалистите археолози беше да проучат цялостно столицата на Втората българска държава и да изяснят нейната строителна история, нейната богата материална и духовна култура.

В изпълнение на тази задача проучвателите се насочиха първоначално към останките на монументалната архитектура, Царския дворец, патриаршеския комплекс и крепостната система. И напълно се изясни, че дворецът е бил разположен върху три тераси с наклон на север, представлявал самостоятелна крепост с крепостни стени и кули във формата на неправилен четириъгълник, върху площ от 6000 кв. м. В централната му част доминирали дворцовата църква „Св. Параскева“ и тронната зала. Достъпът до него е ставал чрез два входа: главен, който водел към представителната част, и южен, свързан със сервизните помещения. От проучванията се установи, че първоначално той е бил болярски замък на Асеневци и по-късно преустроен в дворец. По времето на Иван Асен II (1218—1241 г.) е било извършено значително разширяване. Към средата на XIV в. Иван Александър (1331—1371 г.) извършва нови преустройства и прибавя втората малка тронна зала. При теренната работа се откриха много материали, от които се съди за богатата декоративна и пластична украса по фасадите и вътрешното пространство.

При разкопките на двореца бяха установени по-ранни културни пластове, свидетелстващи за непрекъснатия многовековен селищен живот на това място.

Проучванията и намерените материали изясниха, че тогавашните майстори строители са имали добър вкус за красота. Умело са използували природните особености на хълма, на най-високото място е доминирала с вертикалните си обеми Патриаршеската църква със своята кула-камбанария. А Царският дворец, при много добре уравновесени пропорции на крепостните стени, кули и жилищни помещения, е разположен на равна тераса.

Разкопките на крепостните стени показаха, че крепостната система на Царевец е голям паметник на средновековната българска фортификационна архитектура. Изграждането на стените е съобразено с характера на терена и с предимствата за отбрана. Околовръстните отвесни скали са послужили за фундамент на зиданото укрепление. Проучванията на северозападната, на южната и част от източната стена на Царевец показаха непрекъснатата верига, разчленена за флангова и фронтална защита, снабдена с кули, бойници, зъбери, няколко тайни потерни (входа) и други три входа, от които главният е на скалния провлак със сечената скала, оформен с три порти.

Археологическите проучвания показаха, че Патриаршията е представлявала отделен архитектурен комплекс, защитен, както двореца, с крепостни стени, кули и порти. На най-високото място се е издигала църквата „Възнесение“, която през XIV в. била разширена и преустроена като кръстокуполна триабсидна, с два притвора. Църквата е била красива, строена от добри майстори и неслучайно са я наричали „Майка на всички църкви в България“.

Работата на археолозите на Царевец през тези години изясни градоустройството на старата столица. Бяха разкрити главната и второстепенните улици, площадите, обществените сгради и много жилища. Стана ясно, че на хълма Царевец не се намират само Царският дворец и Патриаршията, както се твърдеше дотогава, а и много гъсто застроени жилищни и стопански сгради, където е живяло столичното население, по-голямата част от което се занимавало с различни занаяти и търговия. Поради това Царевец е бил не само крепост за нуждите на господствуващата класа, но и главна част на самия градски организъм.

Във вътрешността на крепостта се разкриха основите на повече от 450 жилища на обикновените обитатели на града, строени с ломени камъни, споени с обикновена глина. Има разкрити основи на други по-големи жилища със солиден хоросанов градеж и по-сложен план на изграждане. Такова е „болярското жилище“, северно от двореца, и няколко други сгради, разположени на сравнително по-равния терен на западния склон на хълма. Бяха разкрити основите на 23 църкви и на четири манастира. Най-главните постройки тук са били на Царския дворец, дали названието на хълма Царевец.

По отношение проучванията терена на Царевец може да отбележим, че голямата част от него е неизяснена. През последните две години усилията бяха насочени към южния склон и на малък участък от източната крепостна стена, където работата се забави. Остават и много зелени петна, които вече са в разрез с цялостното изясняване на вътрешния град и включването му в програмата „Звук и светлина“. Налага се археолозите да продължат усилията си, за да се получи завършеният вид на крепост — символ и твърдина на българщината.

Наред със строителните и архитектурните останки при разкопките се намериха хиляди най-разнообразни находки: материали от домашния бит на средновековния човек, оръдия на труда, въоръжения, златни и сребърни накити, вътрешна архитектурна украса, обикновена и художествена керамика, надписи, много монети, които представляват неоценимо богатство за науката, говорят за високата материална култура на нашите прадеди.

През изтеклите двадесет години се ускориха и разшириха археологическите проучвания и в квартал „Асенов“, „Никополис ад Иструм“ и Килифаревския манастир. В квартал „Асенов“ проучванията бяха съсредоточени в църквите „Св. Димитър Солунски“ и „Св. 40 мъченици“. Ценни резултати, неизвестни досега, се придобиха при проучването на църквата „Св. Димитър Солунски“, където преди 800 години е било обявено победоносното въстание. Установи се, че църквата „Св. Димитър“ била изградена върху по-стари сградни останки. Тук, столетия преди нашата ера, се е простирало голямото тракийско селище, от което са запазени останки от жилища и едно светилище. След продължително прекъсване на живота през XI и XII век в района на църквата бил създаден голям керамичен център за производство на глинени съдове и тухли. Една от запазените грънчарски пещи е служела за изпичане на тухлите, употребени в градежа на църквата „Св. Димитър“.

Външните стени на църквата „Св. Димитър“ са били богато украсени с декоративна керамика и рисувана украса, което показва, че живописният стил в средновековната българска архитектура се е обособил още в края на XII век. Проучванията изясниха, че вътре църквата е била богато стенописана. Вековете са съхранили и до днес в източната ѝ част стенописи, разположени в два пояса, които са дело на майстори от Търновската живописна школа.

До царуването на Иван Асен II и построяването на църквата „Св. 40 мъченици“ църквата „Св. Димитър“ е била царска и в нея са се коронясвали първите владетели от династията на Асеневци.

Археологическите разкопки показаха, че още в първите години след въстанието на Асеневци около църквата бил построен голям манастир, за който не се знаеше и нямаше никакви сведения. Засега той е най-големият открит манастир в престолния Търновград. Състои се от четири големи манастирски сгради, които затварят обширен вътрешен двор.

В годините на османското иго в двора около църквата се създал голям български некропол, от който са проучени повече от 500 погребения, някои от които принадлежат на участници в националноосвободителните борби от този край.

При археологическите проучвания на църквата „Св. Димитър“ и манастира около нея за първи път бяха изяснени редица въпроси, свързани с развитието на средновековната българска архитектура и изкуство, а така също и с етапите в изграждането на допълнителните укрепления.

Важна роля в старопрестолния град е играла и църквата „Св. 40 мъченици“, разположена в приречната ивица на р. Янтра, между скрепените хълмове Царевец и Трапезица. Беше разкрита, укрепена крепостната стена с бойни съоръжения, разположена по бреговата линия на р. Янтра. Беше установен и известният от писмените извори манастир „Великата лавра“. Намерените находки показват, че той е бил и център за добив и обработка на черни метали. Преди две години бе разкрит проход, в който е изградено стълбище тайник, свързващ Царевец с „новия град“, под Трапезица.

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е изключително ценен паметник за нашата история. Там са запазени оригиналната колона с надпис на хан Омуртаг и мраморната колона с надпис на цар Иван Асен II за победата му при Клокотница.

През 1972 г. в северната галерия на църквата беше разкрито погребение с масивен златен пръстен с надпис „Калоянов пръстен“. Съвпадението на името на пръстена с името на един от най-големите български владетели предизвика вълнение и дискусия относно принадлежността на погребението. Затова по инициатива на Общонародния комитет, БАН и Археологическия институт се извършиха в продължение на няколко години системни изследвания върху останките от погребението, бяха извършени и антропологически изследвания. Както едните, така и другите доказаха, че погребението е на българския цар Калоян.

Археологическите проучвания на църквата и района следва да продължат до пълното изчерпване на терена и изясняване на строителните етапи.

В многостранната и мащабна програма на Общонародния комитет беше включен за археологически проучвания и обектът „Килифаревски манастир“, който е свързан с комплексното изследване на Търновската книжовна школа.

Килифаревският манастир е построен през 1350 г. от цар Иван Александър. През втората половина на XIV век той се е превърнал в голям исихатски, просветен и книжовен център, един от първите славянски университети. Тук са обучавани монаси от всички краища на България, Сърбия, Унгария, Влашко и Русия. В скриптория на манастира бил написан и украсен с изящни миниатюри един от най-значимите паметници на средновековната българска писменост и живопис — Томичовият псалтир.

Разкопките, водени от 1974 г. до сега, изясниха плана на крепостта, охранявала пътя на днешния Хаинбоазки проход и подстъпите към Търновград. В манастира е съчетана много сполучливо архитектурата с природната красота. Трудната достъпност на хълма е спомогнала неговите останки да се запазят сравнително добре.

Археологическите проучвания потвърдиха данните, които се съдържат за манастира в Житието на Теодосий Търновски и в Похвалното слово за Патриарх Евтимий.

Досегашните изследвания имат голям научноприносен характер относно архитектурата, плана, устройството и дейността на извънградските манастири, обособили се като важни духовни и културно-просветни средища.

Задачата през следващите няколко години е да се доразкрият сградите от запад, с което ще се проучи напълно целият манастирски комплекс.

Успоредно с разкопките и проучванията на Велико Търново и Килифаревския манастир, с материалната помощ на Общонародния комитет, през последните 10 години се разгърнаха широки археологически проучвания и в римския град Никополис ад Иструм. Беше създадена добра материална база, важна предпоставка за творческа и научна изследователска работа. Проучен бе цялостно градският площад, център на политически, икономически и културен живот. Разкрити бяха неизвестни обществени сгради, прекрасни образци на висока култура, и надписи, които изясняват важни страни от бурната история на тогавашното население.

За първи път бяха открити фрагменти от българска керамика от X век, свидетелство, че върху част от развалините на античния град по-късно е възникнало българско селище като предходник на разкритото на Царевец поселище от тази ранна епоха. Този факт още повече повишава научното и културно значение на Никополис ад Иструм, пример за поселищна и културна приемственост на народите през вековете.

Името на Никополис ад Иструм става широко известно не само у нас, но и в целия свят.

Всичко казано дотук разкрива колко голяма и изключително резултатна е дейността на археолозите. Благодарение на нея днес картината на средновековния Царевец и историческите квартали около него и живота в тях е много по-ясна, пълна и вярна. Имаме вече представа за блясъка на средновековната българска столица, за живота на нейното население, за високоразвитите занаяти, за икономическите отношения, за въоръжението на тогавашната българска войска, за строителството, архитектурата и изкуството, дело на талантливи български майстори. Ясно е, че Търново е бил не само административен и средновековен политически център, но и голямо икономическо, културно и книжовно средище, чиито произведения са били търсени и разнасяни из цяла Европа. Археологическите находки и днес оказват въздействие за създаване на усет и разбиране към ценното и хубавото, красивото, чувство на уважение към културните постижения и въздействуват за патриотичното възпитание на младежта и народа.

ПЕНЧО КУБАДИНСКИ

Член на Политбюро на ЦК на БКП и председател на НС на ОФ, председател на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет

Статии

Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Долината на р. Места доскоро оставаше бяло петно в проучванията на неолитната епоха в българските земи. През 1983 г. започнаха разкопки на две неолитни селища в м. Делниците край с. Елешница, Благоевградски окръг[1]. Раннонеолитното селище се отнася към култура Караново I, а материалите от къснонеолитното засега не намират достатъчно близки паралели в съседните области.

При проучването на раннонеолитното селище беше намерена предна част на керамична фигурка (обр. 1 *а*, *б*), представяща животно от род Големи котки — най-вероятно леопард[2]. Древният скулптор е изобразил умело характерните черти на главата на този хищник. Във висока степен това се дължи на сполучливо моделирания нос и на удължените в цепки очи. Устата е представена слабо отворена. Ушите се издължават встрани и нагоре. Изразът на животното издава внимание, напрежение. Главата е била покрита с червена ангоба, от която са се запазили само следи. Същото се отнася и за украсата с бяла боя. Останки от нея личат в устата (вероятно са били показани зъбите на хищника), а също и около очите (навярно е била изобразена петнистата козина на леопарда).

След счупването на фигурката към главата е проявено специално внимание. Мястото на счупването (при шията) е било трито по грапава повърхност до заравняване. Това ни навежда на мисълта, че зооморфното скулпторно изображение е имало култово предназначение, било е изготвено за продължително ползуване и след непреднамерено счупване главата е продължила да изпълнява ролята на цялата фигура съобразно принципа pars pro toto в религиозно-митологичното мислене на неолитните хора.

Както е известно, няма данни леопардът да е обитавал някога Балканския полуостров. От този ареал не са ни познати и други неолитни фигурки на същото животно. В раннохалколитното селище до с. Слатино, Кюстендилски окръг (в долината на р. Струма) е намерен модел на пещ, отгоре с пластично изображение на леопард[3]. В раннохалколитния пласт на селищната могила край с. Седларе, Кърджалийски окръг (в долината на р. Арда)[4] е намерена долна част на женска керамична статуетка. Отпред тя е покрита с ямички, инкрустирани с бяла боя. Подобна украса върху антропоморфни изображения от Анатолия Дж. Меларт интерпретира като облекло от леопардова кожа[5].

Липсата на хронологически съответствия от Балканите на фигурката от с. Елешница ни заставя да обърнем поглед към Предна Азия и главно към Анатолия. Там култът към леопарда е засвидетелствуван за продължителен период от време: от ранния неолит до началото на желязната епоха (VI—II хилядолетие пр. н. е.)[6]. Хронологически най-подходящи аналогии пластичното изображение от с. Елешница намира в селищната могила при Хаджилар. Анатолийските паралели могат да придобият съществено значение само на фона на всички данни за връзките между проучената в Хаджилар култура и раннонеолитните селища в долината на р. Места.

В селището до Ракитово[7], Пазарджишки окръг, са открити цели и фрагментирани керамични съдове, предимно купи, чиято рисувана орнаментация се състои от мотиви със стъпаловидно оформена външна или вътрешна линия — тяхна съществена стилова особеност (обр. 2). На първо място по разпространение трябва да поставим изправените или обърнати ъгловидни мотиви (обр. 2 *а—в*), а също и мотивите, съставени от такива елементи (обр. 2 *г*). Подобни мотиви бяха установени и в селището край с. Елешница. Близки с посочената група са и мотивите с форма на гирлянд (обр. 2 *д*) от селището до Ракитово. В него е регистрирана още композицията „венец на плодородието“, която има стъпаловидно оформена външна линия. Всички посочени мотиви и композиции съставят основния орнаментален пояс на украсения съд — основната композиция.

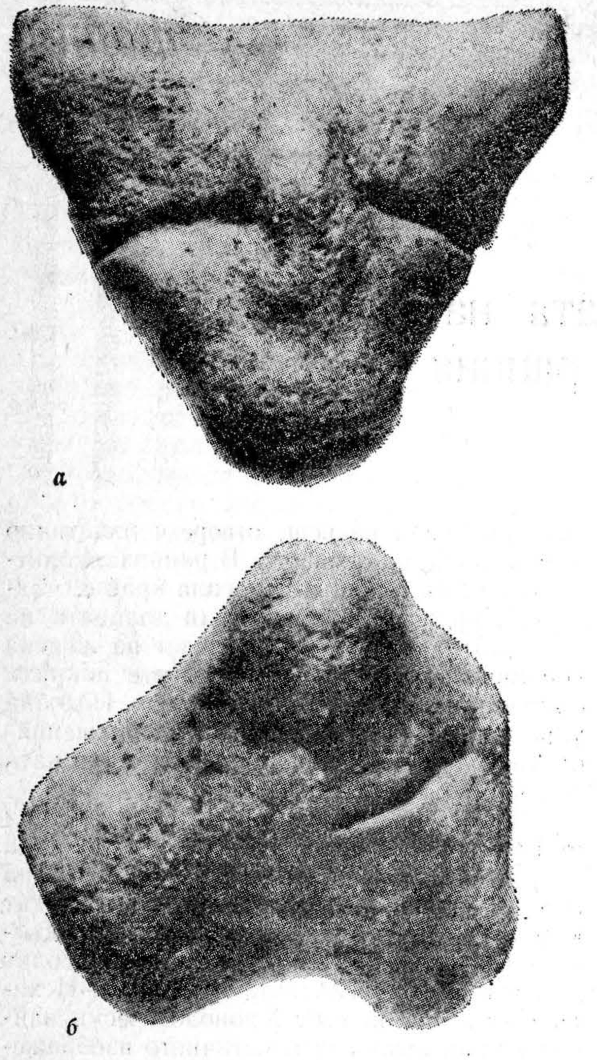

Обр. 1. Предна част на керамична фигурка на леопард от разкопките на раннонеолитното селище при с. Елешница, Благоевградски окръг. Fig. 1 Partie antérieure de la figurine céramique de léopard des fouilles du site du néolithique inférieur près du village Elešnica, département de Blagoevgrad

Тези характерни мотиви и композиции от долината на р. Места намират близки паралели в рисуваната орнаментация на керамичните съдове от фази V—II на Хаджилар. Това се отнася особено за ъгловидните мотиви[8] и мотивите с форма на гирлянд[9]. И тук те са част от основната композиция на съдовете — предимно купи.

В селището до Ракитово са открити фрагменти от керамични купи, за рисуваната орнаментална украса на които са характерни специфични У-видни мотиви (обр. 3 *а*, *б*). Горната им разширена част, в която се съдържа негативен елемент, най-често луновиден, опира в ръба на устието. Подобни мотиви са регистрирани и в селището край с. Елешница.

Тези мотиви имат близки аналогии в рисуваната украса на керамични купи от фази V—II на Хаджилар, изпълнена в т. нар. фантастичен стил[10]. И тук те участват в основната композиция на орнаменталната схема.

В селището до Ракитово са открити фрагменти от няколко керамични съда, чиито рисувани мотиви включват спираловиден елемент (обр. 3 *в*). Той запълва пространството в ъгъла между две прави ленти, очертаващи мотива.

Единствените аналогии на тази орнаментална особеност върху керамиката от селището до Ракитово откриваме в украсата на съдове от фази III—II на Хаджилар[11]. И в двете селища спираловидните елементи са в мотиви от основните композиции, украсяващи купи.

Върху външната страна на керамична купа от селището до Ракитово е нарисуван кръстовиден мотив, който се състои от ромбичен елемент в средата и четири триъгълника, долепени към върховете му (обр. 3 *г*).

Подобни кръстовидни мотиви върху външната страна на съда са сравнително често явление за фази V—II на Хаджилар[12]. Точен паралел на мотива от селището до Ракитово е мотивът от рисуваната украса на една купа от фаза II на Хаджилар[13].

От селището край с. Елешница произлиза фрагмент от стена на голям съд с част от релефен знак (обр. 4). Знака възстановяваме въз основа на многобройните аналогии (главно върху пинтадери) от централнобалканската зона[14]. Състои се от два П-образни елемента, влизащи един в друг, към две от страните на които са прилепени допълнения със специфична форма.

Този релефен знак има съответстващ върху пинтадера от фаза II на Хаджилар[15].

Можем да продължим с примерите, но подбрахме само по-съществените, които са отражение на религиозно-митологичната система и поради това имат най-висока доказателствена стойност. Тъй като няма никакви податки за контакти по суша между двата въпросни района, като единствено обяснение остава допускането за миграция на човешки групи през Егейско море, проникнали сред икономически равностойното им население от долината на р. Места. Доскоро идеята за презморско плаване през VI хилядолетие пр. н. е. изглеждаше нереална. Новите прецизни изследвания на източната част на Средиземно море показват, че най-същественото постоянно течение носи повърхностен слой вода край бреговете на Леванта, южните и западните брегове на Мала Азия, край Беломорска Тракия, Тесалия и слиза на юг край източните брегове на Гърция[16]. Неговата скорост е относително постоянна през зимата и през лятото (обикновено над 25 см/сек.) и е достатъчна, за да придвижи примитивни плавателни средства (камъшови лодки и салове) сравнително бързо от Предна Азия към устията на реките Места, Струма, може би Вардар, а също и до бреговете на Тесалия[17]. Най-многобройни съответствия раннонеолитната рисувана орнаментация от долината на р. Места има в селищната могила при Хаджилар. Ако допуснем, че човешки колектив от там или от близкия му район е поел пътя по морето към Балканския полуостров, той е трябвало да започне плаването или от залива Анталия (на южния бряг на Мала Азия), или от устието на р. Мендерес (на източния бряг). В единия случай разстоянието до устието на р. Места е по-малко от 900 км (близо 500 мили), а в другия — половината от него. Ако сал се движи само от морското течение, ще изминава на денонощие средно по 22 км (12 мили). В първия случай разстоянието е могло да бъде изминато за около 40 денонощия, а във втория (много по-вероятен) — за 20-ина денонощия, т. е. сроковете са съвсем приемливи, а плаванията осъществими.

В селищната могила Чаталхююк са засвидетелствувани най-ранните изображения на леопард в Анатолия. Някои от тях навеждат на мисълта, че в предземеделската

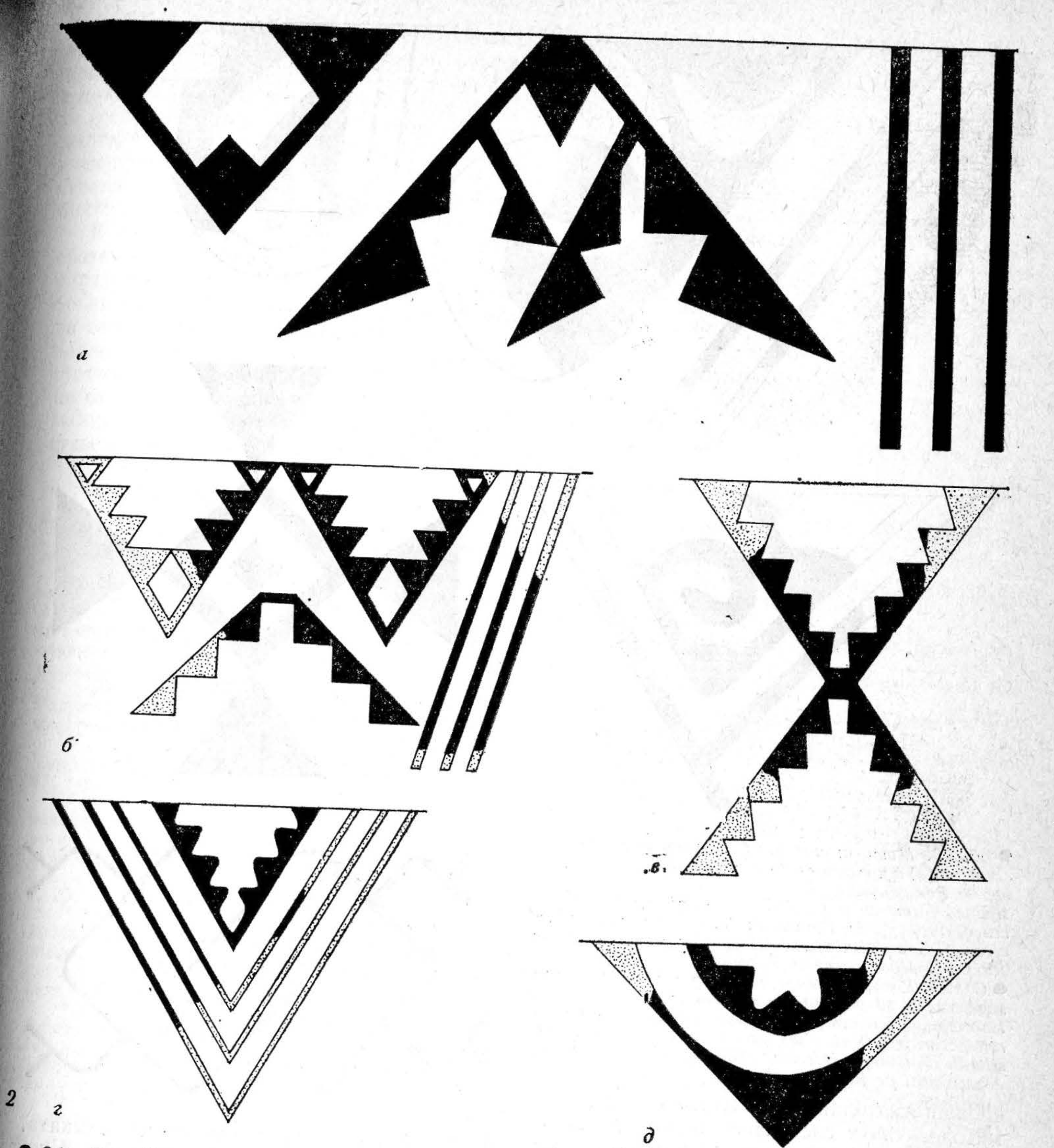

● *Обр. 2 а—д) мотиви със стъпаловидна линия от рисуваната орнаментация на керамични съдове от раннонеолитното селище до Ракитово, Пазарджишки окръг. Fig. 2 a—д) motifs à ligne en forme de marche de l'ornementation dessinée de vases céramiques du site du néolithique inférieur près de Rakitovo, département de Pazardžik*

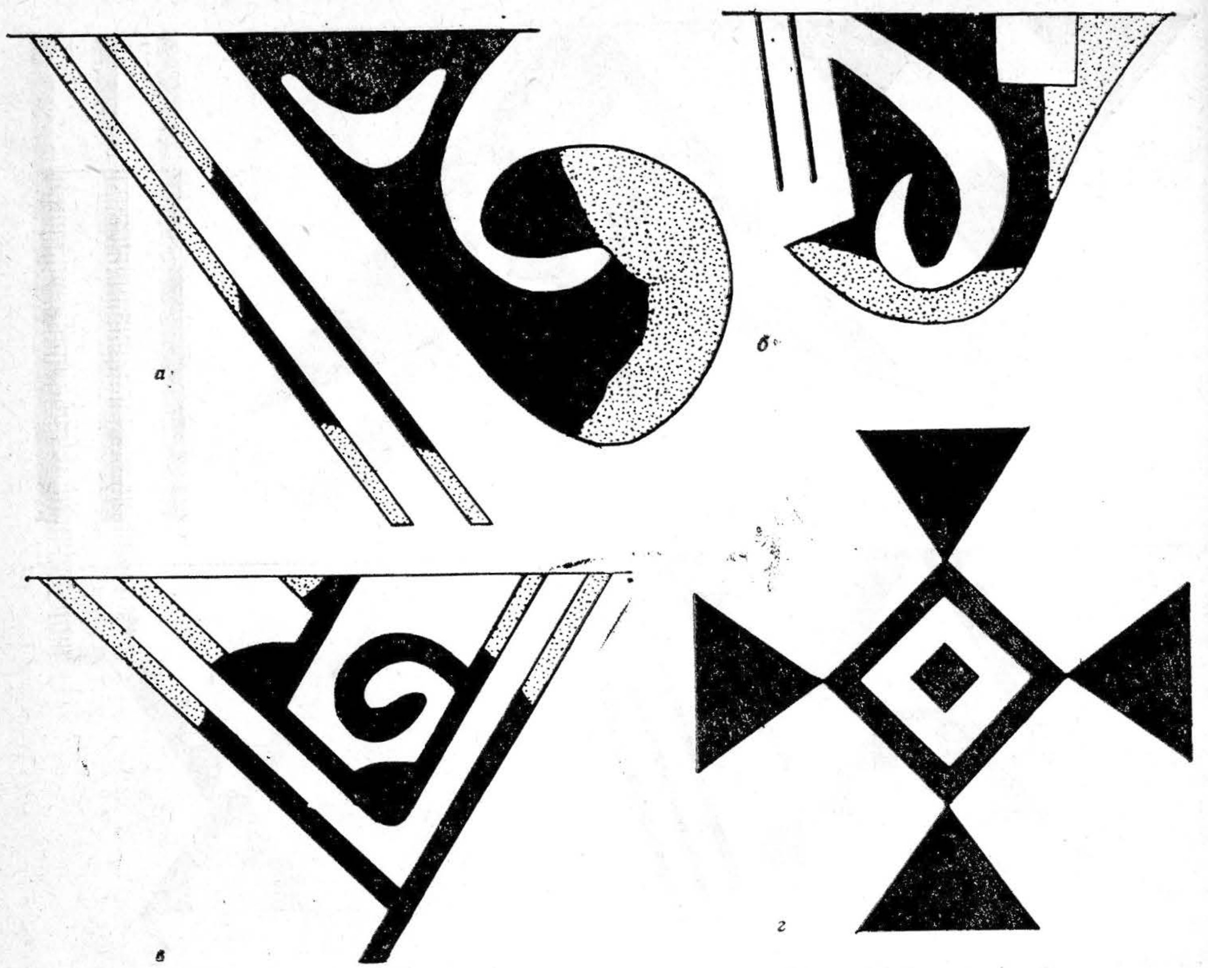

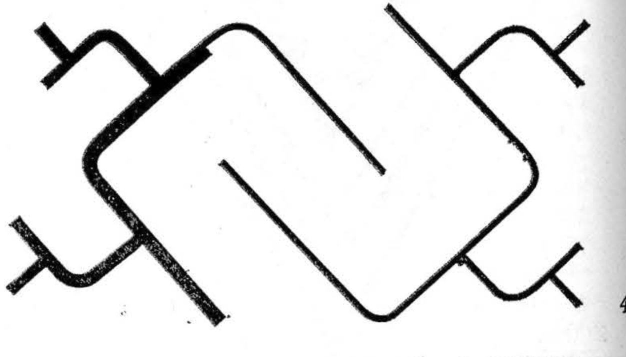

● *Обр. 3. Мотиви: у-видни (а, б), със спираловиден елемент (в) и кръстове (г) от раннонеолитното селище до Ракитово, Пазарджишки окръг. Fig. 3. Motifs: en forme de y (а, б), à élément spiral (в) et cruciforme (г) de l'ornementation dessinée de vases céramiques du site du néolithique inférieur près de Rakitovo, département de Pazardžik*

● *Обр. 4. Релефен знак върху фрагмент от голям керамичен съд от раннонеолитното селище при с. Елешница, Благоевградски окръг. Fig. 4. Signe en relief sur fragment d'un grand vase céramique du site du néolithique inférieur près du village Elešnica, département de Blagoevgrad*

епоха в Анатолия важно място в религиозно-митологичната система са имали двойката леопарди — самка и самец. Реминисценции от това време в Чаталхююк са релефите на двойката леопарди в светилища от X, VII и VI хоризонт. Особено значение сред тях има релефът от светилище VI. B. 44, върху който са нанесени над 40 пласта бои — вероятно свързани с ежегодни ритуални действия[18]. Древна предземеделска традиция се предполага и за живописната композиция от светилище A. III. 1. Представени са около 40 мъжки фигури, почти всички въоръжени с лъкове и с леопардови кожи на хълбока. Те танцуват, изпълнявайки някакъв ловен ритуал[19]. Подобна сцена е открита и в светилище от V фаза (F. V. 1)[20]. С нарастването на ролята на произвеждащата икономика в леопардовата двойка приоритет добива самката, която получава антропоморфни черти. Споменът за нейния праобраз остава в няколко релефа на богинята-майка, изобразена с леопардови уши и специфичен овал на лицето (светилища VII. 1, VII. 8 ,VII. 31 и VII. 45)[21], а също и представяното понякога облекло от леопардови кожи по нейни статуетки (светилища E. IV. 4 и A. II. 1)[22]. Самецът леопард от партньор в двойката се превръща в охранител на богинята-майка. Като такъв е представен и в пластичните изображения от светилище VI A. 10[23]. Истински шедьовър е статуетката на богинята-майка, седяща върху трон, от двете страни на който има по един леопард[24]. На техните глави богинята-майка е сложила ръцете си, а опашките им минават по гърба ѝ. Статуетката е намерена в зърнохранилището на светилище II. 1. Този факт е един от аргументите за заключението, че в религиозно-митологичната система на анатолийските производители на храна е завършил процеса на обособяване на нова „божествена" двойка — богинята-майка и богът-бик[25].

В по-нататъшното развитие на анатолийската религиозно-митологична система леопардът запазва ролята си на охранител на богинята-майка и неин символ. В VI фаза на селищната могила при Хаджилар са намерени няколко великолепни керамични статуетки на богинята-майка с леопард[26]. На една от тях тя държи един, а на друга — два малки леопарда. На трета статуетка е представена седнала върху леопард и държаща друг малък леопард, а на четвърта е седнала върху два леопарда.

Направихме този по-пълен анализ, за да покажем, че керамичната статуетка на леопард от с. Елешница не е обикновено изображение, а е находка с по-особен характер, която се вписва в кръга от досегашни знания за връзките между Югозападна Анатолия и долината на р. Места по времето на фази V—II на Хаджилар. Тя е твърде важно свидетелство за миграцията на човешки групи от Анатолия през Егейско море и проникването им в раннонеолитните селища по долината на р. Места. В балканска среда обаче участието на леопарда в култа към богинята-майка и съответно в изкуството, което е отражение на този култ, е отпаднало или се е променила неговата форма, което е по-вероятно.

---

[1] Под ръководството на ст. н. с. А. Радунчева и н. с. В. Николов с участието на К. Масларов.

[2] Авторът благодари на к. б. н. д-р Л. Нинов за консултациите по този въпрос.

[3] Ст. Чохаджиев. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха. — Археология, XXVI, 1984, кн. 2—3, с. 1—6 — авторът определя животното като змия. Считаме, че изображението е на леопард, съдейки по означените на гърба петна на козината.

[4] Разкопки под ръководството на ст. н. с. А. Радунчева, непубликувани. Авторът ѝ благодари за информацията.

[5] J. Mellaart. Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia. London, 1967, tab. 73—76, 86, 87, tab. X, fig. 51.

[6] В. В. Иванов. Природные символы как элементы знаковых систем культуры. — В: Общество и природа. Исторические этапы и формы взаимодействия. М., 1981, с. 282—284; В. Г. Ардзинба. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, с. 29, 33—35, 106.

[7] Проучвания на ст. н. с. А. Радунчева и В. Мацанова, непубликувани резултати. Авторът им благодари за възможността да използува тук някои мотиви от рисуваната орнаментация на керамичните съдове.

[8] J. Mellaart. Excavations at Hacilar. II. Edinburgh, 1970, tab. 62 16,19, 66 9,13, 67 10,13, 14, 16, 22, 68 18,29, 69 6, 72 7, 73 4,6, 74 16, 78 3,30, 81 12,13, 84 15, 85 23,24, 87 15,23, 26, 94 8,9, 95 19,22, 96 5.

[9] Ibidem, tab. 63 11, 69 12.

[10] Ibidem, tab. 62 15, 72 29, 81 6, 87 7, 95 4, 97 3,5.

[11] Ibidem, tab. 72 22, 86 4, 89 6, 97 8.

[12] Ibidem, tab. 63 11, 67 11, 79 15, 80 4,6,11, 83 1, 88 10, 98 4, 100.

[13] Ibidem, tab. 79 15.

[14] J. Makkay. Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest, 1984, tab. III 1—10, XIII 4, XXIX 5.

[15] J. Mellaart. Excavations at Hacilar, tab. 187 3.

[16] Гидрология Средиземного моря. Л., 1976, обр. 68, 69, 90.

[17] В. Николов. Ранненеолитические культуры в западной Болгарии. — СА, 1984, № 2, с. 19.

[18] J. Mellaart. Çatal Hüyük, tab. 18-21, tab. VI, fig. 31.

[19] Ibidem, tab. 54, 55, 61-64, tab. XIII, fig. 48.

[20] J. Mellaart. Excavations at Çatal Hüyük, 1965. Fourth Preliminary Report. — Anatolian Studies, XVI, 1966, tab. 52 b, 53 b, 54 b, 57 b, 59 b, 61.

[21] J. Mellaart. Çatal Hüyük, fig. 23, 26-28.

[22] Ibidem, tab. 87, fig. 51.

[23] Ibidem, tab. 73-76, 86, tab. X, fig. 49.

[24] Ibidem, tab. 67, 68, tab. IX, fig. 52.

[25] За религиозно-митологичната система, отразена в светилищата на Чаталхююк, вж. Е. В. Антонова. О характере религиозных представлений неолитических обитателей Анатолии. — В: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979, с. 12—35; В. В. Иванов. История славянских и балканских названий металлов. М., 1983, с. 53—80; S. Cole. Animals of the New Stone Age. — In: Animals in Archaeology. London, 1972, p. 32—40.

[26] J. Mellaart. Excavations at Hacilar, fig. 196, 197, 228, 229.

Rapports de la vallée de la rivière Mesta avec l'Anatolie au néolithique inférieur

V. NIKOLOV

(Résumé)

Lors des fouilles du site du néolithique inférieur près du village Elešnica, département de Blagoevgrad, a été découverte la partie antérieure d'une figurine céramique, représentante un animal du genre Grands félidés — le plus vraisemblablement léopard. Elle était recouverte d'engobe rouge, dont ont été conservées seulement des traces. On observe aussi des traces de décoration peinte en blanc — dans la bouche (vraisemblablement sont montrées les dents du rapace) et autour des yeux (ainsi a été représenté probablement le pelage tacheté du léopard).

Etantdouné que le léopard n'a pas habité la Péninsule balkanique et qu'il manque des parallèles chronologiques de la figurine des Balkans, l'auteur aborde l'idée de création de représentations de léopard en Anatolie. Ici le culte pour le léopard est attesté pour une longue période de temps — du néolithique inférieur jusqu'au début de l'âge de fer. L'auteur avance également d'autres données archéologiques des sites du néolithique inférieur près du village Elešnica et de Rakitovo, département de Pazardžik (principalement des motifs de l'ornementation peinte des vases céramiques) en tant que témoignage de contacts entre la vallée de la Mesta et l'Anatolie. La condition préalable de ces contacts est le courant méditerranéen continuel qui relie les deux régions. L'auteur conclut que la figurine de léopard du village Elešnica est un témoignage très important de migration de groupes humains d'Anatolie à travers la mer Egée et de leur pénétration dans les sites du néolithique inférieur dans la vallée de la Mesta.

Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг

МЕЧИСЛАВ ДОМАРАДСКИ

На стръмен склон на дълбокото Доспатдере е разположена група от добре видими големи скали, ярко открояващи се от околния терен (обр. 1). Този обект с предполагаем култов характер бе проучен чрез сондажи. В пространството между скалите, широко около 30 м, бяха заложени два изкопа — I (2/3 м) и II (9/14 м) (обр. 2). Трети изкоп (1,50/5 м) бе направен от източната страна на голямата скала — в основата ѝ. Беше проучена площ от 139,50 кв. м.

С двата малки изкопа (I, III) целяхме да съберем информация за културния пласт и неговата дата, докато най-големият (II) поднесе данни за характера на обекта.

В изкоп II (обр. 3) открихме различни по характер затворени комплекси и следи от дейността на човека. В южната му част имаше пласт от сивочерна пръст (деб. 0,75—0,85 м, ср. шир. 2 м). Пластът съдържаше керамични фрагменти и цели съдове, късове от мазилка, камъни и други предмети. Тук бе открита яма 4 и струпване на мазилка, което бе определено като яма 5. В непосредствена близост до пласта имаше друга яма — 3 със замазка 2, а под него бе разположена яма 9.

Останалата част на изкоп II бе заета от кафява пръст, в която се очертаха два рова. Първият огражда триъгълна площ в западната половина на изкопа и има трапецовиден разрез, дълбочина 0,15—0,25 м и ширина 0,70—2,00 м (в източната част). Вторият огражда правоъгълна площ (със заоблени ъгли) в източната половина на изкопа. Пръстта в първия ров е сивочерна. На места в нея открихме малки камъни. Керамични фрагменти се срещаха рядко. От северозапад на рова бе открита яма 2 и срещу нея — замазка 1, а от юг, където ровът отчасти се слива със сивочерния пласт, са споменатите вече яма 3 и замазка 2. Площта, затворена от рова, бе изпълнена с пръст, в която открихме също нарядко фрагменти от глинени съдове и камъни. Източната част на рова е обща със западната на втория ров. На дълб. 0,15 м вторият ров е издължен в посока изток—запад и излиза извън границите на изкоп II. Пръстта по състав и характер е същата както в първия. В североизточния му ъгъл бе открита яма 1.

На дълб. 0,30—0,40 м в западната половина на изкопа излиза материкова земя, а в източната правоъгълният ров продължава в дълбочина, като променя плана си. На дълб. 0,60 м вторият ров е широк 1,20—1,80 м, най-често 1,70—1,80 м. Пръстта е тъмносиво-кафява, на места примесена с въглени, а в ограденото от него пространство — кафява, рохкава. Тук също открихме петна от пръст, примесена с въглени. В пръстта на рова имаше и струпвания от керамични фрагменти и от мазилка. В северната и северозападната му част се намираха и значително количество средни и дребни камъни (включително речни, някои горели). На западната граница на рова разкрихме три ями — 6, 7 и 8. Установяваме две фази в плана и стратиграфията на източната половина на изкоп II, които свидетелствуват за два периода на съществуване и развитие на обекта. Цялостният анализ на археологическия материал ни дава основание да считаме, че той има култов характер[1].

От изкоп II и III произлизат 1698 керамични фрагмента и шест цели съда. Цялата керамика с изключение на четири фрагмента е правена на ръка (обр. 4). Дообработката на някои от ръчно направените съдове вероятно е била извършена на бавно колело.

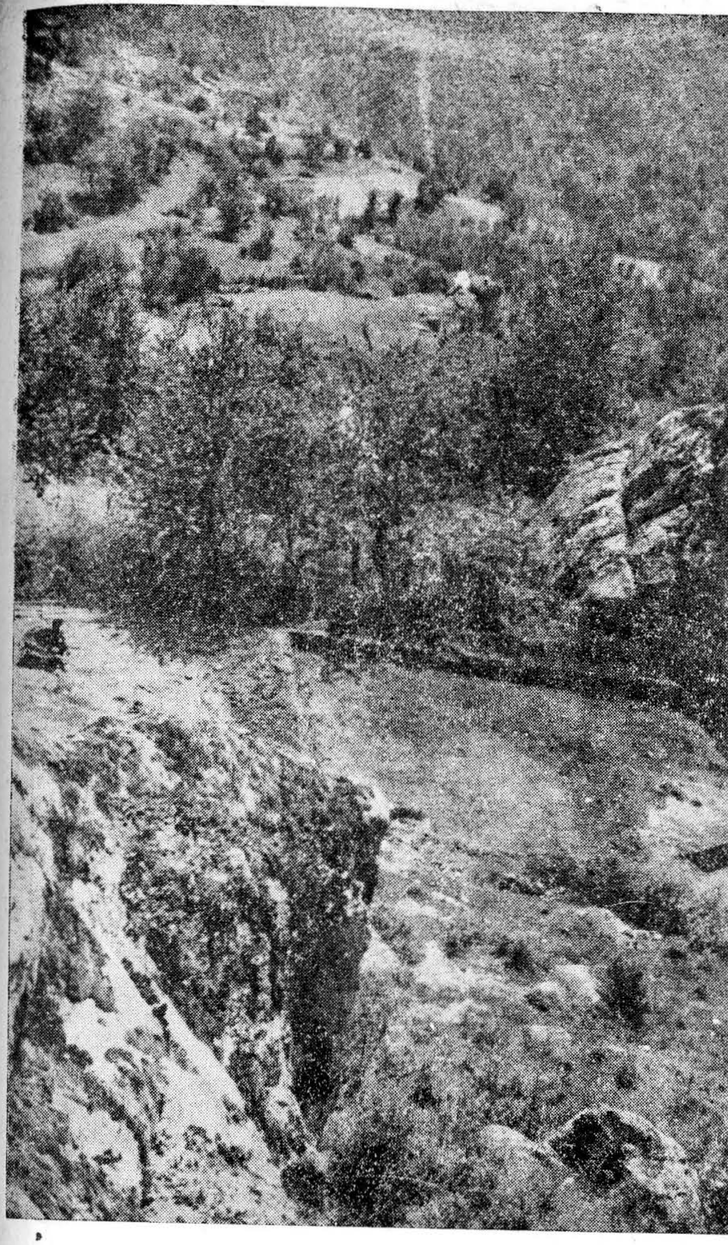
1

● *Обр. 1. Поглед от север към пространството между скалите с изкоп II в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. Fig. 1. Vue du nord vers l'espace entre les rochers avec la fosse II au lieu dit Skaleto du village Crănča, département de Blagoevgrad*

Според използуваната глина и начина на обработка на повърхността правената на ръка керамика от обекта може да се раздели на няколко вида[2].

От първия вид (обр. 4 *а—л*)—съдове от глина с много примеси, различни по големина — са открити най-много фрагменти (715) (табл. I). Повърхността им е заглаждана, грапава, в някои случаи и неравна. Степента на заглаждане не е еднаква и това значително оразличава съдовете от този вид. Повърхността е с различен цвят — червеникав, сивочерен или кафяв с разни оттенъци. Този вид съдове определяме като огладени.

Глината на около 20 фрагмента от този вид има по-различен състав. Макар че не са правени физико-химически изследвания, наблюденията ни показват, че докато при първите фрагменти е примесван най-често кварц, при тези е примесен талк, който прави стените на съдовете значително по-компактни и повърхността им равна и мека (обр. 4 *л*). Съдове с подобен примес от това време са открити на територията на лесостепната зона на Украинската ССР[3]. Практиката да се добавя към глината талк се запазва в Западните Родопи чак до късножелязната епоха[4].

Вторият вид (обр. 4 *м-о*) е със значително по-грижливо обработена повърхност. Открити са по-малко (408) фрагменти, чиято глина е също с различни по големина примеси. По-често се срещат фрагменти с

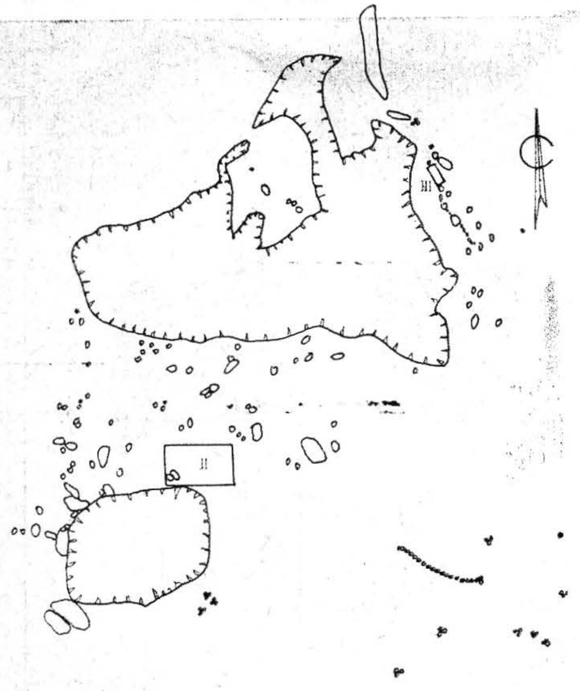

2

● *Обр. 2. Ситуационен план на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. Fig. 2. Plan de situation du site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad*

●*Обр. 3. План на изкоп II в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг, с означени: 1) северна граница на пласт от сивочерна пръст, 2) скали, 3) ровове на дълбочина 0,30 м, 4) ровове на дълбочина 0,60 м, 5) ями, 6) замазки, 7) петна от пръст, примесена с въглени. Fig. 3. Plan de la fosse II au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad, avec indication: 1) de la limite nord de couche de terre gris-noir, 2) rochers, 3) fossés à une profondeur de 0,30 m, 4) fossés à une profondeur de 0,60 m, 5) fosses, 6) crépis, 7) taches de terre, additionnée de charbon.*

● *Обр. 4. Фрагменти от видове глинени съдове, открити на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг: а—л) огладени (първи вид); м—о) излъскани (втори вид); п—т) покрити с тънък пласт глина (трети вид); у—ц) покрити с графит (четвърти вид); ч, ш) неопределени. Fig. 4. Fragments de différents genres de vases en argile découverts dans le site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: а—л) polis (premier genre); м—о) lustrés (deuxième genre); п—т) recouverts d'une mince couche d'argile (troisième genre) у—ц) recouverts de graphite (quatrième genre); ч—ш) indéterminés*

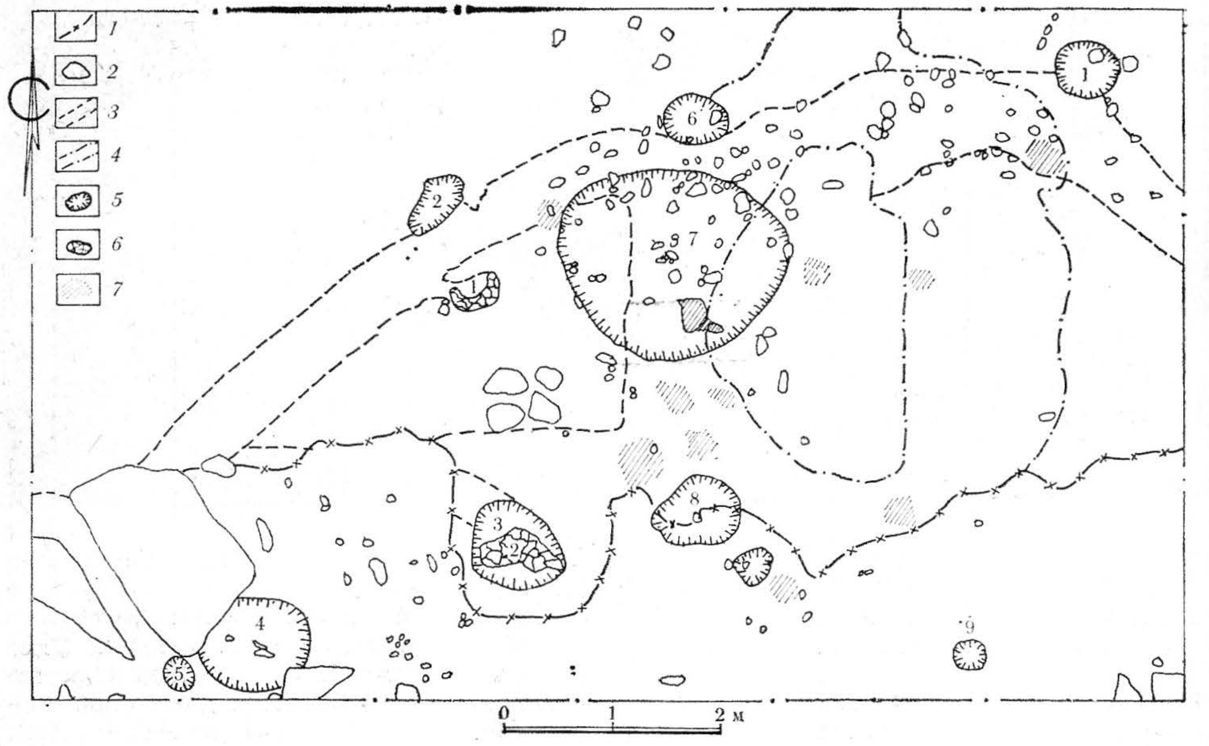

3

много примеси, но с еднаква големина (дребнозърнести или среднозърнести). Повърхността им е излъскана в различна степен — в някои случаи е матова. Най-често е сивочерна, но се среща и сивочервеникава, сивокафява и др. Няколко фрагмента са едновременно с червена и сивочерна външна повърхност с рязка граница между двата цвята (обр. 4 *м*). Този вид съдове определяме като **излъскани**.

Третият вид (обр. 4 *п-т*) са съдове от глина със структура, подобна на тази на излъсканите, като повърхността им е покрита с тънък пласт глина без примеси с разнообразен цвят: жълтеникав, червеникав, светлокафяв, кафяв, тъмносиво-кафяв, тъмносив, сивочерен. На брой фрагментите са почти колкото тези от излъсканите (393). Този вид съдове определяме като **покрити с тънък пласт глина**.

Четвъртият вид (обр. 4 *у-ц*) се отличава от първите три както по глината, така и по обработката на повърхността. Глината е с малко, най-често дребнозърнести

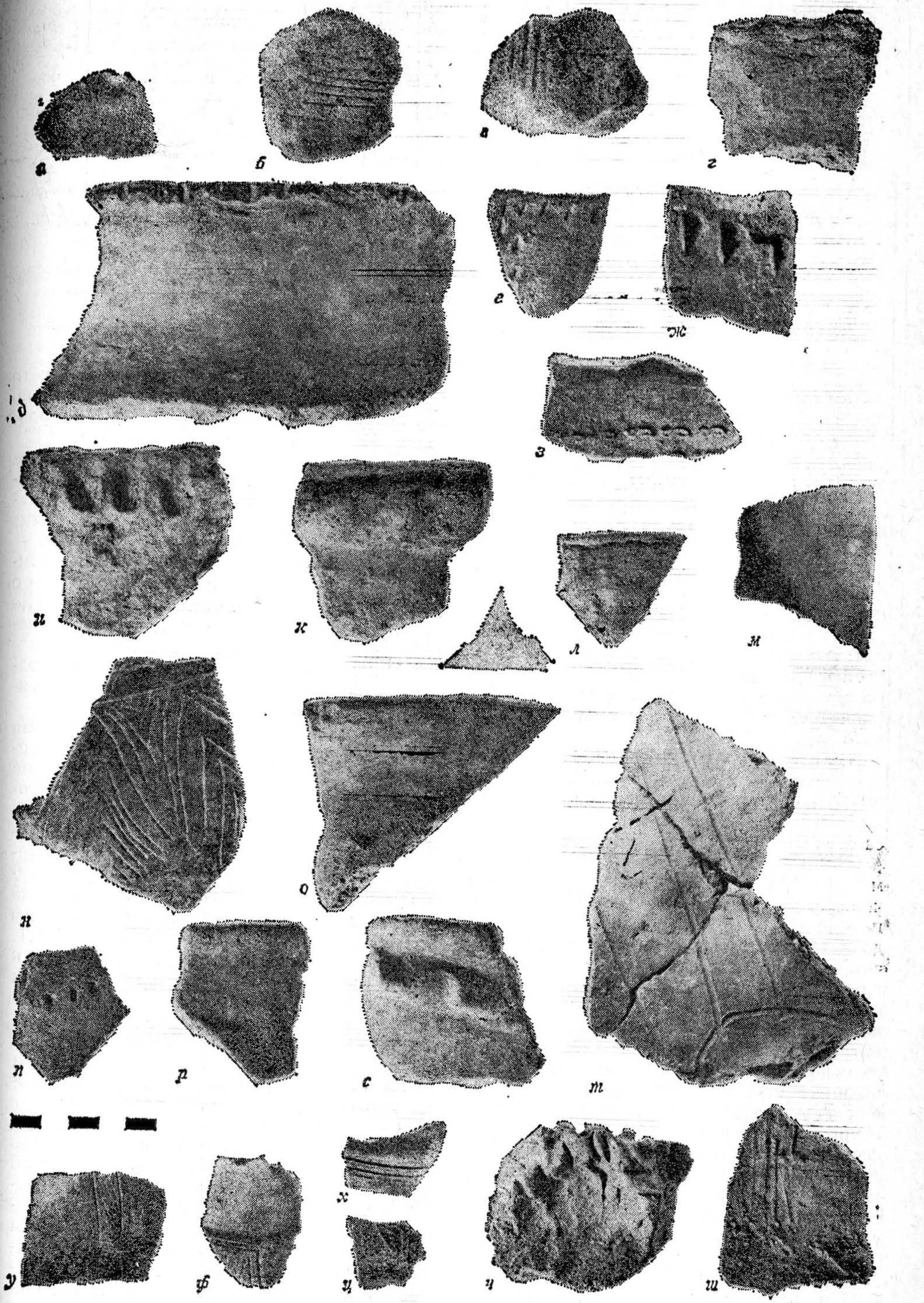

4

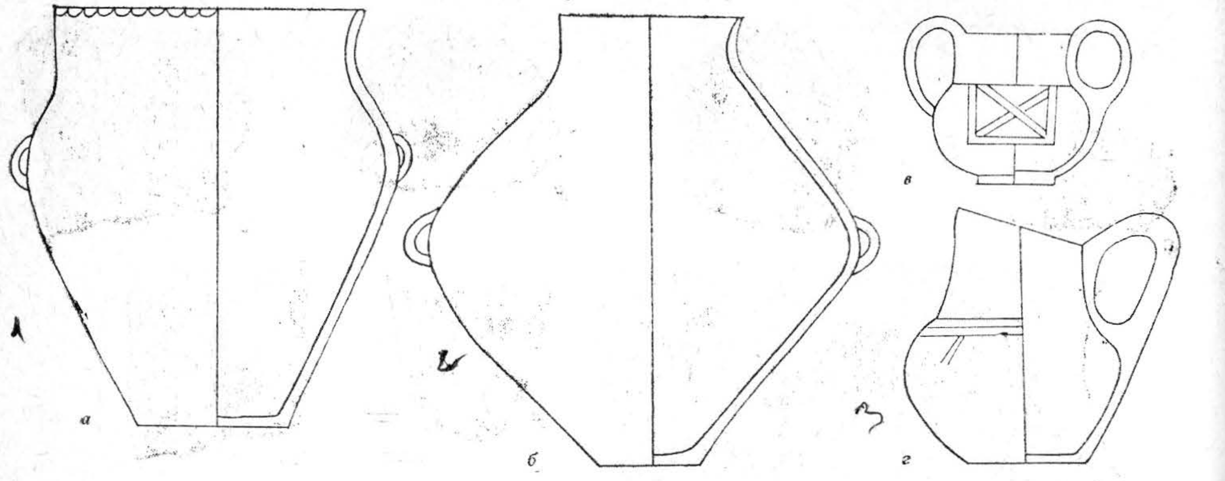

5

●*Обр. 5. Форми на глинени съдове, откривани на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг: а) гърне; б) с тясно устие; в) кантаросовиден; г) кана със скосено устие. Fig. 5. Formes de vases en argile découverts dans le site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad; а) pot; б) au goulot étroit; в) en forme de balance; г) broc au goulot rongé*

примеси. Повърхността е добре огладена, равна, покрита с графит[5]. Цветът на глината най-често е кафяв. Фрагментите са малко на брой (28). Този вид съдове определяме като покрити с графит.

Открити са само три фрагмента от глина с много едрозърнести и дребнозърнести примеси и повърхност, покрита с тънък разтвор от глина с примеси, после грубо изравнена (обр. 4 *ч*, *ш*, 10 *а*, *б*), които не обособяваме като вид.

От изкоп II произхождат и 141 фрагмента от големи съдове — питоси, 129 открити в яма 1, и 6 фрагмента от керемиди.

Разграничените четири вида керамика не са свързани с определена форма или украса.

Най-честата форма при откритите фрагменти е гърнето с равно дъно, неподчертано или подчертано леко чрез ниско плътно столче (обр. 5 *а*, 6 *г-е*). Тялото в долната част е конично с най-голям диаметър в горната част на съда, откъдето то се стеснява и преминава в ниска цилиндрична или фуниевидна шийка с различен наклон. Венчето най-често е заоблено или скосено навън или навътре, по-рядко е удебелено. Обикновено тези съдове са украсени с пластична лента от външната страна на венчето, на шийката или в основата на шийката[6]. От тази форма няма открит изцяло запазен съд. Въз основа на фрагментите може да се предположат различни размери на съдовете. Диаметърът на устието е различен — 0,12—0,35 м, най-често над 0,30 м, по-рядко между 0,20—0,30 м, само в отделни случаи под 0,20 м. Дъната са много по-малко от останалите фрагменти. Диаметърът им също е различен — 0,80—0,20 м, най-често 0,10—0,15 м. Височината на тези съдове не може да се възстанови въз основа на фрагментите, но по съотношението на запазените диаметри и аналогиите, главно от южните части на Балканския полуостров, допускаме вис. между 0,30 и 0,50 м.

Съдовете с тази форма са от огладените (2/3 от фрагментите, позволяващи да се определи формата), от излъсканите (1/6 от фрагментите) и от покритите с тънък пласт глина (1/6 от фрагментите).

Друга, по-рядко срещаща се форма в комплекса (обр. 5 *б*) е съдът с тясно устие (до 0,18 м), със силно издуто тяло с най-голям диаметър по средата и равно неподчертано дъно.

И двете форми са с отвесни дръжки, разположени най-често в издутата част на тялото.

От целите съдове, открити в керамичния комплекс, три наподобяват формата на гърнето. Въпреки различията на отделни техни елементи всичките са със заоблено тяло, стъпващо на равно дъно, подчертано чрез загатване на плътно столче. Максималният диаметър на тялото им е над средата от височината. Горе тялото преминава във фуниевидно устие със заоблено венче. Отношението на максималния диаметър към височината им е 1:1,01, 1:1,07, 1:1,08, т.е. от 1:1 до 1:1,1. Единият съд (обр. 6 *а*, 7 *а*) не е украсен и спада към третия вид — покритите с тънък пласт глина[7]. Вторият (обр. 6 *б*, 7 *б*) е също без украса, също от третия вид, но устието му не е равно, а се издига от двете страни[8]. Третият вид (обр. 6 *в*) е от първия вид — огладените и има набодена и пластична украса[9].

Следващите по количеството на фрагментите форми (обр. 5 *в*, *г*, 6 *з-к*) са вероятно характерните за къснобронзовите култури кантаросовидни съдове и кани със скосено устие[10]. Материалът е силно фрагментиран и двете форми са трудно разграничими, освен когато фрагментът е от устие. Около 10 фрагмента са от кани, над 20 — от кантаросовидни съдове. Съдовете с тези форми обикновено са от покритите с графит, рядко от огладените или от излъсканите.

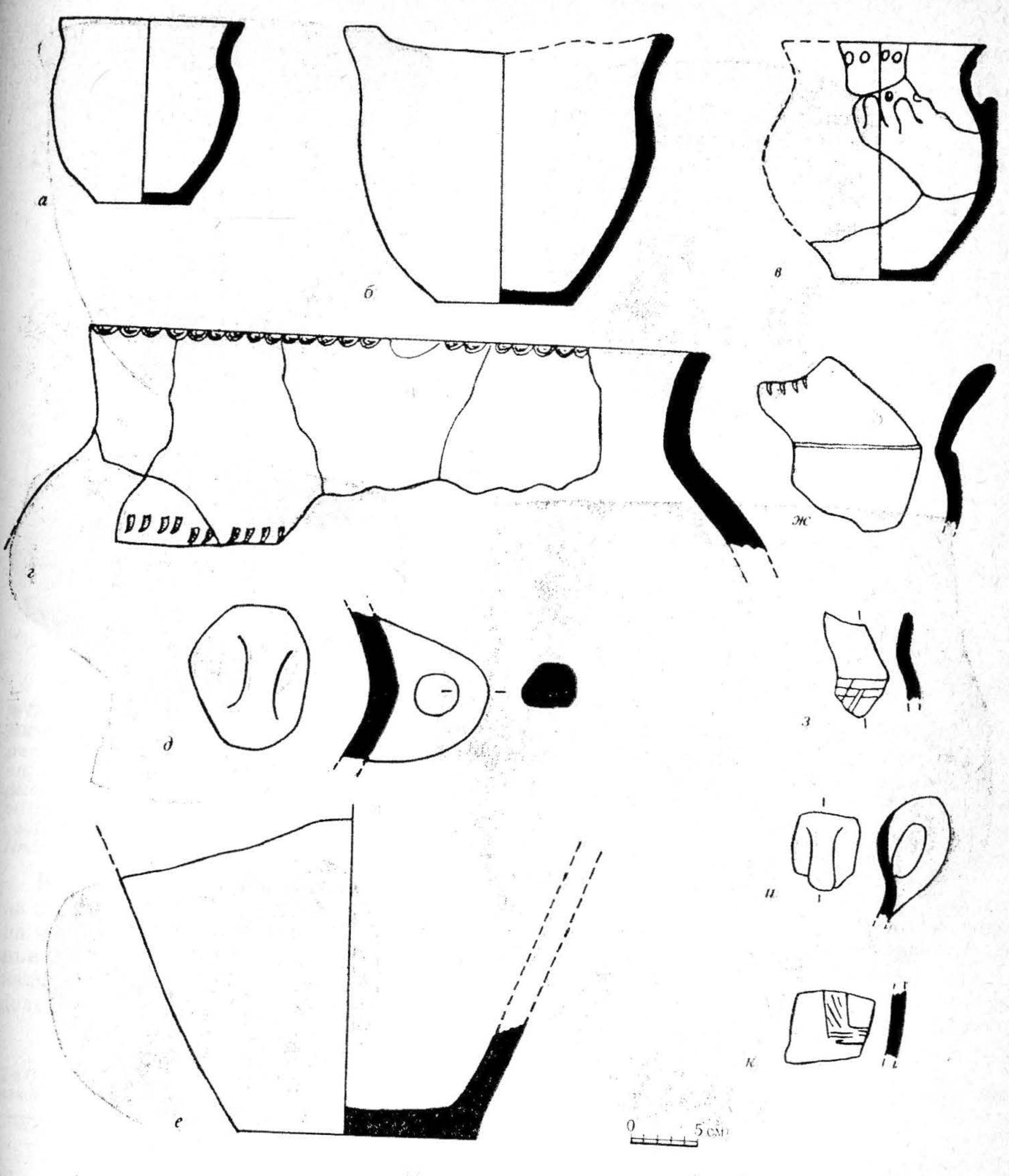

6

● *Обр. 6 а—в) цели съдове, наподобяващи гърнета; г—е) фрагменти от кантаросовидни съдове и ж—к) от кани от обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. Fig. 6 а—в) vases entiers ressemblant à des pots; г—е) fragments de vases en forme de balance, et ж—к) de brocs du site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad*

В керамичния комплекс значително по-малко са фрагментите от паници. Те могат да бъдат разделени на три типа. Първият са с леко наклонено навътре устие (обр. 8 *а*) (4 фрагмента), вторият — конусовидни (9 фрагмента) (обр. 8 *б*, *в*), третият — цилиндрични (обр. 8 *г*, *д*) (5 фрагмента). Паниците с леко наклонено навътре устие са от вида на огладените (3 фрагмента) и на покритите с тънък пласт глина (1 фрагмент). Венчето им е равно срязано, стените им са със средна дебелина. Размерите им не са уточнени с изключение на диаметъра на устието, който в три случая е над 0,30 (0,31 и 0,33 м), а само в един — 0,15 м.[11] Конусовидните паници са от вида на огладените съдове. Четири фрагмента от този тип паници са украсени или на външната страна на венчето (обр. 8 *в*) (набодени точки, нарези) или под него (релефна лента), а 5 — с жлеб под венчето, подчертаващ устието (обр. 8 *б*). Пет фрагмента са с диам. над 0,30 м, четири — под 0,20 м (0,14, 0,19, 0,20, 0,08 м).

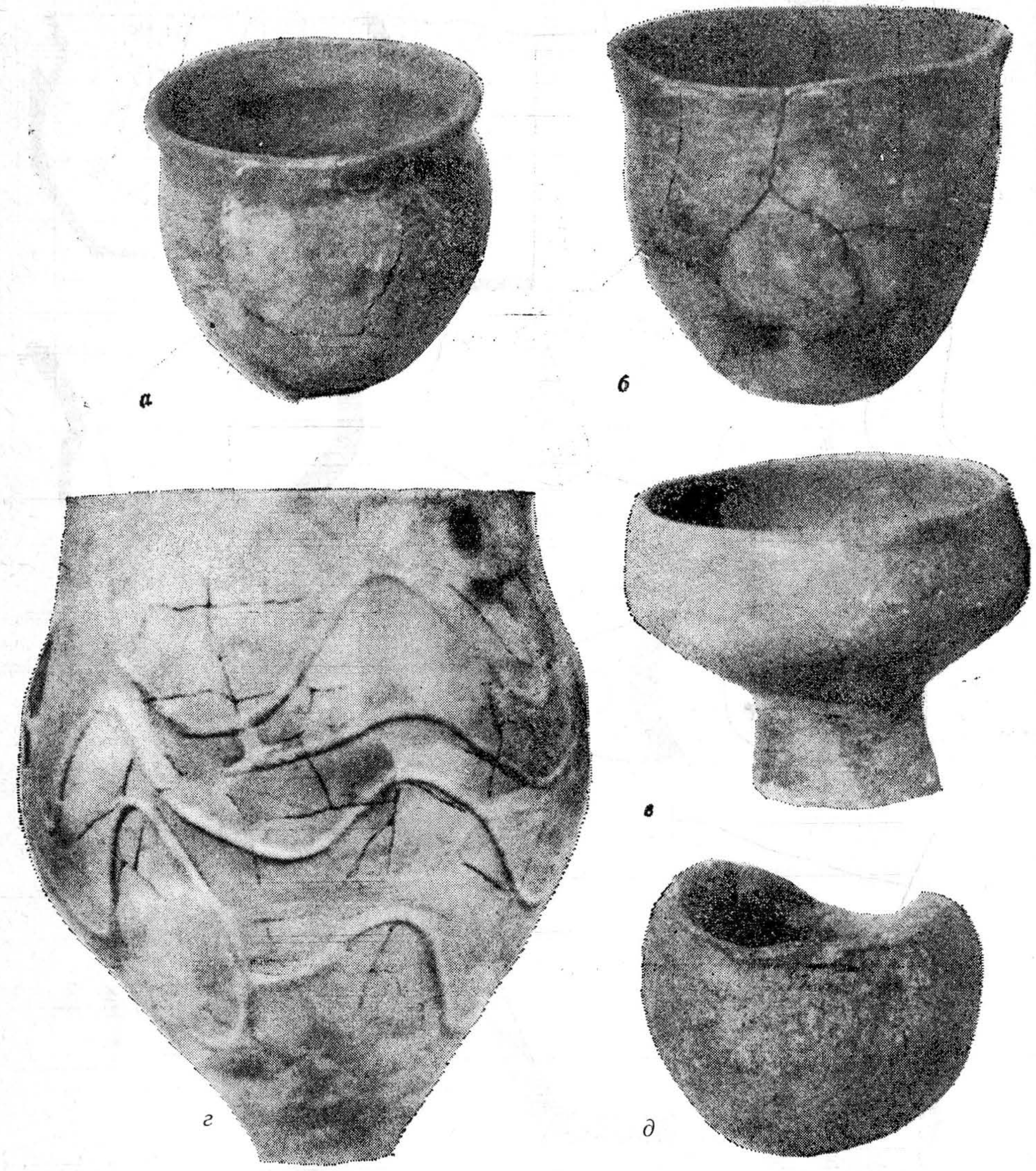

● *Обр. 7. Цели глинени съдове, открити на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг: а, б) наподобяващи гърнета; в) конусовиден на кухо столче; г) питос; д) миниатюрен. Fig. 7. Vases en argile entiers, découverts dans le site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: а, б) ressemblant à des pots; в) conique sur petite chaise creuse; г) pythos; д) miniature*

Фрагментите, свързани с цилиндричните паници, не са определени със сигурност. Те могат да бъдат и от чаши или от гърнета. Единствено големият им диаметър (0,32) е основание да ги причислим към паниците. Такива са 5 фрагмента и спадат към огладените съдове. Три от тях на външната страна под венчето имат пластична лента (обр. 8 *г*, 13 *д*), а един — врязан орнамент от черти (обр. 4 *е*, 8 *д*, 12 *м*)[12].

В първия механически пласт разкрихме фрагменти от съд с биконично тяло (обр. 7 *в*, 9 *б*), стъпило на кухо столче с вис. 0,029 м. Устието е леко подчертано, цилиндрично. Венчето е запазено в много малък фрагмент и не е ясно дали тук е имало отвесни дръжки. Съдът не спада към никой от определените четири вида керамика — глината е с малко среднозърнести и едрозърнести примеси, повърхността е покрита с тънък пласт глина без примеси и е излъскана, с червено-кафяв цвят. Съдът има аналогии в материали от Беломорието[13].

8

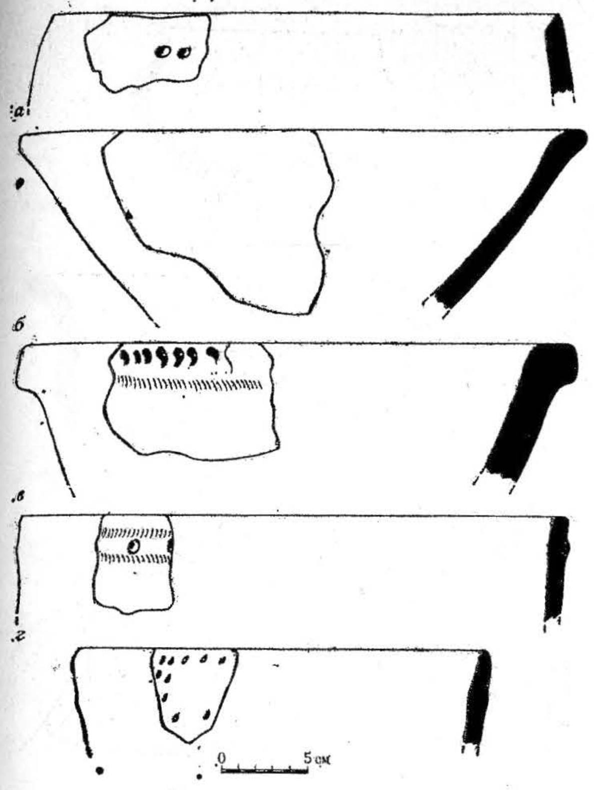

● *Обр. 8. Фрагменти от паници, откривани на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг: а) с наклонено навътре устие; б, в) конусовидни; г, д) цилиндрични. Fig. 8. Fragments d'écuelles découverts dans le site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: а) au goulot incliné à l'intérieur; б, в) coniques; г, д) cylindriques*

В яма 5 имаше фрагмент от устие навярно на съд с високо кухо столче или на биконична чаша (обр. 9 *в*). Устието е наклонено навън и с диам. 0,21 м. Подобен фрагмент произлиза и от първия механически пласт. И двата са от излъсканите съдове.

Табл. II. Разпределение на керамичните фрагменти в археологическите комплекси (механически пластове, ями, изкопи) на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг, според вида украса

Украса, тип / Комплекс	Врязана 1, 2, 3	Врязана 4	Набодена 1	Набодена 2, 3	Пластична 1, 2	Общо
0,00—0,15 м	1	1	7	2	11	22
0,15—0,30 м	1		4		2	7
0,30—0,50 м	1		3	1		5
0,50—0,60 м	2		1		2	5
0,60—0,75 м	5			1	2	8
0,75—0,85 м	2		2			4
яма 1			1		1	2
яма 2						
яма 3	4	1	1		3	9
яма 4	5	1	5	4	4	19
яма 5		1		1	1	3
яма 7	1	1			1	3
яма 8		1	1	2		4
изкоп II	4		3	2	6	15
изкоп III	1	5	4	5	2	17
общо	27	11	32	18	35	123

Над яма 7 и в югозападния ъгъл на изкоп II открихме няколко фрагмента от двойни съдове, също от вида на излъсканите (обр. 9 *г-е*).

От яма 1 произлизат 127 фрагмента от питос (обр. 7 *г*, 9 *а*) и 1 фрагмент от устие на друг. От изкоп II са още 14 фрагмента от питоси. Те са от огладените или от покритите с тънък пласт глина съдове. Открит бе и миниатюрен съд от вида на огладените (обр. 7 *д*, 9 *ж*).

Разглежданият комплекс съдържа и фрагменти, които не позволяват да се направи опит за възстановка на формата, но поради значението и спецификата им ще ги споменем. Всички са от огладените съдове: — 2 от устия (обр. 10 *б*, *в*) с хоризонтално извито

Табл. I. Разпределение на керамичните фрагменти в археологическите комплекси (механически пластове, ями изкопи) на обекта в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг, по видове

Вид / Комплекс	Огладени		Излъскани		Покрити с тънък пласт глина		Покрити с графит	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
0,00—0,15 м	79	11,05	8	1,96	85	21,63	2	7,14
0,15—0,30 м	106	14,82	23	5,64	132	33,59	6	21,43
0,30—0,50 м	173	24,2	8	1,96	27	6,87	5	17,86
0,50—0,60 м	76	10,63	90	22,06	34	8,65	1	3,57
0,60—0,75 м	50	7	41	10,05	21	5,34	1	3,57
0,75—0,85 м	10	1,4	5	1,22				
яма 1	20	2,8			40	10,18	2	7,14
яма 2					1	0,25		
яма 3	25	3,5	68	16,66	12	3,05		
яма 4	55	7,69	71	17,40	2	0,51	2	7,14
яма 5	14	1,96	12	2,94			6	21,43
яма 7	1	0,14	53	12,99				
яма 8	11	1,54	20	4,90	2	0,51	2	7,14
изкоп I	8	1,13	9	2,20	10	2,54	1	3,57
изкоп II	87	12,17			27	6,87		
всичко	715		408		393		28	
от цялата керамика %	42,11		24,03		23,14		1,65	

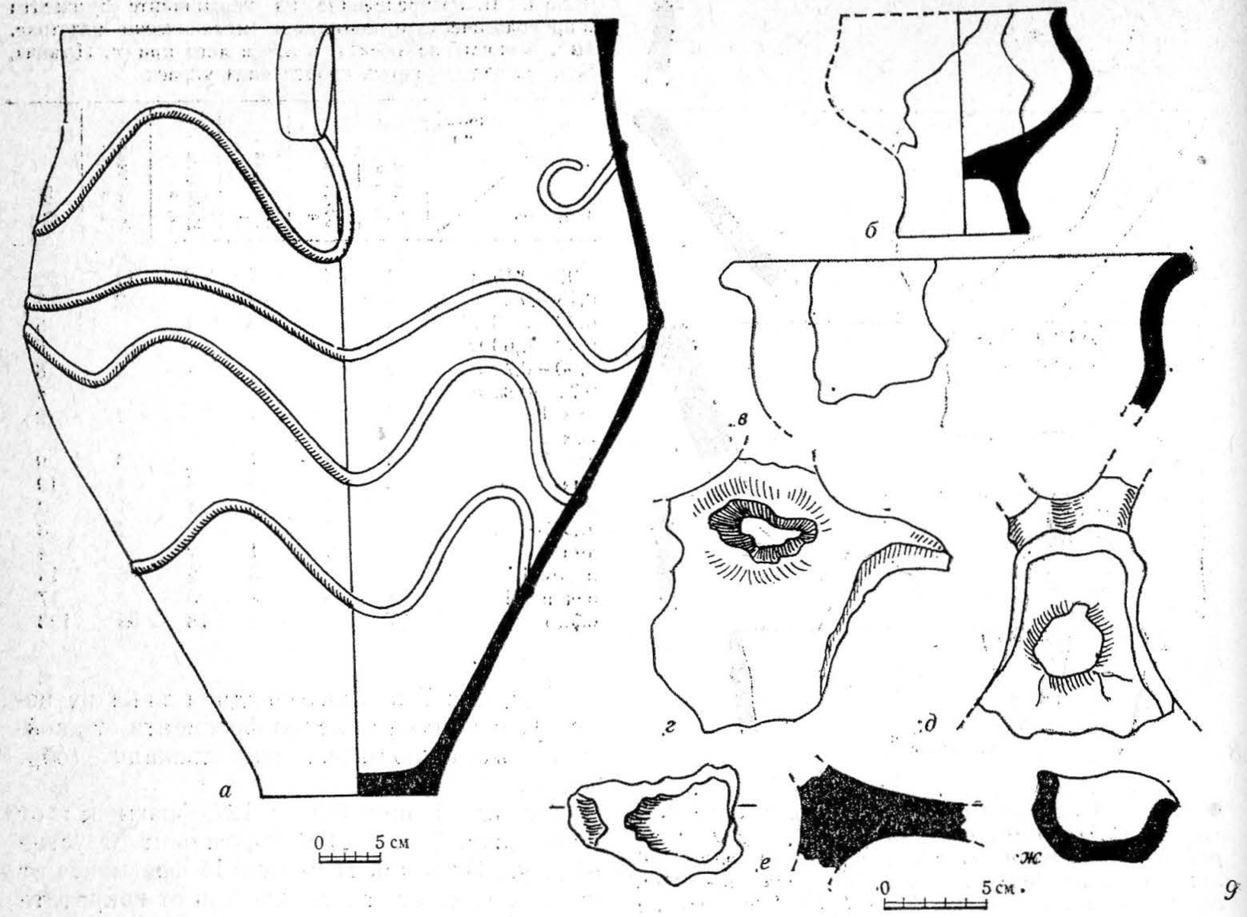

9

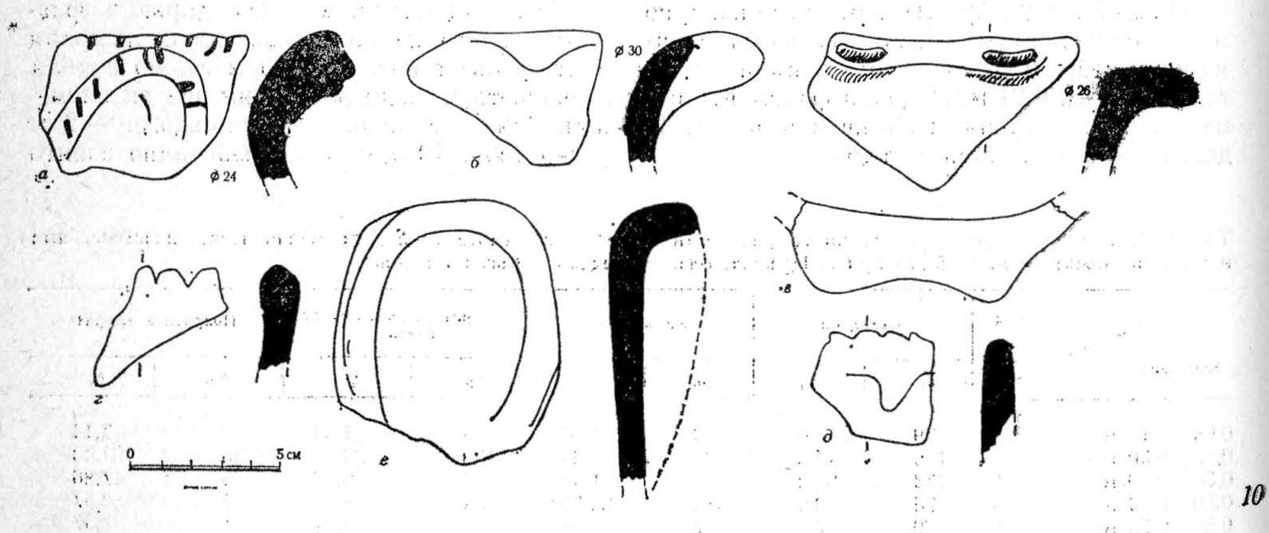

10

● *Обр. 9. Други форми на глинени съдове от обекта в м. Скалето при с. Цръннча, Благоевградски окръг: а) питос; б) коничен на кухо столче; в) неопределен; г—е) двойни; ж) миниатюрен. Fig. 9. Autres formes de vases en argile du site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: a) pythos; б) conique sur petite chaise creuse; в) indéterminé; г—е) doubles; ж) miniature*

● *Обр. 10 а—е) фрагменти от глинени съдове, неуточнени по вид и форма. Fig. 10. а—е) fragments de vases en argile de genre et de forme indéterminés*

навън венче с езичест издатък; диам. 0,26 м и 0,30 м[14],

— 2 от устие (обр. 10 *г*, *д*) с венче, украсено с дълбоки отвесни нарези[15],

— 1 от устие (обр. 10 *е*) с подкововидна дръжка, започваща при венчето[16].

След техниката, структурата, обработката на повърхността и формата ще разгледаме и украсата, която е от съществено значение за уточняването на хронологията на керамичния комплекс. От всички фрагменти и цели съдове, произхождащи от изкоп II и III, са украсени само 125, т.е. по-малко от 10%.

Украсата е врязана, набодена или пластична — еднакво разпространени (табл. II). Само един фрагмент е с щемпелувана украса.

Врязаната украса (обр. 11) е четири типа. Първият (обр. 11 *а-р*) са линии, оформящи най-различни мотиви: защриховани многоъгълни пояси с шир. около 0,01 м (обр. 4 *у*, *ф*, 11 *н-п*), успоредни хоризонтални линии, групирани по няколко или разположени равномерно (обр. 4 *х*, 11 *д-ж*), комбинации от успоредни хоризонтални и наклонени линии (обр. 11 *а-в*, *л*, *м*), само

● *Обр. 11. Керамични фрагменти с врязана украса от обекта в м. Скалето при с. Цръннча, Благоевградски окръг: а—р) първи тип; с—у) втори тип; ф—ц) трети тип; ч) неопределен; а'—к') четвърти тип. Fig. 11. Fragments céramiques à décoration gravée du site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: a—p) premier type; c—y) deuxième type; ф—ц) troisième type; ч) indéterminé; a'—к') quatrième type*

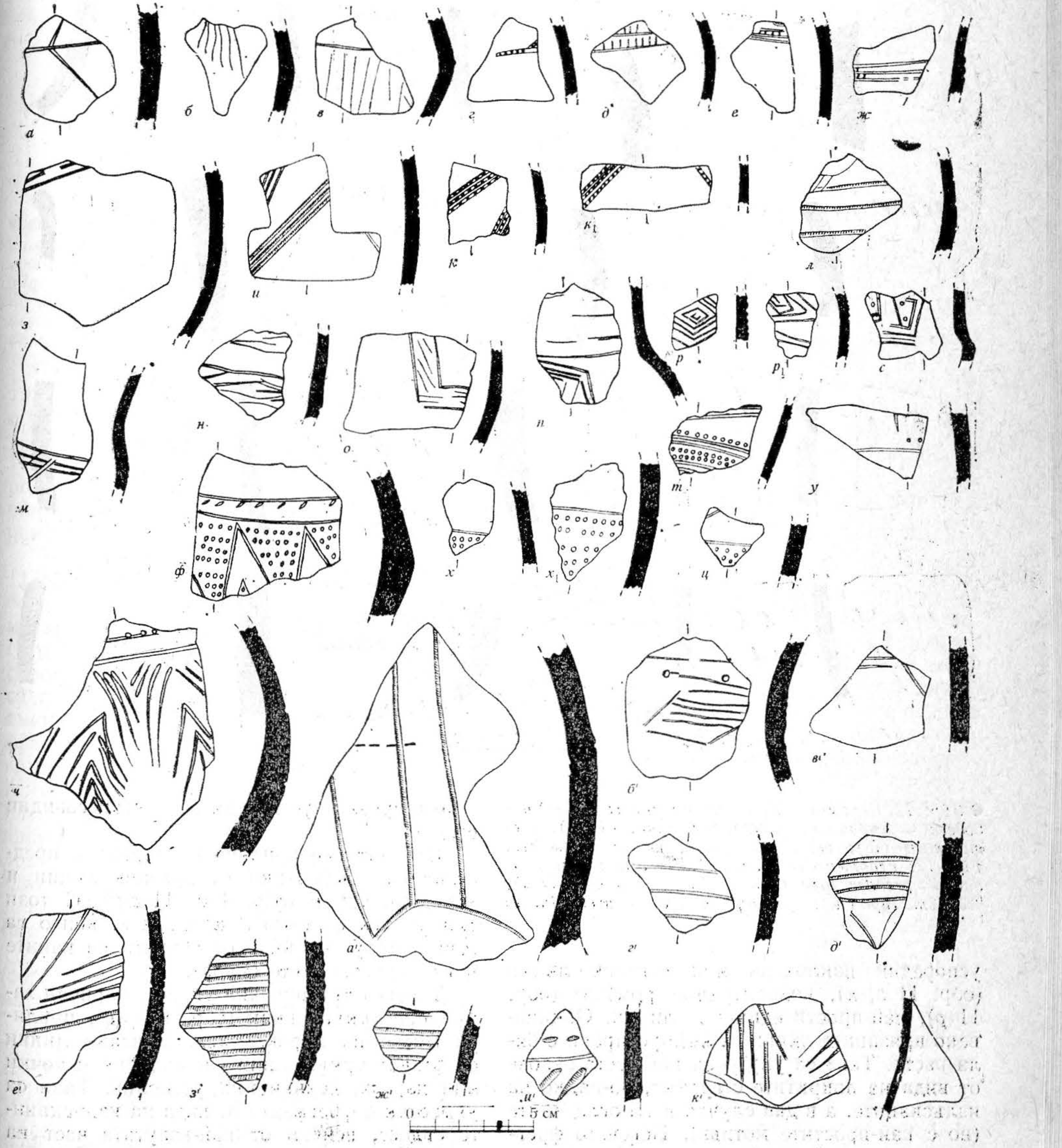

11

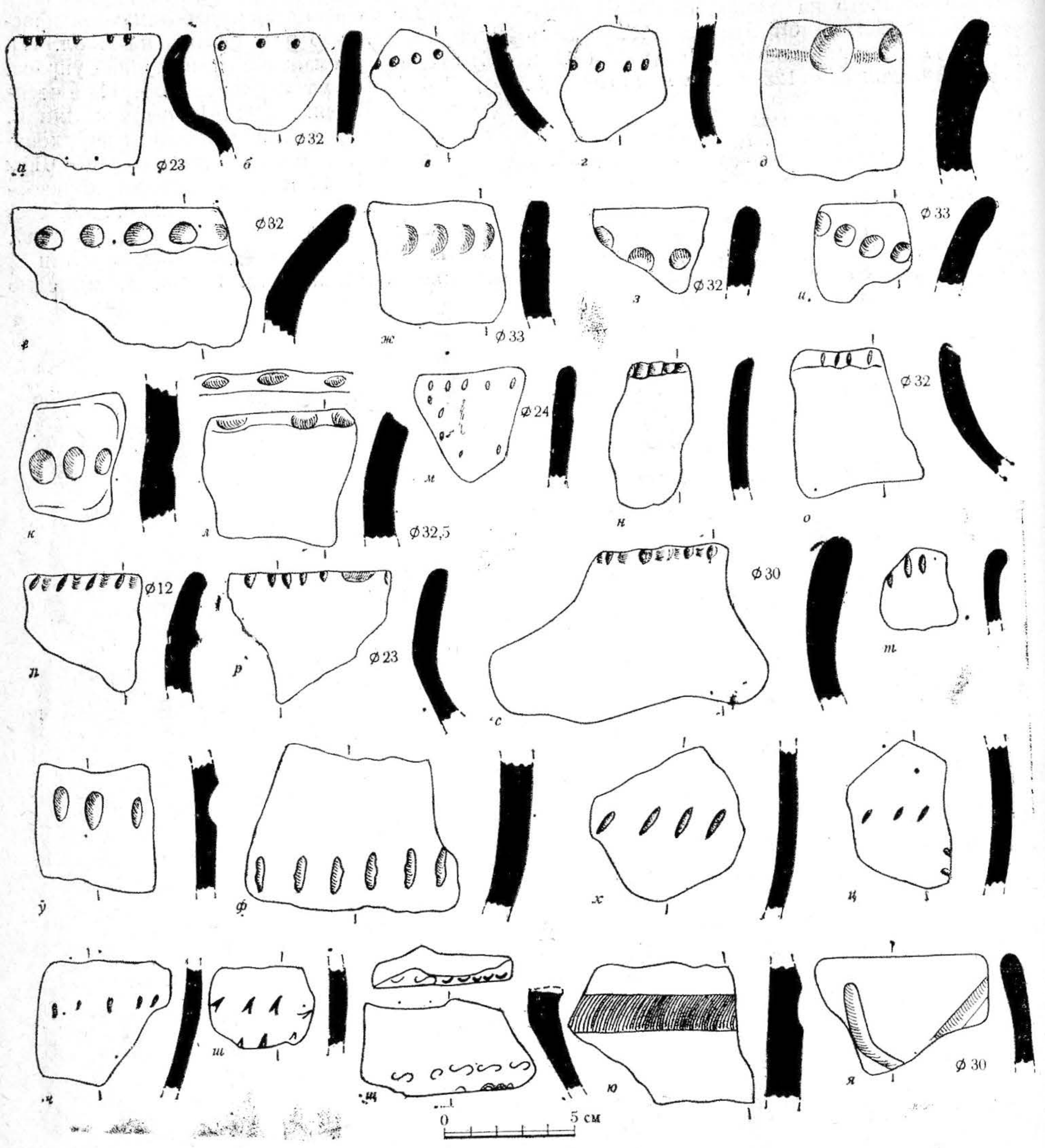

12

● *Обр. 12. Керамични фрагменти с украса; а—ш) набодена — първи тип (а—л), втори тип (м—ч), трети тип (ш); щ) щемпелувана; ю—я) с жлебове.*
Fig. 12. Fragments céramiques à décoration: а—ш) piquée — premier type (а—л), deuxième type (м—ч), troisième type (ш); щ) tamponnée; ю—я) avec rainures

успоредни наклонени или отвесни линии (обр. 11 *з, к*), концентрични ромбове (обр. 11 *р*), най-прости единични линии. Обикновено врязаните линии са инкрустирани с бяла паста. Така са украсени най-често съдове от вида на покритите с графит, по-рядко на излъсканите, а в два случая и на огладените (но с най-простите мотиви). Повечето фрагменти са от шийките и горните части на кани с косо срязано устие или на кантаросовидни съдове.

Вторият тип прилича на първия и представлява комбинация от врязани линии и набодени точки (обр. 4 *ц*, 11 *с-у*). С този тип украса са само 3 фрагмента, които са също инкрустирани и от групата на каните и кантаросовидните съдове.

Третият тип врязана украса, наричан запълнени триъгълници (обр. 11 *ф-ц*), прилича много на първите два. Врязани линии очертават триъгълници, запълнени с точки или нарези, всички инкрустирани. Така са украсени 4 фрагмента от вида на излъсканите съдове, всички от най-издутата част на тялото[17].

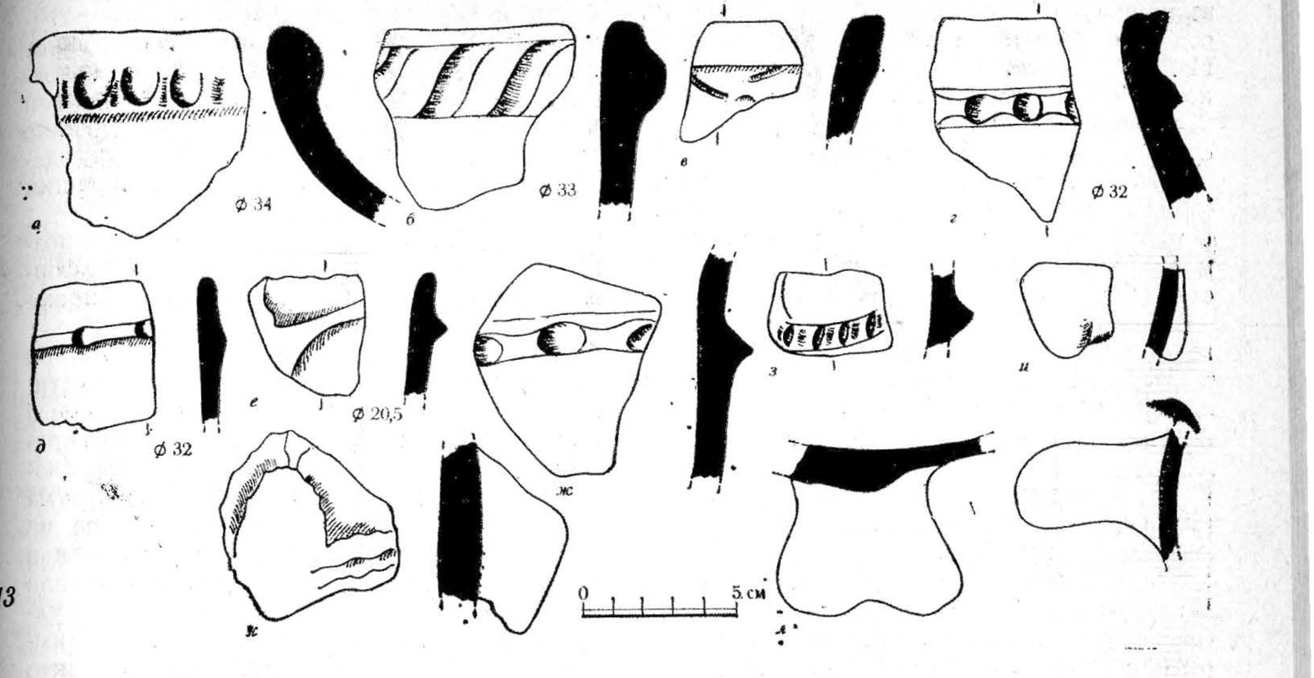

13

● *Обр. 13. Керамични фрагменти с пластична украса от обекта в м. Скалето при с. Църнча, Благоевградски окръг: а—з) първи тип; и—л) втори тип.*
Fig. 13. Fragments céramiques à décoration plastique du site au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad: а—з) premier type; и—л) deuxième type

Фрагмент с украса, подобна на тези три типа (обр. 4 *н*, 11 *ч*), е открит в яма 7. Той е от вида на излъсканите[18].

Един фрагмент от шийка, открит в изкоп III (обр. 4 *б*, 11 *б'*), е украсен с врязан ромб, запълнен с успоредни линии, комбинирани с набодени точки. Той не е инкрустиран[19].

Четвъртият тип врязана украса (обр. 11 *а'-к'*) са широките линии, оформящи жлебове (обр. 11 *а'-д'*), които в някои случаи могат да бъдат приети за канелюри (обр. 4*т*, 11 *а'*, *д'-з'*). Те са обикновено успоредни хоризонтални, по-рядко наклонени. Понякога са съчетани с тесни линии или с набодени ямички (обр. 11 *и'*)[20]. Така са украсени фрагменти от съдове от вида на излъсканите, на огладените и на покритите с тънък пласт глина. За формата им не можем да кажем нищо. Мотивите са разположени както на шийката, така и в най-издутата част на тялото, а понякога и в долната му част. При един фрагмент (обр. 4 *в*, 11 *к'*) този тип врязана украса е съчетана с пластичен издатък (псевдобукел).

Другият вид украса е **набодената** (обр. 12). Мотивите са три типа според формата им.

Първият са кръгли или овални набождания, вероятно направени с пръст, разположени в редици (обр. 4 *п*, 12 *а-л*) на външния ръб на устието, непосредствено под венчето или на тялото на съда. Обикновено са подредени хоризонтално, рядко се срещат в наклонени редове (обр. 12 *и*). Всички фрагменти са от съдове от вида на огладените и вероятно от гърнета.

Един фрагмент, също от вида на огладените съдове, е украсен с овални набождания на самото венче (обр. 4 *г*, 12 *л*).

Вторият тип са продълговати тесни отвесни или наклонени набождания (обр. 4 *д-ж*, 12 *м-ч*), разположени на външния ръб на венчето или на тялото (които са по-дълги). Този тип набодена украса се среща главно при съдове от вида на огладените, рядко и при вида на покритите с тънък пласт глина.

Третият тип (представен само с 1 фрагмент) са набодените редици от остри ъгли (обр. 12 *ш*). Съдът е от вида на огладените.

Както вече споменахме, само един фрагмент е с **щемпелувана** украса (обр. 4 *з*, 12 *щ*). Мотивът е есовиден, разположен на тялото и на венчето. Фрагментът е от вида на огладените съдове[21].

И при набодената украса има комбинации с пластична. Един от целите съдове (обр. 6 *в*) под устието и в горната част на тялото има по един ред набодени овали двойни издатъци, които вероятно са били четири групи[22].

Два фрагмента (обр. 12 *ю, я*), изработени от глина, примесена с талк, са украсени с жлебове, единият хоризонтален, другият по-тесен и вълнообразно извит.

Последният вид украса е **пластичната** (обр. 13). Тя е два основни типа — ленти и издатъци. По-голямата част от фрагментите с пластична украса са от първия тип (обр. 13 *а-з*). Пластичната лента е доукрасена с набождания (обр. 4 *и, к, с, ч*) и е различно широка (0,005—0,02 м) и дебела (0,002—0,01 м). Разположена е обикновено под венчето (обр. 4 *к, с*, 13 *б-е*), рядко на външния ръб на устието (обр. 4 *и*, 13 *а*) и в отделни случаи на тялото (обр. 13 *ж*, *з*). Най-често лентата е хоризонтална, в няколко случая извита (обр. 9 *а*, 13 *з*).

Единичен случай е питосът (обр. 7 *г*, 9 *а*) от яма 1 с богатата си пластична украса[23].

Вторият тип са издатъците — езичести (обр. 13 *и-л*), овални, луновидни, понякога с вдлъбнатина по средата. При един фрагмент (обр. 13 *к*) пластичната украса представлява съчетание на издатъци и лента.

Пластичната украса е главно върху съдове от вида на огладените.

Анализът на затворените комплекси и следите от дейност на човека в изследвания археологически обект предоставя следните данни:

а) керамиката от изкоп II значително се различава от тази в изкоп III: в единия са засвидетелствувани и четирите вида съдове, както и всички видове украса, а в изкоп III фрагментите са от съдове от първия вид (огладени — 76,33%) и от третия вид (покрити с тънък пласт глина — 23,67%), като украсата е предимно врязана от четвърти тип (първите три типа липсват с изключение на 1 фрагмент, вероятно попаднал случайно) и набодена; мотивите на украсата при изкоп III са същите както тези при изкоп II;

б) ямите в изкоп II имат различна форма, съдържание и са на различна дълбочина (последното предполага, че са разновременни), керамичният материал в тях е оскъден (25% от целия комплекс) и не позволява категорични изводи: отбелязваме само някои тенденции — фрагментите с украса от първите три типа до дълбочина 0,30 м са малко и в ямите, и в механическите пластове, а съдовете от четвъртия вид (покритите с графит) са разпространени равномерно; набодената и пластичната украса от третия вид (покритите с тънък пласт глина) са характерни за горните механически пластове, докато вторият вид (излъсканите) е свързан предимно с долните;

в) пластът от сивочерна пръст при южната граница на изкоп II (т. е. при скалата) и в ями 4 и 5 съдържа фрагменти от съдове и от четирите вида, значи тук човекът е действувал през цялото време на ползуването на обекта.

Тези данни потвърждават предположението, което изказахме при изложението на наблюденията от изкоп II, че проучваният обект с култов характер има два периода на функциониране. През първия са ползувани предимно излъскани съдове (вторият вид), но също и другите, като най-редки са покритите с тънък пласт глина (третият вид). За всички е характерна врязаната украса от първите три типа. Другите видове украса са слабо застъпени. През втория, непосредствено следващ период са ползувани най-вече третият вид съдове — покритите с тънък пласт глина, и не толкова вторият вид — излъсканите, като украсата е повече набодена и пластична. И за двата периода са еднакво характерни съдовете от първия тип — огладените и украсените с врязани широки линии (четвърти тип).

Твърде малкият брой на фрагментите, позволяващи възстановяване на керамични форми, не дава основание да характеризираме периодите и от тази гледна точка.

Датирането на керамичния материал би било улеснено от налични метални предмети, но такива не са намерени. Затруднени сме и поради недостатъчните изследвания на керамиката от късноброзовата и от ранножелязната епоха от долините на Места и на Струма и Родопския масив. Затова въз основа на сравняването с материали от проучвания в Беломорието (и особено на селищната могила при Кастанас на Долна Струма) и от културната група Пловдив — Черковна — Зимнича и т.нар. културна група Цепина, както и въз основа на сравнителните хронологии на С. Моринц за късноброзовите култури на север от Дунав и на Б. Хензел за керамиката от ранножелязната епоха от източната част на Балканския полуостров датираме керамиката от обекта в м. Скалето при с. Црънча от късноброзовата епоха (свързаната с първия му период) и от ранножелязната епоха (свързаната с втория период). Към керамиката от късноброзовата епоха тук безспорно се числят кантаросовидните съдове и каните с врязана украса от първите три типа. Фрагментите с венчета, украсени с дълбоки нарези, или тези с излизащи от венчето пъпковидни дръжки се отнасят също към късноброзовата епоха, а един фрагмент от яма 7 (обр. 4 *н*, 11 *ч*) с врязана инкрустирана украса е от края на тази епоха. Стратиграфските наблюдения позволяват да се датира в късноброзовата епоха и гърнето (обр. 6 *б*, 7 *б*) от яма 8, която е от първия период на функционирането на обекта, а по аналогия на този съд отнасяме към същото време и другите две гърнета (обр. 6 *а*, 7 *а* и 6 *в*).

Фрагмента с щемпелувана украса (обр. 12 *щ*) и тези с врязана от четвърти тип (широки линии, пластичен издатък с линии, ромб, запълнен с успоредни хоризонтални линии) (обр. 11 *а′-к′*) свързваме с „културната група“ Цепина и с материалите, датирани в ранножелязната епоха от могилата при Кастанас. Някои възстановими форми на съдове (конусовидните паници с хоризонтален пластичен издатък при венчето и др.) са аналогични на открити в горните пластове на могилата при Кастанас.

Вторият период на обекта е частично синхронен с ранножелязната епоха. Към него се отнасят и откритият в яма 1 питос с релефна украса, както и съдът с високо кухо столче. Вероятно този период има началото си още в края на късноброзовата епоха.

Проученият керамичен материал обогатява знанията ни за материалната култура на населението, обитавало западните покрайнини на Родопите през късноброзовата и ранножелязната епоха.

---

[1] Проучването му е извършено от автора в рамките на програма „Родопи“ през 1978—1979 г.: M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du IIe—Ier millénaires av. n. è. — Acta archaeologica Carpathica, XXV, 1986 (под печат).

[2] Групиране според тези признаци се среща рядко в археологическата литература: A. Hochstetter. Kastanas (= Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 3). Berlin, 1984, p. 29—37. В някои случаи освен употребената глина и обработката на повърхността авторите използуват и други признаци за групиране на керамиката — орнаментални мотиви или форми на съдовете: Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. — In: Thracia praehistorica (= Suppl. Pulpudeva, III). S., 1982, p. 233—239.

[3] М. В. Воеводский. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории Лесной зоны европейской части РСФСР. — СА, 1936, 1, с. 58; А. А. Бобринский. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 67 и сл.

[4] Наблюдения на автора върху непубликувани материали от експедиция „Места“.

[5] За този вид керамика, датирана в късноброзовата епоха, вж. упоменаване за пръв път у: Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 236—239 и у: D. Grammenos. Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien. — In: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. I. Berlin, 1982, p. 89 sqq.

[6] Тази форма е твърде характерна за тракийската култура през късноброзовата епоха и I хилядолетие пр. н. е.: М. Чичикова. Антична керамика. — В: Севтополис. I. С., 1984, с. 20—23. За нея през късноброзовата епоха вж.: Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., tab. 15, 16; A. Hochstetter. Op. cit., p. 113—142.

[7] Формата е разпространена още в ранноброзовата епоха. Подобни съдове са открити в късноброзови комплекси в Беломорието (Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 241, tab. 15; D. Grammenos. Op. cit., p. 94, fig. 2; A. Hochstetter. Op. cit., p. 121), а също и по долното течение на Дунав (S. Morintz, Contributtii archeologice la istoria traçilor timpurii (= Biblioteca de arheologie, XXXIV). Bucureşti, 1978, p. 125, fig. 632 и от култура Сабатиновска (Ibidem, p. 121).

[8] Това е твърде рядко срещана форма при гърнетата—подобни са открии в Беломорието (Δ. Γραμμένος. Τύμβοι τῆς ὑστέρης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες στὴν περιοχὴ τοῦ Νευροκοπίου Δράμας. — Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς, 1979 (1980), tab. I 7, в долното течение на Дунав (N. Harţuche. Contribuţii la cunoasterea epocii bronzului în jud. Brăila.—SCIV, XXIV, 1973, fig. 1 4; S. Morintz. Op. cit., p. 125).

[9] Аналогии на украсата не откриваме. Може би такова съчетание на набоден с пластичен орнамент е представено у: Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., tab. 2.

[10] A. Hochstetter. Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum. — In: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. I. Berlin, 1982, p. 100—102.

[11] Най-близки до тип 2 c_1 на А. Хохщетер (A. Hochstetter. Kastanas, p. 86).

[12] Всички посочени фрагменти могат да бъдат свързани с отделни типове паници от Кастанас (Schalen и Schüsseln), но поради фрагментарността на материала идентификацията често е хипотетична.

[13] D. Grammenos. Op. cit., tab. III 3, VII 9, IX 6, XI 1 и др.; Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 239—243, tab. 14, 15.

[14] Вероятно от паници от тип 9 *а* на А. Хохщетер (A. Hochstetter. Op. cit., p. 93).

[15] Донякъде приличат на фрагментите от устия, открити при с. Страшимирово, Варненски окръг (В. Миков. Следи от наколни жилища при Страшимирово. — ИАИ, XVII, 1950, с. 217, обр. 141), при с. Новград (С. Стефанов. Новград — старинни селища. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 260, обр. 11 б); в Кастанас (A. Hochstetter. Op. cit., p. 88, tab. 201 6). Възможно е този тип украса да е свързана с културата на керамиката с релефен орнамент (КВК) — вж.: Е. Черных. Общность культур валиковой керамики Евразии (к постановке проблемы). — В: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984, с. 246—258 и цит. лит.

[16] Такава дръжка открихме единствено сред материалите от култура Кослоджени (S. Morintz. Op. cit., p. 137, fig. 75 9).

[17] Подобен анализ на трите типа мотиви вж. у: A. Hochstetter. Spätbronzezeitliches (типове Strichbänder, Punkt-Strich-Reihen, Punktgefüllte Dreiecke).

[18] Точни аналогии не открихме. По съчетание на мотивите фрагментът прилича на керамиката от култура Сихляну (Пребабадаг) (S. Morintz. Op. cit., p. 160, fig. 90) и от „културната група“ Цепина (B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau (= Beiträge für Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, XXVII). Bonn, 1976, tab. 28 16).

[19] Подобно съчетание на тези мотиви не открихме. С врязани ромбове, запълнени с хоризонтални линии, е украсен фрагмент от пещерата Магура (Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 131, обр. 31 а) и фрагменти от с. Вишеград (Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. — Thracia, VI, 1984, с. 124, обр. 27 1, 32.

[20] B. Hänsel. Op. cit., p. 220—227.

[21] P. Detev. Le tell Razkopanica. — ИАИ, XXXVI, 1981 (= Cultures préhistoriques en Bulgarie, p. 184, fig. 56).

[22] Вж. бел. 9.

[23] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939, p. 177, fig. 51; Д. Цончев, А. Милчев. Разкопки в чашата на язовир „Батак“. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 182, обр. 68.

Céramique de la Haute époque thrace d'un site cultuel au lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad

M. DOMARADSKI

(Résumé)

Un groupe de grandes roches bien visibles et se profilant du terrain environnant est situé sur un versant escarpé du profond Dospatdere. Dans l'espace entre les roches nous avons pratiqué deux fosses et une troisième — du côté est de la grande roche, et étudié une superficie de 139,5 m². Dans les fosses II et III nous avons découvert 1698 fragments d'argile et six vases entiers. Tous les fragments, à l'exception de quatre, sont travaillés à la main. Le parachèvement de certains vases a été effectué vraisemblablement à roue lente.

D'après la structure de l'argile utilisée et la manière de façonnage de la surface, les vases dont proviennent les fragments peuvent être divisés en quatre genres (tabl. I):

— avec beaucoup et différemment grandes d'additions, surface aplanie, rugueuse, dans certains cas inégale, une petite partie de ces vases sont en argile additionnée de talc;

— avec beaucoup et différemment grandes, mais plus souvent avec des additions identiquement grandes, surface polie;

— structure de l'argile comme dans les genres précédents, surface recouverte d'une mince couche d'argile sans additions;

— argile avec des additions faibles, le plus souvent à grains fins, surface bien polie, égale et recouverte de graffite.

Les différents genres de céramique ne sont pas reliés avec des formes ou de décoration déterminées.

La forme la plus fréquete sont les pots avec ou sans anses (fig. 5 a) de dimensions différentes . Nous y rapportons encore trois vases entiers (fig. 6 a—b). Les formes suivantes de par la quantité des fragments sont les vases en forme de balance et les brocs au goulot rongé. Moins nombreux sont les fragments d'écuelles qui sont de trois types — au goulot légèrement incliné en dedans, coniques et cylindriques (fig. 8). Des fragments isolés d'autres formes de vases ont été découverts.

Une très petite partie du nombre général de fragments et de vases entiers est décorée (moins de 10%). La décoration est gravée, piquée et plastique (tabl. II), tandis qu'un fragment est cacheté. Les trois genres de décaration sont répartis d'une manière presque régulière au point de vue de leur quantité.

Les résultats d'études dans la région de la mer Egée ainsi que les chronologies comparatives de S. Morinz, B. Henzel et autres ont été utilisés pour la caractéristique chronologique de la céramique du site.

Les études de la fosse II montrent deux périodes dans le fonctionnement ininterrompu du site. Le matériel céramique confirme ces observations. La première période montre l'emploi de vases en forme de balance, de brocs à goulot rongé, de décoration gravée de trois types. Elle est contemporaine de l'âge de bronze récent. La seconde période, en partie synchronique de l'âge de fer tardif, a vraisemblablement son origine déjà dans l'âge de bronze récent. De cette période sont les matériaux dans la fosse 1, vase au pied creux, vase à décoration gravée du quatrième type.

La céramique étudiée enrichit nos connaissances au sujet de la culture matérielle de la population ayant habité les confins ouest des Rhodopes.

Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в.

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

От Никополис ад Иструм, чиито развалини се намират край дн. с. Никюп, Великотърновски окръг, са се запазили най-много почетни надписи за император Септимий Север и неговата фамилия — Каракала, Гета, Юлия Домна, в сравнение с много други градове от провинциите Тракия и Долна Мизия. Това са близо 50 официални добре датирани надписи, от които 21 са само от времето на Септимий Север и Каракала (193—217 г.)[1]. Всички те произхождат главно от самия град и неговите близки околности. Надписите са отдавна известни, многократно тълкувани във връзка с отношението на Септимий Север към проблемите на Тракия. Приема се, че още към началото на своето управление, около 197 г., той откъсва Никополис ад Иструм от провинция Тракия, към която градът е принадлежал още със създаването си при император Траян, и го прехвърля заедно с неговата територия към провинция Долна Мизия[2]. Това е всъщност естественият хинтерланд на града с големи възможности за земеделието и за производство на керамика. Градът прави лично дарение в полза на императора и е известен отговорът на Септимий Север до градския съвет на Никополис ад Иструм като „императорско писмо", дошло до нас като официален надпис на града от 197—198 г.[3]

Приема се, че около 202 г. императорът лично е посетил града[4]. Оттук той е предприел пътуване и на север до р. Дунав, като посетил Нове, лагера на I италийски легион[5], и оттам по Дунав достигнал и до други военни центрове, разположени край реката, включително Дуросторум (дн. Силистра), седалището на XI Клавдиев легион. Пътуването е било много добре организирано и навсякъде са били издигани статуи и надписи[6]. Пътищата, по които е минал императорът, са били поправяни, за което свидетелстват и откриваните милиарни колони[7].

По време на това пътуване той задължително е трябвало да премине и през Сексагинта Приста (дн. Русе), важно пристанище — и търговско, и военно — през II—III в.[8] За известно време тук са станували и три кохорти[9]. В този именно град бе открита част от варовиков блок с официален надпис на старогръцки език, който е носел и статуя на императора Септимий Север. Блокът е открит още през 1977 г., използуван като строителен материал в едноредов зид на ул. „В. Левски" 38 в Русе. Текстът на надписа е бил обърнат към улицата, поради което е бил забелязан и изваден и така постъпил в Окръжния исторически музей, Русе[10]. В този квартал са откривани погребения, някои от които в саркофази, от III в., намирани са и бронзови и сребърни монети от II—III в. Мястото е спадало към територията на самия античен град. Възможно е тук да е бил разположен някой от некрополите на града.

Запазена е дясната част на камъка (дълж. 0,42 м, шир. 0,35 м, деб. 0,32 м) с 6 реда текст. Вис. на буквите 0,025 м. Запазеният текст е:

ΕΥΗΡΟΝ ΠΕΡΤΙΝΑΚΑ ΣΕΒ
ΩΝΕΙΝΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ
ΥΙΩΝΟΝ ΘΕΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΕΚΓΟ
ΣΤΟΝ ΔΗΜΑΡΧΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ
5 ΥΠΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
ΤΟΣ ΔΗΜΟΣ ΟΥΛΠ. . . ΠΟΛΕΩΣ.

По данните в р. 1, съгласувани със следващите редове, може да се предложи следната възстановка на целия текст:

[Ἀγαθῆι τύχηι]

[Τὸν μέγιστον καὶ θειότατον αὐτοκράτορα] Λούκιον Σεπτίμιον Σ]ευῆρον Περτίνακα Σεβ(αστὸν),
[Παρθικὸν Βρεταννικὸν Ἀραβικὸν Ἀδιαβηνικὸν θεοῦ Μ. Ἀντ]ωνείνου εὐσεβοῦς Γερμανικοῦ
[Σαρματικοῦ υἱόν, θεοῦ Κομμόδου ἀδελφόν, θεοῦ Ἀντωνείνου] υἱωνόν, θεοῦ Ἀδριανοῦ ἔκγο-
5 [νον, θεοῦ Τραιανοῦ καὶ θεοῦ Νέρουα ἀπόγονον εὐσεβῆ μέγι]στον, δημαρχικῆς ἐξουσίας
[τὸ. . . καὶ αὐτοκράτορα τὸ. . . ὕπατον τὸ. . . πατέρα πατρίδος]ὑπατεύοντος τῆς ἐπαρχείας
[. . . . . . πρεσβ. σεβ. ἀντιστρ. ἡ βουλὴ καὶ ὁ κράτισ]τος δῆμος Οὐλπ(ίας) [Νικο]πόλεως
[. . . . . . ἀνέστησαν. . . . .]

Касае се за официален надпис върху база със статуята на Септимий Север, издигната от името на съвета и народа на град Никополис ад Иструм.

Липсата на името на провинциалния управител и на другите данни (за трибунска власт, консулство и пр.) не дава възможност точно да се установи годината на издигането на надписа. Възстановките в някои редове са условни съобразно известни данни от други надписи, издигнати също от Никополис ад Иструм в чест на Септимий Север[11]. Те са съобразени и с евентуалната ширина на текста, като трябва да се има предвид, че е трудно да се предположат употребените съкращения. Не е ясно също дали в края на надписа е било изписано цялото име Улпия Никополис ад Иструм, или само Улпия Никополис, както се среща в немалко надписи от същото време[12].

Важен и съществен факт при този надпис е, че той е открит далеч от Никополис в Русе — на около 70 км по единствения и сега път между Велико Търново и Русе — независимо че е издаден от името на ръководните градски органи. Досега от Сексагинта Приста са известни около 20 надписа, но нито един не е на старогръцки език. Възможността плочата да е била довлечена от развалините при с. Никюп в Русе теоретически съществува, но на практика това е малко вероятно.

Като най-вероятно обяснение изглежда допускането, че Сексагинта Приста е принадлежал към територията на Никополис ад Иструм. За тази територия засега се знае сравнително малко[13]. Очевидно след включването на града в Долна Мизия е било естествено към територията му да са принадлежали богатите и плодородни земи по долината на р. Янтра и долното течение на р. Русенски Лом. Тук е влизала и Сексагинта Приста, която в действителност се оказва единственото удобно пристанище на Никополис ад Иструм, така необходимо за голям производителен център.

Надписът и статуята са издигнати вероятно във връзка с конкретното преминаване на Септимий Север през града през 202 г.

Откриването на надписа на старогръцки език, издигнат от името на съвета и народа на Никополис ад Иструм в крайдунавския град и пристанище Сексагинта Приста, поставя веднага проблема от кога градът е бил

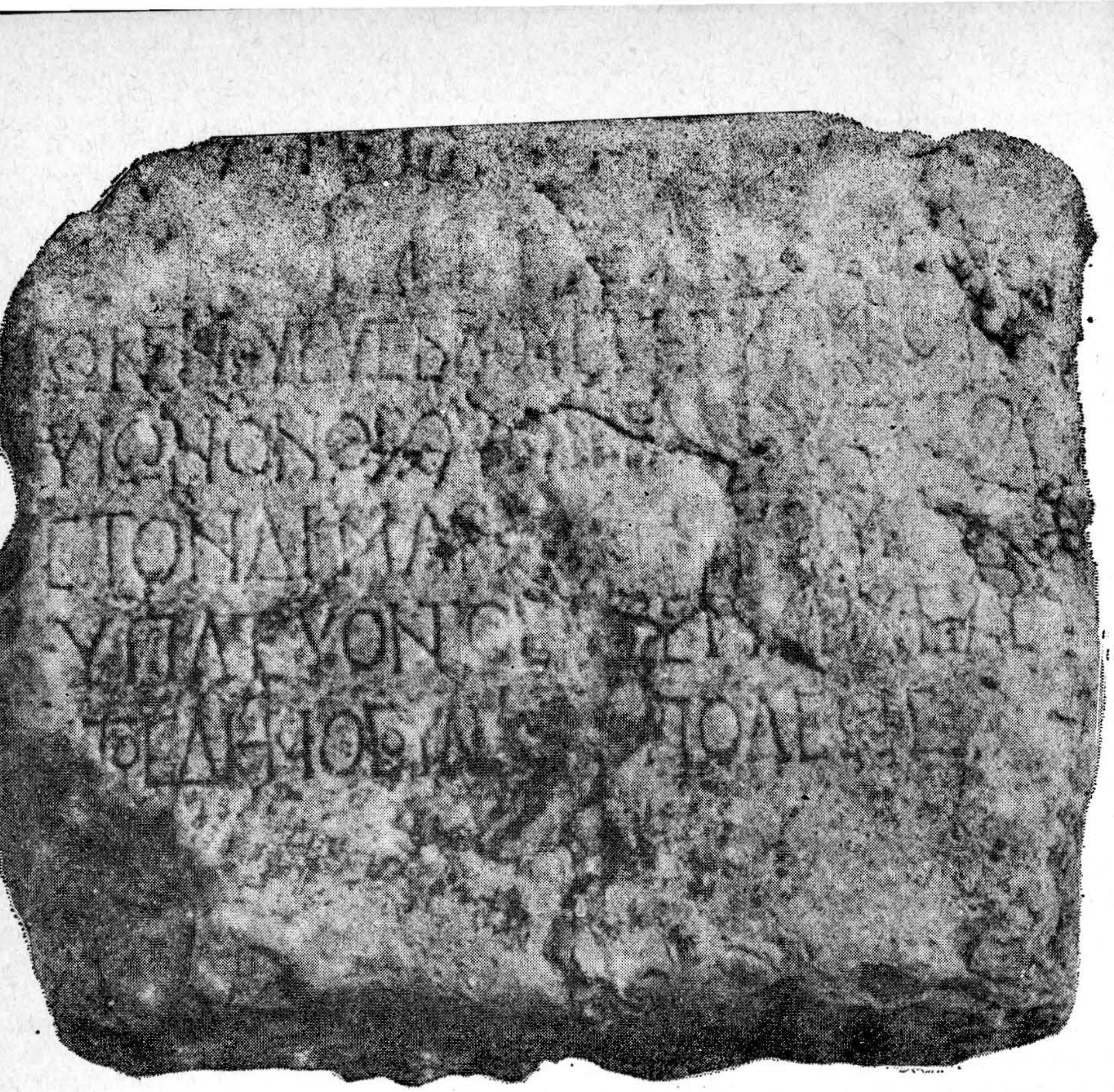

● *Обр. 1. Варовикова база на статуя на император Септимий Север, издигната от съвета и народа на Никополис ад Иструм, с надпис на старогръцки език от Русе. Fig. 1. Base calcaire de statue de l'empereur Septime Sévère, élevée par le conseil et le peuple de Nicopolis ad Istrum, avec inscription en langue hellénique de Ruse*

в тази територия и какво отношение има това към проблема за северната граница на провинция Тракия в този район на Северна България.

Тъй като Никополис ад Иструм възниква в началото на II в. в рамките на провинция Тракия, но териториално е разположен северно от Стара планина и е свързан естествено с Дунавската равнина, един от сериозните проблеми относно обхвата на градската му територия е нейната западна и северна граница. Въз основа на съществуващата епиграфска документация като един от северните пунктове на тази граница Б. Геров е определил с. Масларево, Великотърновски окръг, разположено на около 20 км от р. Дунав[14]. Важна епиграфска документация за определянето на западната граница на територията на града са няколкото надписа с идентично съдържание, датирани точно в 136 г.: те са издигнати по нареждане на Анций Руфин, за да се определят границите „между траките и мизите“ (inter Moesos et Thraces). Предполага се, че се касае за лице, натоварено с конкретни административно-военни функции и специална мисия — да определи границата между провинциите Тракия и Долна Мизия на север от Хемус. Той няма определена титла и длъжност и се предполага, че се касае за специален чиновник. Надписите доскоро бяха четири, като за единия, открит в Нове, се предполагаше, че е довлечен от другаде[15]. Напоследък бяха открити още два[16] — единият също в Нове, така че общият им брой стана 6. Тяхното географско разпределение сега поставя проблема в нова светлина: с. Хотница, южно от с. Бутово, с. Полски Сеновец, с. Масларево, Нове и пак Нове, т.е. оформя се една линия с посока от юг на север от непосредствената близост на Никополис ад Иструм до р. Дунав. Тази линия съвпада, общо взето, с естествените и единствени съобщителни връзки между Никополис и Нове. Този факт е бил забелязан и по-рано[17] и идеята за р. Дунав като граница на провинция Тракия не е била пренебрегната. Към това се прибавяли и надписите за митническата единица Илирикум, по която се е търсело да се локализират митническите станции. Други учени считат, че се получава неестествено разделяне на провинция Долна Мизия на две части. Откриването обаче на втори надпис от Нове, и то произхождащ от територията на античния град, затвърди категорично тази гранична линия.

Първото споменаване на Никополис срещаме в труда на Клавдий Птоломей, живял и творил във времето на император Марк Аврелий (161—180). Но трудът отразява състоянието непосредствено след дакийските войни на император Траян, т. е. след 107 г. Птоломей отбелязва града като Никополис при Хемус (Νικόπολις ἡ περὶ Αἷμον) за разлика от названието на Никополис ад Нестум[18]. У Йорданес е запазено сведението, че градът се е наричал Никополис ад Ятрум. То възхожда също към източници от първата половина на II в., като вероятно р. Росица не е била схващана като самостоятелен приток на р. Янтра[19].

Оформянето на градските територии в Тракия става по време на управлението на император Хадриан. Тогава изчезват и старите тракийски стратегии. По това време се оформят и границата между Тракия и Долна Мизия, и военните състави на провинциите[20]. В 136 г. са датирани и споменатите вече шест надписа, които отбелязват ясно западната граница на провинция Тракия на север от планината (в дн. Северна България) с Долна Мизия. Всъщност това е западната граница на територията на Никополис ад Иструм. Показателно е, че на същата 136 г. принадлежи и първото споменаване на Никополис ад Иструм в надпис върху база, на която е стояла статуята на император Хадриан[21]. Дали това не е свързано с окончателното установяване на територията на града, която е достигала до Дунав и вероятно ще да е обхващала и Сексагинта Приста — единственото евентуално пристанище на такъв производствен център, какъвто е бил Никополис? Това е всъщност брегът между Нове, устията на р. Янтра и р. Русенски Лом. И по този повод градът официално се преименува в Никополис ад Иструм за разлика от дотогавашното си име — Никополис ад Хемум (както го отбелязва Клавдий Птоломей). В действителност крайдунавската територия в Добруджа и до района на Силистра—Русе е принадлежала през I в. до 45 г. към тракийското царство и е известна като „Тракийския бряг“ (Ripa Thraciae). Основната част е била придадена към Мизия. Впоследствие този термин през II—III в. означава и митническата област покрай Дунав[22].

Тези факти водят до издигане на хипотезата, че в периода от приблизително 136 до 187—197 г. провинция Тракия чрез територията на Никополис ад Иструм е достигала р. Дунав някъде в района на Нове (в Долна Мизия) и между устията на р. Янтра и р. Русенски Лом и че Никополис е дължал приставката „ад Иструм“ в названието си на това положение. Долна Мизия се е разделяла на две части, свързани само чрез Дунав, съответно с три легиона: единият (в западната част) в Нове, другите два (в източната част) в Дуросторум и Трезмис (последният до времето на Марк Аврелий).

Такова разположение, усложнено и от разположението на митническите станции по Дунав, не се е оказало благоприятно. След около половин век Никополис ад Иструм естествено е бил включен със своята територия, опираща се до Дунав, в Долна Мизия и тя се е оформила като цялостна и единна провинция между Дунав и Стара планина.

---

[1] IGBulg, II, 1957, No 615—636. Най-многобройни са монетните емисии от времето на Септимий Север: B. Pick. Die antiken Münzen von Dacien und Mösien. I, 1. Gotha, 1898, p. 328.

[2] G. Mihailov. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — In: Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. Serdica, 1963, p. 121 — с подробни данни за пътуването на императора в тези две провинции през 202 г.

[3] IGBulg, II, 1957, No 659.

[4] J. Hasenbroeck. Untersuchungen zur Geschichte des Septimius Severus. Heidelberg, 1921, p. 126—127; G. Mihailov. Op. cit., p. 120; C. Fuch. Geschichte des Kaisers Septimius Severus. Wien, 1884, p. 90; M. Platnauer. The Life and Reign of the Emperor L. Septimius Severus. London, 1908, p. 127.

[5] От тук е известен почетен надпис в чест на император Септимий Север — CIL, III, 14211^1(=E. Kalinka. Antike Denkmäler aus Bulgarien. Wien, 1906, No 36). Срв. подробния коментар върху този надпис у: J. Kolendo. Etudes sur les inscriptions de Novae. — Archeologia, XVI, 1965, p. 124—132 — правилно го датира в 202 г., прави подробен анализ на пътуването на Септимий Север в Тракия и Мизия, като отхвърля справедливо други тълкувания, според които Септимий Север бил преминал само през Егейска Тракия. Срв. още: L. Mrozewicz. Une inscription en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille nouvellement découverte à Novae. — Archeologia, XXVIII, 1978, p. 117—124. За пътувания през Мизия и Панония вж. и: M. Fluss. Severus, Septimius.—RE, IV A, 1923, col. 1940 sqq.: J. Fitz. Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. — Acta antiqua Hungarica, XI, 1959, p. 237—263.

[6] Herodianus. 3, 10, 1: **τά τε Μύσοις καὶ Παίοσι στρατόπεδα ἐπελθῶν.** Върху това е обърнато внимание още у: A. v. Domaszewski. Geschichte der Römischen Kaiser. II. Leipzig, 1925, p. 259—260.

[7] CIL, III, 7602, 7603, 7604, 14461.

[8] За възникването и историята на Сексагинта Приста: V. Velkov. Eine neue Inschrift über Laberius Maximus und ihre Bedeutung über die ältere Geschichte der Provinz Moesia Inferior. — Epigraphica, XXVII, 1960, 1—4, p. 90 sqq. (=V. Velkov. Roman Cities in Bulgaria. Amsterdam, 1980, p. 22 sqq.).

[9] W. Wagner. Dislocation der römischen Auxiliarformationen. Berlin, 1938, p. 110, 165—166; J. Beneš. Auxilia romana in Moesia atque in Dacia. Praha, 1978, p. 21, 33, 45.

[10] Информацията ни бе предадена през 1977 г. от Петър Камбуров, учител. Той има заслуги за откриването и спасяването на този важен епиграф-

ски паметник, за което му изказваме благодарност. По-късно надписът бе прибран в ОИМ, Русе, инв. № 651. Благодарим на директора на музея Ст. Йорданов и на Д. Станчев и Д. Иванов, които ни осигуриха снимки на надписа.

[11] Текстът е допълнен по аналогии от това време, например: IGBulg, II, 1957, No 620 — от 202—205 г.

[12] Срв. например: IGBulg, II, 1957, No 624, 625, 627—631.

[13] A. Poulter. Town and country in Moesia Inferior. — In: Ancient Bulgaria. II. Nottingham, 1985, p. 92—94.

[14] B. Gerov. Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakiens. — ANRW. II. Principat. Berlin—New York, 1979, p. 222—224.

[15] CIL, III, 749 (p. 992, p. 1338) (=Dessau. ILS. 5956 — Нове); CIL, III, 14422^1 — с. Масларово: CIL, III, 12407 — край с. Бутово; CIL, p. 992 ad No 749 (=Dessau. ILS ad No 5956) — вероятно с. Хотница. Срв. Кр. Банев, Р. Лазов. Латински надписи от Долна Мизия и Тракия. — Археология, XXIII, 1981, кн. 4, с. 37—39, които дават за пръв път снимка и точен текст на надписа, но не познават споменаванията му в CIL и ILS.

[16] Кр. Банев, Р. Лазов. Цит. съч., с. 37, № 1 — от с. Полски Сеновец; В. Божилова, Й. Колендо. Граничен стълб от 136 г., намерен в Нове. — Археология, XXVII, 1985, кн. 4, с. 39—46.

[17] A. v. Premerstein. Die Anfänge der Provinz Mösien. — ÖJh, AB, I, 1898, p. 164, 183, 185. Срв. допълнителна лит. у: B. Gerov. Op. cit., p. 222, No 68.

[18] Cl. Ptolom. III, 11, 7.

[19] Jord. Getica LOl; (Cniva) . . . Nicopolim accedit, quae uxta Iatrum fluvium est constituta.

[20] W. Weber. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus. Leipzig, 1907 (Repr. New York, 1973), p. 148—157; R. Hanslik. Der Kleine Pauly. II. München, 1979, col. 910—911 s. v. Hadrianus.

[21] IGBulg, II, 1957, No 601.

[22] A. v. Premerstein. Op. cit., p. 183, 185; A. J. de Laet. Portorium. Brygge, 1949, p. 200—205.

Nouvelles données conserna nt le territoire de Nicopolis ad Istrum et la frontière nord de la province de Thrace pendant le IIe s.

V. VELKOV

(Résumé)

L'auteur publie une inscriptions en langue grecque, découverte à Sexaguinta Prista (act. Ruse). La moitié droite conservée permet de rétablir un texte qui témoigne qu'il s'agit d'une inscription officielle sur une base avec la statue de l'empereur Septime Sévère. Le monument est érigé au nom du conseil et du peuple de Nicopolis ad Istrum. La découverte ici d'une telle inscription pose la question de l'appartenance de Sexaguinta Prista au territoire de Nicopolis ad Istrum et de sa frontière nord, respectivement de la province de Thrace, telle que s'avère être le Danube. L'inscription est élevée par la ville vraisemblablement au cours de 202 pendant le voyage de Septime Sévère sur le Danube (n. 5, 6).

Nous connaissons déjà six inscriptions (n. 15, 16) dont deux proviennent de Novae. Ces inscriptions ont un contenu identique et sont datées de l'an 136. Elles déterminent d'une manière catégorique la frontière ouest de Nicopolis ad Istrum, c'e.-à-d. de la province de Thrace. Elle part de la ville en direction nord jusqu'au Danube (sans Novae). Le nom le plus ancien mentionné de la ville créée sous l'empereur Trajan est Nicopolis ad Haemum (chez Claude Ptolémée, n. 18). De la même époque la ville est connue aussi comme Nicopolis ad Jatrum, étant donné qu'elle est située près de la rivière Rosica, non considérée alors comme affluent de la Jantra (n. 19). La première mention de la ville comme Nicopolis ad Istrum figure dans une inscription officielle de 136 (sur la base d'une statue de l'empereur Adrien). De la même année sont également les inscriptions qui déterminent la frontière occidentale du territoire de la ville. Ceci reflète en réalité un moment des réformes administratives de Adrien dans les Balkans lorsque les territoires des villes ainsi que la frontière entre la province de Mésie Inférieure et la province de Thrace sont déterminés. C'est alors qu'a été déterminé également le territoire de la ville qui atteint jusqu'à Istăr (le Danube) d'où provient aussi son nouveau nom Nicopolis ad Istrum.

Материали и съобщения

Бронзова тежест-статуетка на Константин Велики от с. Рудник, Варненски окръг

АЛЕКСАНДЪР МИНЧЕВ

Неотдавна в Историко-художествения музей, Варна, постъпи бронзова статуетка[1]. Била е намерена случайно през 1966 г. на източния склон на голямото дере Прявода край с. Рудник, Варненски окръг[2].

Статуетката представя седяща на трон фигура на император (обр. 1 *а-г*). През лявото рамо е преметната драпирана тога, която покрива долната част на тялото му, но остава открита почти цялата горна част и половината гръб. Гънките на тогата са направени произволно, а някои анатомични подробности — гърдите и пъпа — са отбелязани с врязани точки. В дясната ръка императорът държи кълбо, символ на държавата, а с лявата се подпира на кръгъл щит, украсен с врязана неправилна шестолъчна звезда и умбо в средата. Тронът е изобразен твърде схематично и представлява всъщност плътен в долната си част и леко извисен откъм гърба стол. Той е украсен на дясната, виждаща се страна и отзад с врязани пресечени линии, образуващи ромбовиден орнамент. Предната част на трона е закрита от покритите с тогата крака на фигурата, а лявата — от щита. По трона, щита и тогата има допълнителна украса от безразборно поставени точки. Главата на фигурата е несъразмерно голяма, с диадема-корона и дълга, добре оформена коса, а над нея се извисява малка, но масивна халка за окачване. Лицето — строго и сериозно — е доста грубо оформено, с широко отворени очи и голям нос, сега слабо повреден. Фигурката е излята куха, с ниска, почти квадратна подставка и е запълнена с олово. В пълнежа личат на места бронзови телове, поставени като арматура при изливането на оловото (обр. 2). Статуетката е покрита с хубава светлозелена патина. Висока е с халката 0,11 м, широка при основата 0,042 м и тежи 515 г.

Като цяло статуетката е изработена доста сумарно и дори с известна доза наивитет, подсилен от нарушените пропорции на тялото. Тя носи характерните белези на късноантичното изкуство: скованост на позата, несъразмерност и схематизъм при предаване на анатомията на тялото и др. Независимо от това основните атрибути — короната и кълбото — показват, че е изобразен император, а халката и оловото са указание, че е била използувана като тежест за кантар.

Макар и твърде рядка, това не е единствената статуетка от този вид. Известни са още няколко, пазени в различни музеи по света: в Херсонския музей и в Държавния исторически музей, Москва[3], в Берлинския Антиквариум[4], в колекцията Дъмбъртън Оукс, Вашингтон[5] и в Музея на изкуствата към Принстънския университет (САЩ)[6]. Повечето от тях се датират в IV—V в., но някои и в V—VI в. Фигурата на императора се определя от различни автори като Константин Велики (306—337) или — по-рядко, като Валентиниан II (375—393)[7]. Преди двадесет и пет години А. Алфьолди ги определи окончателно като статуетки на Константин Велики[8] и изследователите след него са съгласни с това определение. М. Рос, който посвети специална статия на тези статуетки, съгласявайки се с Алфьолди, ги сравнява със статуите на Тиберий и Септимий Север, изобразени върху един от релефите на Константиновата арка в Рим. Той предполага, че авторите им са работили може би по арката или (което ни изглежда по-вероятно), че са били повлияни от някаква съществуваща статуя на Константин Велики и затова ги датира в IV в. и търси тяхното производство в Рим[9].

Макар и твърде близки, известните досега тежести с изображение на първия император-християнин се различават в някои детайли на иначе еднаквия основен тип. Фигурката от с. Рудник намира най-голяма прилика с тежестта от Дъмбъртън Оукс и с тази от Херсонес, и двете датирани в IV в. Разликите са в изпълнението. Разглежданата фигурка е малко по-схематична от първата и отчасти от втората: доста по-несръчно са изработени гънките на тогата, частите на тялото и особено лицето, а освен това има и

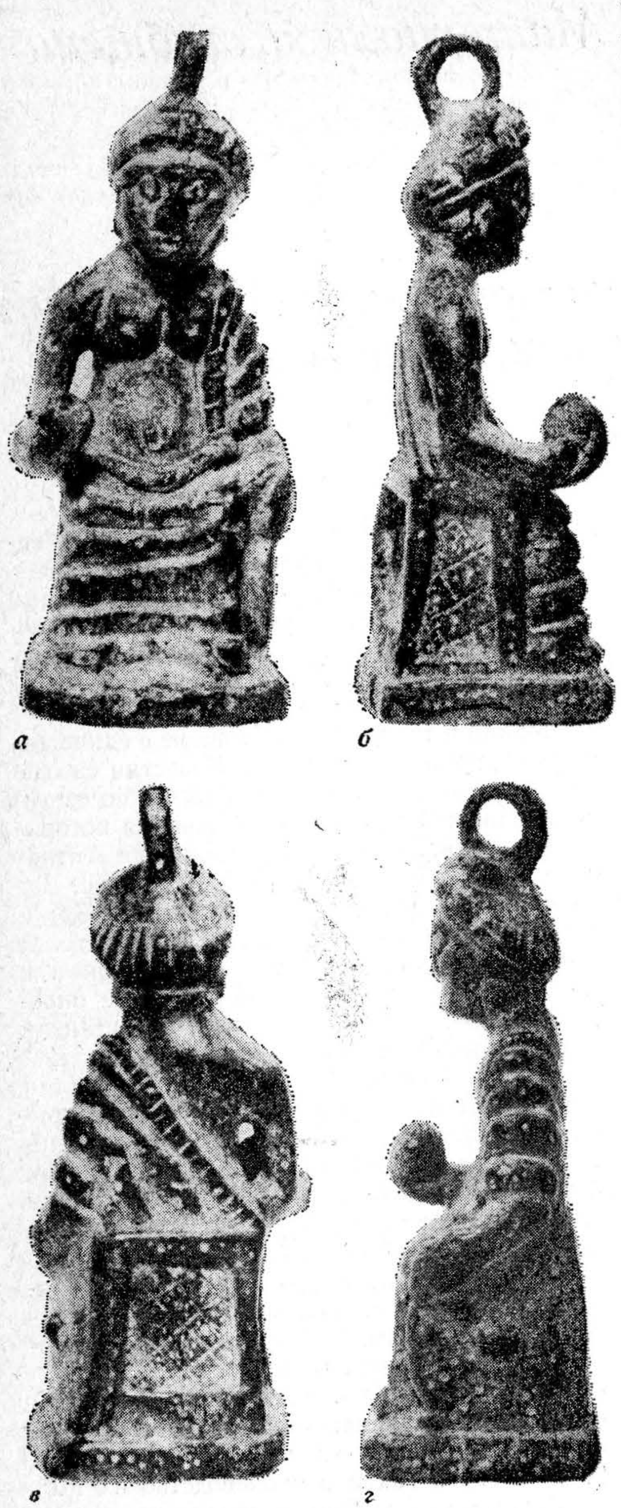

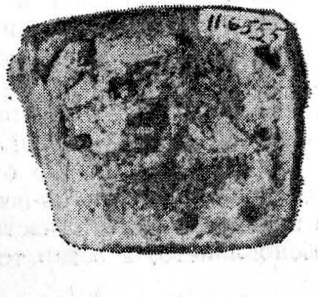

● *Обр. 1 а—г) бронзова тежест-статуетка на император Константин Велики, намерена край с. Рудник, Варненски окръг. Fig. 1. а—г) poids — statuette en bronze de l'empereur Constantin le Grand, trouvée près du village Rudnik, département de Varna*

● *Обр. 2. Дъното на бронзовата тежест-статуетка от с. Рудник, Варненски окръг, запълнена с олово, закрепено на бронзови телове. Fig. 2. Le fond du poids-statuette du village Rudnik, département de Varna, rempli de plomb, fixé sur des fils de bronze*

допълнителна украса от точки. Това позволява да я определим също като изображение на Константин Велики, но да я датираме по-късно — във втората половина на IV или дори в V в. По-трудно определимо е мястото на произвеждането ѝ. Точното място на намиране се знае само на три от шестте известни досега статуетки от този вид — на разглежданата, на херсонеската и на тази от с. Перлинки, Воронежка област, където тя очевидно е достигнала от Северното Черноморие. Мястото на намиране и на трите е свързано с Черно море (земите на с. Рудник в античността са били в градската територия на Одесос). Може да се предположи, че те са били изработвани не в Рим, а в новата столица Константинопол.

Фигуралните тежести за кантар във форма на бюстове на императори и императрици са били доста разпространени в късноантичната епоха[10] и оформянето им по този начин изглежда е било целенасочено като един вид държавна гаранция за точността им. Приемливо е и обяснението им като пряко продължение и разновидност на тежестите-бюстове на императори и членове на императорските фамилии от римската епоха[11].

Теглото на фигурката от с. Рудник е 515 г, което отговаря приблизително на 1,5 римски либри (491 г). Както е известно, римската либра тежи 327,45 г[12] и това тегло се запазва и през късната античност. Следователно тежестта от с. Рудник се вписва добре в късноантичната метрологична система. Разликата от 24 грама се дължи вероятно на не особено прецизната изработка и някои дребни повреди. Такива разлики не са необикновени както при римските, така и при късноантичните теглилки[13].

Макар и малка наглед, тежестта от с. Рудник е могла да бъде използувана за голям кантар, нормален за ежедневната търговия[14]. В колекцията Дъмбъртън Оукс се намира кантар от VI в. с дълж. на рамото 0,48 м, имащ тежест от 510 г[15], т. е. почти колкото тази от с. Рудник.

Досега у нас са публикувани седем фигурални тежести, а навярно в музеите има и други. От седемте пет са датирани от епохата на римското владичество и представят: една — бюст на воин[16], две — бюстове на мъже, една — бюст на негър и една — бюст на Херакъл[17]. Другите две са от късноантичната епоха и изобразяват бюстове на Атина. Едната е намерена на н. Шабла[18], другата е с неизвестно място на намирането, пази се в Националния археологически музей, София[19]. Макар и немного на брой, те показват значително разнообразие на форми и размери. В това отношение статуетката-тежест от с. Рудник е единствена засега в България. Сравняването ѝ с други фигурални тежести, намерени у нас, както и с вече немалкото на брой обикновени теглилки — екзагии,ще допринесе за уточняване на метричните системи, използувани през епохата на римското владичество и късноантичната епоха в нашите земи — една все още неразработена тематика в нашата археологическа наука.

---

[1] Инв. № II 6555.

[2] При направения оглед на района около мястото на намирането ѝ не открихме следи от антично селище, а и в музея други, постъпили от там материали, няма.

[3] А. В. Банк, М. А. Бессонова. Искусство Византии в собраниях СССР. I. Л., 1977, с. 64, № 59 (от Херсонес) и № 60 (от с. Перлинки, Воронежка област).

[4] H. Schlunk. Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. Berlin, 1939, № 139.

[5] M. C. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Washington, 1962, p. 60—61, No 70, pl. XCL.

[6] K. Weitzmann. Age of Spirituality. New York, 1977, p. 20—21, No 13.

[7] M. C. Ross. Op. cit., p. 60.

[8] A. Alföldi. Cornuti: A Teutonic Contingent in the Service of Constantine the Great and its Decosive Role in the Battle at the Milvian Bridge. — Dumbarton Oaks Papers, XIII, 1959, p. 169—179, fig. 1,2.

[9] M. C. Ross. Bronze Statuettes of Constantine the Great. — Dumbarton Oaks Papers, XIII, 1959, p. 179—183.

[10] K. Weitzmann. Op. cit., p. 344—345, No 327—328.

[11] Л. И. Чуйстова. Античные и средневековые весовые системы имевшие хождение в Северном Причерноморье. — В: Археология и история Боспора. II. Л., 1962, с. 88—94, табл. 33—38.

[12] Л. И. Чуйстова. Цит. съч., с. 78, табл. X.

[13] Sh. Quedar. Gewichte aus drei Jahrtausenden. II. (= Münzzentrum Auktion, XXXVII). Köln, 1979, p. 54—63.

[14] D. K. Hill. When Romans Went Shopping. — Archaeology, 1952, 5, p. 54.

[15] M. C. Ross. Catalogue, p. 63, No 73, pl. XLII.

[16] А. Милчева. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. — МПК, 1984, 1, с. 19.

[17] Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. С., 1984, № 234—237.

[18] Ив. Василчин. Тежест и окачалка за кантар от нос Шабла. — ИНМВ, XXII (XXXVII), 1986 (под печат).

[19] C. Ferri. Arte Romana sul Danubio. Milano, 1933, p. 356, fig. 482—483. — датировката във II—III в. не е вярна; тежестта трябва да се отнесе към V—VI в.

Poids — statuette en bronze de Constantin le Grand du village Rudnik, département de Varna

A. MINČEV

(Résumé)

Le Musée d'histoire et d'arts de Varna s'est enrichi d'une statuette en bronze de Constantin le Grand, élaborée et utilisée comme poids de balance (No inv. II 6555). Elle a été trouvée près du village Rudnik, département de Varna. Elle est haute 0,11 m, large à la base 0,042 m et pèse 515 g (près de 1,5 livres romaines).

Elle appartient au type connu de poids de la Basse antiquité, représentant l'empereur assis sur un trône et avec bouclier du côté gauche, qui furent l'objet de l'attention de M. Ross. En la comparant avec cinq monuments semblables connus jusqu'à présent et à la base de l'analyse stylistique, nous la datons à la fin du IVe ou au Ve s. Le lieu de la découverte des autres statuettes nous autorise à supposer, à la différence de M. Ross, qu'elles ont été élaborées à Constantinople et non pas à Rome.

Прабългарски култов паметник от Балчик

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

През последните години археологическата наука доби много важни сведения за ранновизантийската крепост от Балчик. Известна отпреди повече от един век, описана много подробно за пръв път от Х. и К. Шкорпил[1], тя стана обект на сондажни проучвания през

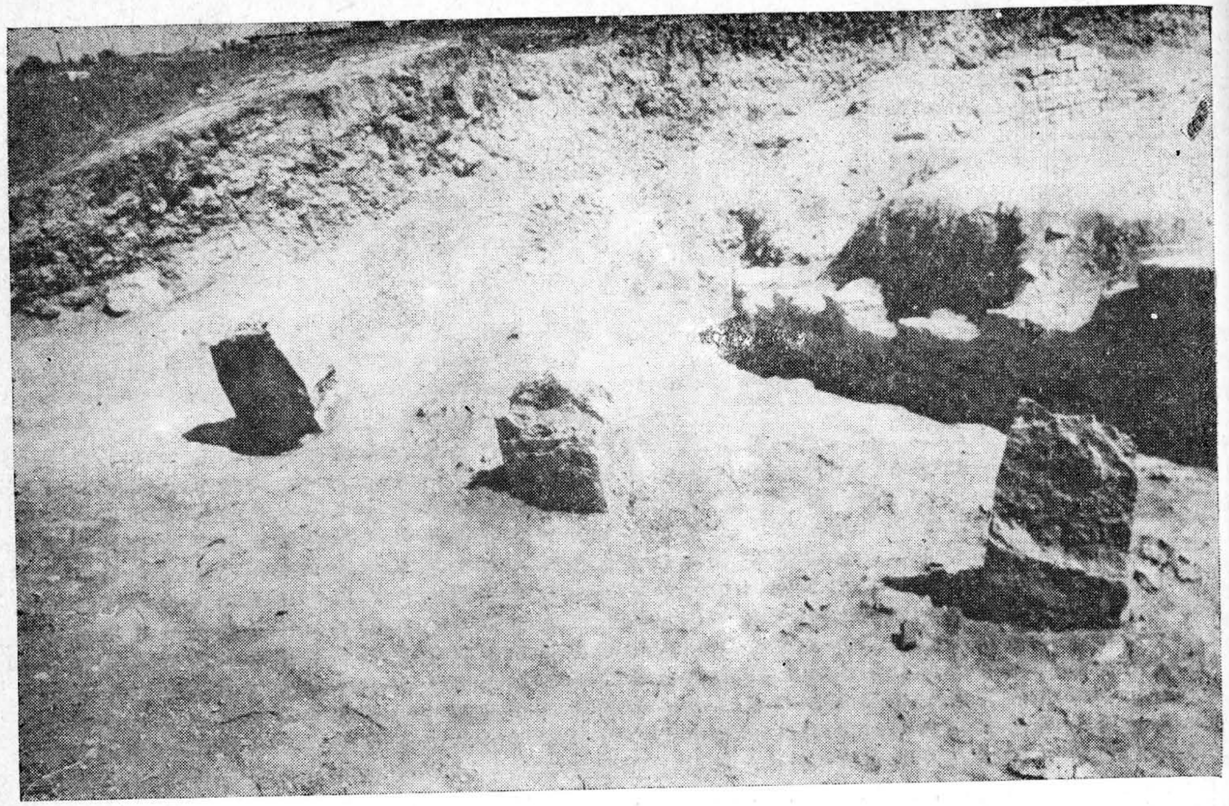

1

● *Обр. 1. Камъни, подредени дъговидно около кула № 1 на ранновизантийската крепост при Балчик, по време на откриването им. Fig. 1. Pierres, rangées en arc autour de la tour No 1 de la forteresse de la Haute époque byzantine près de Balčik, pendant leur découverte*

Обр. 2. План (а) и разрез (б) на кула № 1 на ранновизантийската крепост при Балчик и камъните около нея. Fig. 2. Plan (а) et section (б) de la tour No 1 de la forteresse de la Haute époque byzantine et les pierres autour d'elle

1970 г., а през 1972—1977 г. бяха разкопани по-голямата част от крепостните съоръжения[2].

Крепостта е разположена на почти равното плато със средна надморска височина 200 м, намиращо се в кв. Хоризонт (някогашната Гемиджимахала). Тя има удължен и неправилен многоъгълен план, като от всички страни е защитена с дебел каменен крепостен зид с обща дълж. около 1735 м. Крепостната стена е имала няколко порти, от които понастоящем е проучена главната, разположена на средата на западната куртина. Защитата на крепостта е била осъществявана от многобройни кули с разнообразен план и форма, които са се намирали на равни разстояния една от друга. По-късно като преправки и допълнително укрепяване са били изградени нови кули, други, както изглежда, са били изоставени и първоначалната схема на отбрана е била нарушена. Разкопките дадоха да се разбере, че връхната точка на крепостно строителство е била по времето на император Юстиниан I в средата на VI в., а разрушаването на крепостта е станало в края на VII — началото на VIII в. по времето на нахлуването на прабългарите в Черноморската област след паметната битка в 680 г.[3]

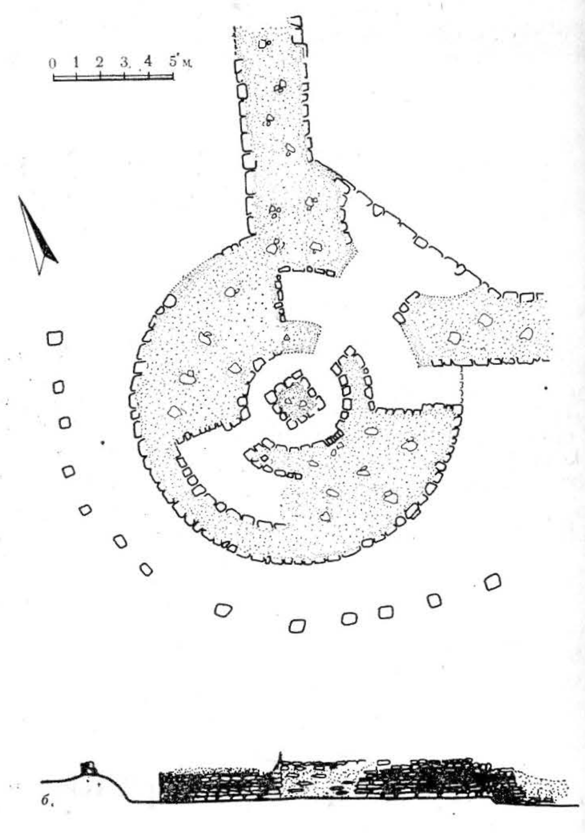

2

От многобройните крепостни кули (досега над 35) най-силно впечатление прави кръглата кула № 1, намираща се на югозападния ъгъл на крепостна стена. По конструкция и размери (диам. от външната страна 13 м, прибл. вис. 18—20 м) кулата рязко се отличава от известните ранновизантийски кули от нашите земи. Не това обаче е, което насочи вниманието ни, а любопитна подробност, установена при разкопките на кулата. Това е поредица от големи камъни, побити в земята от външната страна на кулата (обр. 1)[4].

Споменатите камъни (на брой 13) са скални отломъци с продълговата форма (ср. дълж. 1 м) и неправилно четириъгълно сечение (0,40/0,50 м). Възможно е техният брой да е бил по-голям, но да не са се запазили всички или да не са забелязани по време на разкопките (обр. 2). Съвсем очевидно е обаче, че са се появили след окончателното разрушаване и изоставяне на кулата като отбранителен елемент в укрепителната система — преди всичко набити са не в здравата почва, а в рушевините на зида и кулата и основата им се намира на 1,30 м над първоначалното (ранновизантийското) ниво (обр. 2 *б*). Над повърхността са се издавали с около 0,50—0,60 м. Освен това, въпреки че са поставяни вертикално, повечето от тях са получили лек наклон и посока, противоположна на тази, на която се намира кулата (обр. 3). Този наклон би могъл да се дължи единствено на натиска от високия могилообразен насип, който е покрил кулата след разрушаването ѝ[5]. В такъв случай първият извод, който може да се направи, е, че тези камъни са били подредени не около външното лице на стената на кулата, а около високата могила, образувана от строителни камъни, хоросан, трошляк и пръст. Следователно те нямат и не могат да имат каквото и да било отношение към отбраната на крепостта.

Камъните са разположени в дъговидна редица и отстоят от центъра на кулата (а това ще рече и от геометричния център на могилата върху нея) на почти еднакви разстояния (9,50—10,50 м), като само най-източният е на 11,20 м. Разстоянието между камъните е също доста равномерно (1—1,50 м), като единствено между камъни 7 и 8, 8 и 9 (от северозапад към югоизток) отстоянията са съответно 3 и 2,50 м. Това води до предположението, че и между тях е имало подобни камъни, които по-късно са изчезнали.

Възникват два важни въпроса — кога са били поставени тези камъни и какво е било тяхното предназначение. Първия можем да решим сравнително лесно въз основа на археологическите наблюдения. Може вече да се смята за установено, че след разрушаването на крепостта в нея се е настанило и е живяло прабългарско население. Такова присъствие се доказва и документира от значителен брой находки — жилища, стопански и други съоръжения, голямо количество старобългарска керамика във вътрешността на крепостта. Пред византийската крепостна стена, която очевидно след разрушаването е действувала в новата отбранителна концепция като висок вал и само на места може би са били включени части от полуразрушения крепостен зид, е бил насипан нов землен вал. По такъв начин се е получила двойна редица от успоредни валове, които са взаимодействували помежду си и са усилвали отбраната на селището. Подобна система от две и повече землени укрепителни линии не е рядкост в защитните съоръжения на номадските и полуномадските етнически общности[6]. На Балканските територии на Византия такива укрепителни линии са били осъществени от прабългарите[7]. Конструкцията на земления вал при Балчик с лицеви облицовки от един ред камъни отвън и отвътре на землената маса го причислява към една разновидност на първия вид валове от старобългарската укрепителна система по нашите земи[8]. По-важното в случая е да се отбележи, че нивото, на което се намират описаните по-горе камъни, съответствува на нивото на културния пласт с находки от старобългарската епоха, и да се посочи, че те с голяма сигурност могат да се отнесат към ранната епоха на установяване на прабългарите в този район (края на VII — началото на VIII в.).

Разкриването на загадката, която крие редицата от камъни, представлява значително по-голяма трудност. Определянето им като култово съоръжение[9] все още не решава въпроса за неговото семантично съдържание. Ето защо е необходимо откриването на успоредици, които биха могли да хвърлят светлина за решаването му. Фактът , че те могат да се свържат с прабългарите и да се изведат от особеностите на тяхната култово-религиозна система е съществено улеснение в тази насока и напълно оправдава отправянето на нашия поглед на изток към области, където обществено-икономическото развитие е наложило възникването на аналогични идейно-религиозни култови представи. Това са земите на Централна Азия и Южен Сибир, където прабългарският етнос е преминал началните фази на своето формиране и изграждане.

Вниманието на изследвачите отдавна е привлечено от една твърде голяма и разпространена група от паметници, които сочат сходство с този от Балчик. Това са могили (каменни или каменноземлени), около които са били разположени набити в земята необработени камъни, подредени в права редица или в полукръг. Отбелязва се, че това е стара традиция, водеща своето начало още от скитската епоха и обхващаща земите на Централен Алтай, разпространила се по-късно на обширни територии в Централна Азия[10]. С кръг от вертикално забити в земята плочести камъни са били оградени насипите на петата могила от Пазирикския некропол. Съ-

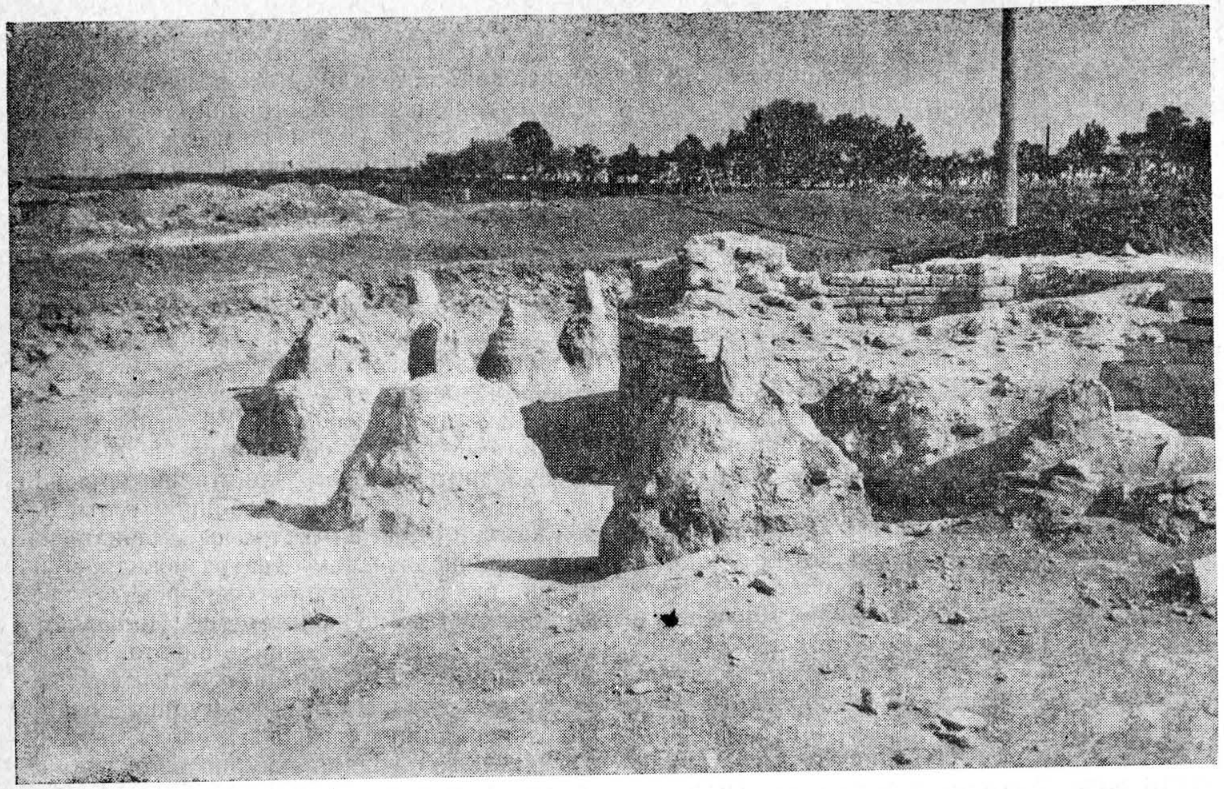

3

Обр. 3. Култовото съоръжение около насипа от разрушената кула № 1 на крепостта при Балчик — след завършване на разкопките. Fig. 3. L'équipement cultuel autour du remblai de la tour détruite No 1 de la forteresse près de Balčik — après la fin des fouilles

Обр. 4. Реконструкция на поминалия обряд на източноалтайските тюрки (по В. Д. Кубарев). Fig. 4. Reconstruction de l'office funèbre des Turcs de l'Altaï oriental (d'après V. D. Kubarev)

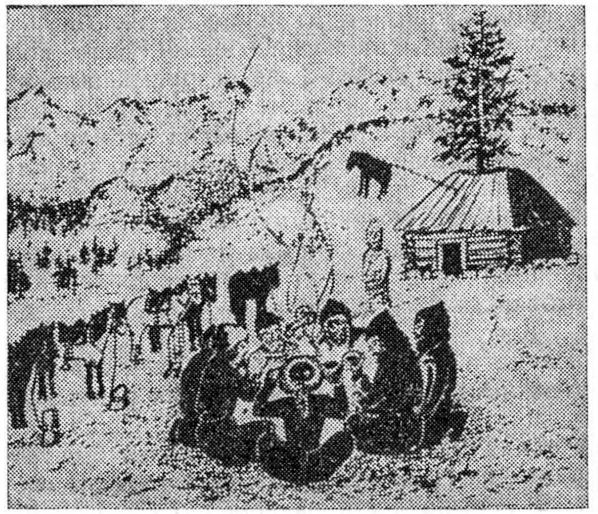

4

щото явление е установено и при първата и втората Башадарска могила, а в Башадарската могила № 51 е имало два концентрични кръга от побити камъни. Тази практика продължава своето развитие в древнотюркско време и е отбелязана не само в широко известните гробници на Кюл-Тегин и Билге-хан, но и в редица други находища[11].

В науката бе прието да се смята на основание предимно на древнокитайските хроники (Чжоу шу, Суй шу и др.) от времето на Първия тюркски хаганат, че поставянето на побити камъни около гробовете е означавало броя на убитите от погребания воин врагове[12]. Но натрупаният в последните години археологически материал, подкрепен от данни на етнографията и фолклора, не се съгласува с това становище. Може да се смята вече за установено, че камъни са били побивани и при женски, и при детски гробове, а това неминуемо влиза в противоречие с древните писмени извори или оправдава техните сведения само относно ограничен брой случаи от обществената практика.

Значително по-вероятно е изказаното гледище, че поставените около могилите камъни (в руската терминология *балбали*) съответствуват на броя на лицата, които са присъствували или е трябвало да присъствуват на погребението или на извършваните след това поминални тържества. С други думи, в древнотюркско време те са представлявали „своеобразен знак на присъствие, внимание към определен човек“[13] и имат преди всичко емоционално-смислов характер. В такъв смисъл и с оглед на номадския начин на живот те се определят като символични стълбове за привързване на конете на присъствуващите, т. нар. коневързи. Анализирайки останките от дървени стълбове около Улския курган, М. Артамонов допуска, че „при устройството на това погребение са се стремили да възпроизведат в някаква степен доближаване към действителното жилище на покойния, около което в правилен ред били разполагани коневързи, останки от които се явяват и стълбовете . . . “[14]

Описаните паметници намират определена връзка и родство с бурятските и монголските коневързи (серге), за които има обилни етнографски и фолклорни данни. В такава насока би могло да се поддържа изказаното мнение, че побитите около могилите камъни заедно с различни други типове извънмогилни съоръжения „са свързани с поминалните тържества и отразяват не само култа, но и бита и социалната организация на древното номадско общество“[15].

Като особено консервативни поминалните обреди се запазват и в значително по-късни епохи. В литературата се описват много подробно обществените поминални тържества, по време на които конете на участвуващите в тях са били привързвани към временно направените коневързи[16]. Много картинно въз основа на етнографските източници и данни от последните разкопки се пресъздава поминалният обичай в Източен Алтай. След поставянето на каменна статуя, символизираща душата на мъртвия, разпалване на огън в неговото символично жилище и други подобни действия в земята били „вкопавани редица символични каменни коневързи, на които по време на ритуалните действия навярно са били привързвани конете на роднините и на гостите, вземащи участие в поминалния обряд“ (обр. 4)[17]. Тази сложна церемония носела явни и скрити черти на древнотюркския шаманизъм, свързан много тясно с древния култ към прадедите[18].

С оглед на изложеното дотук може да се направи опит за възстановяване и до голяма степен за изясняване на предназначението на култовото съоръжение от Балчик. Не може да има съмнение, че редицата от набити камъни се намира в тясна връзка с могилообразния насип над разрушената византийска кула. Извисяваща се високо над плоскостта на платото, могилата веднага е привлякла вниманието и се е превърнала в обект на почитане от страна на езичниците-прабългари. Очевидно в известна степен тя е изпълнявала ролята на източния култ към обо (ова), т.е. място, където са се извършвали религиозни обреди. Изследвачите изтъкват, че този култ произхожда още от неизживени дошаманистки представи, свързани с почитането на природата[19]. Култът към обо в Южен Сибир и Централна Азия е бил „многопланово явление“, включващо в себе си идеи и представи, свързани с почитането на природата, планините, земята, водата, прадедите, умрелите изтъкнати шамани и т.н.[20]

Твърде вероятно е на върха на могилата в Балчик да е имало някаква култова постройка или съоръжение (сграда или статуя), което да е било обект на почитане или в самия насип на могилата да са били извършвани погребения на по-видни членове на прабългарската община, населявала селището върху територията на някогашната крепост. В този смисъл побитите около насипа на могилата камъни не са били нищо друго освен коневързите, на които всеки участник в ритуала е привързвал своя кон съобразно мястото, което е заемал в семейната, родова и племенна йерархия[21]. По този начин с установяването на семантичната същност на описания паметник се осветляват не само някои страни от религиозните представи, но се долавят и елементи от социалната организация на прабългарското общество в началните години след тяхното настаняване в земите на Балканския полуостров.

---

[1] К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Балчик. — ИВАД, V, 1912, с. 47.

[2] Разкопките са проведени от ГИМ, Балчик под ръководството на к.и.н. Марин Димитров.

[3] М. Димитров. Дионисополис и Западночерноморската укрепителна система през ранновизантийската епоха (IV—VII в.). Автореферат на канд. дис. С., 1985.

[4] За предоставената ни информация и възможността да се занимаем с тази находка дължим благодарност на М. Димитров.

[5] При разкопките насипът от рушевини между камъните и външното лице на кулата е бил разкопан и вдигнат. При консервацията на стената той би трябвало отново да бъде насипан и изравнен.

[6] Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 66, обр. 40.

[7] Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1982, с. 17 и сл.

[8] Пак там, с. 119.

[9] М. Димитров. Старобългарското укрепление при Балчик. — Отечество, 1980, 4, с. 29—30.

[10] С. И. Руденко. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.—Л., 1960, с. 26.

[11] В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. — В: Сборник трудов Орхонской экспедиций. IV. СПб., 1897, с. 12—14, 45.

[12] Д. Г. Савинов. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л., 1984, с. 58—59.

[13] В. Д. Кубарев. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984, с. 69.

[14] М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1966, с. 26, 215.

[15] С. С. Сорокин. К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии. — В: Археологический сборник. XII. Л., 1981, с. 37.

[16] А. М. Сагалаев. Мифология и верования алтайцев. Центральноазиатские влияния. Новосибирск, 1984, с. 95.

[17] В. Д. Кубарев. Цит. съч., с. 80—81.

[18] Пак там, с. 81, обр. 16.

[19] В. П. Дьяконова. Религиозные культы тувинцев. — В: Памятники культуры народов Сибири и Севера. Л., 1977, с. 188—189.

[20] Т. М. Михайлов. Из истории бурятского шаманизма (с древнейших времен по XVIII в.). Новосибирск, 1980, с. 166.

[21] С. С. Сорокин. Цит. съч., с. 34.

Monument cultuel protobulgare de Balčik

D. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur porte son attention sur 13 pierres non taillées, découvertes lors des fouilles de la tour de la haute époque byzantine près de Balčik. Elles étaient enfoncées en terre en demi-cercle autour du remblai, formé par la tour angulaire, détruite à la fin du VIIe s. A la base de parallèles archéologiques, ethnographiques et folkloriques des terres de l'Asie Centrale et de la Sibérie du Sud, ces pierres sont interprétées comme attaches pour chevaux, symboliques et liées aux offices funèbres des Protobulgares. On y attachait les chevaux des parents et des hôtes assistant aux funérailles ou à des cérémonies funèbres. L'équipement cultuel décrit est daté à la fin du VIIe — début du VIIIe s. et il est déterminé comme partie composant du culte chamanique envers les arrière-grands-pères.

Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска

РАШО РАШЕВ

През април 1985 г. ни бе съобщено[1], че във Външния град на средновековна Плиска лежи каменен блок с надпис. Камъкът е бил изровен през март при изкоп за едно от разклоненията на изграждащата се в Плисковското поле напоителна система. Разклонителната траншея се отделя под прав ъгъл от главния тръбопровод, минаващ край източната линия на земленото укрепление, пресича рова и вала и достига до левия бряг на рекичката Тозлудере (обр. 1). Камъкът се е намирал на 120 м от вала, на 100 м от рекичката и на около 800 м северно от южната линия на земленото укрепление, т.е. в неговия югоизточен ъгъл. Той ще да е бил изцяло скрит в земята, тъй като от всички страни бе покрит със засъхнала пръст. Изглежда е лежал на дълбочина най-малко 0,30 м, поради което досега не е бил засегнат от плуговете. При изваждането зъбците на земекопната машина слабо са одраскали лицевата повърхност, без да повредят надписа. Веднага след прибирането на паметника в Музея на Плиска на мястото на намирането бе направен сондажен изкоп с размери 8/1 м. На дълбочина 1 м бе достигнат стерилен слой от плътна белезникава глина. Над нея лежи хумусен пласт, в който не бяха намерени културни останки. На повърхността наоколо се откриват отделни фрагменти от ранносредновековна керамика.

Камъкът (обр. 2) представлява масивна грубо оформена плоча от дребнозърнест твърд варовик с жълтеникаво-бял цвят. Вис. 1,77 м, макс. шир. 0,69 м, деб. в горния край 0,20 м, в долния 0,31 м. Лицевата повърхност е неравна, но гладка както на скалите, огладени от постоянен допир с дъжда и вятъра. Изглежда,тя не е била допълнително обработена. Личат няколко естествени кръгли дупки. Гърбът е грубо изравнен и почти изцяло е зает от естествена кухина. Тесните страни са одялани грубо и небрежно. Горният край е грубо заоблен и откъм лицевата страна е издялан на дълбочина 0,03 — 0,05 м така, че се образува неравна издатина, висока 0,15 м, широка 0,15 м. Долният край откъм опакото е косо срязан. Още при откриването на камъка е имало отчупен малък къс от края непосредствено вляво от надписа.

Надписът е врязан в горната част на камъка (на 0,26 м от върха) в 1 ред, на който се чете ΥΚΟΚΤΟ, а над втората буква е врязана О.Тази буква е значително по-ниска от останалите (вис. 0,062 м) и вероятно е добавена след изсичането на основния надпис. Вис. на останалите: 0,135 м, 0,095 м, 0,095 м, 0,118 м, 0,08 м, 0,08 м, разстояние между тях съответно 0,035 м, 0,042 м, 0,03 м, 0,013 м, 0,013 м. Дълб. на жлебовете 0,05—0,10 м. Краищата на всички букви завършват с уширения. Вторично с тънко острие в горната част на камъка са врязани прави и заоблени линии, чийто смисъл не е ясен. Разположението им подсказва, че първоначално камъкът е стоял във вертикално положение и долната му половина е била неудобна, а вероятно и недостъпна за рисуване. Неравната основа и липсата на следи от хоросанова спойка по нея могат да бъдат доказателство, че той не е имал специален постамент, а е бил побит направо в земята.

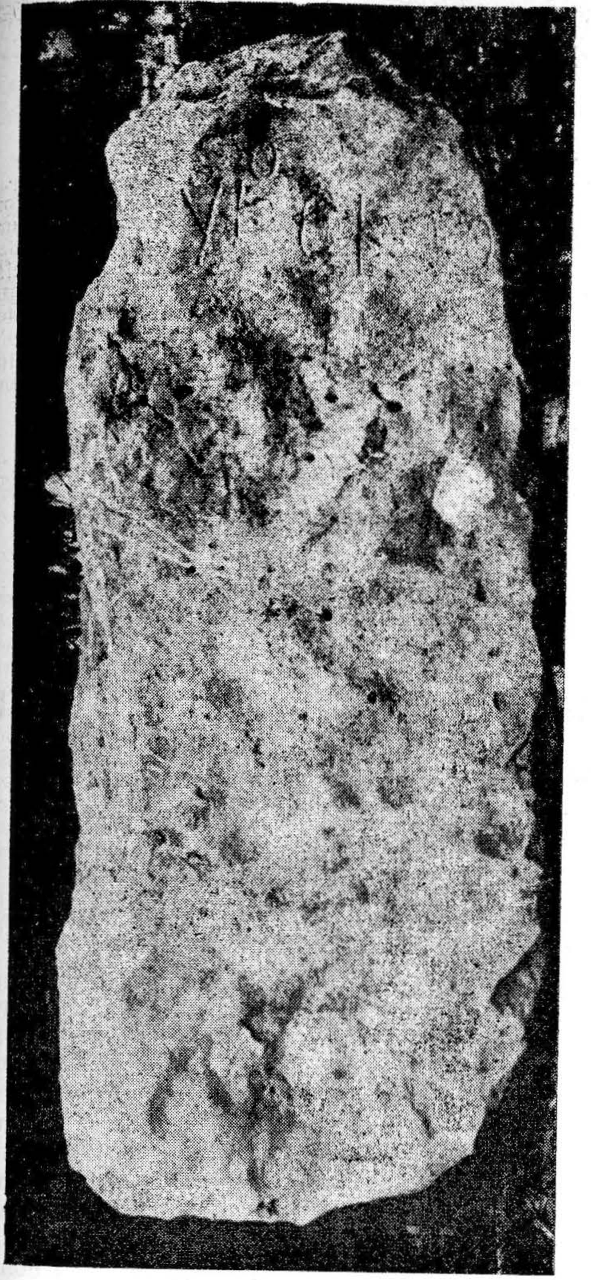

1

● *Обр. 1. Варовиков блок с надпис на гръцки език, намерен в югоизточния ъгъл на Външния град на средновековна Плиска. Fig. 1. Bloc calcaire avec inscription en langue grecque trouvé à l'angle sud-est de la Ville extérieure de Pliska médiévale*

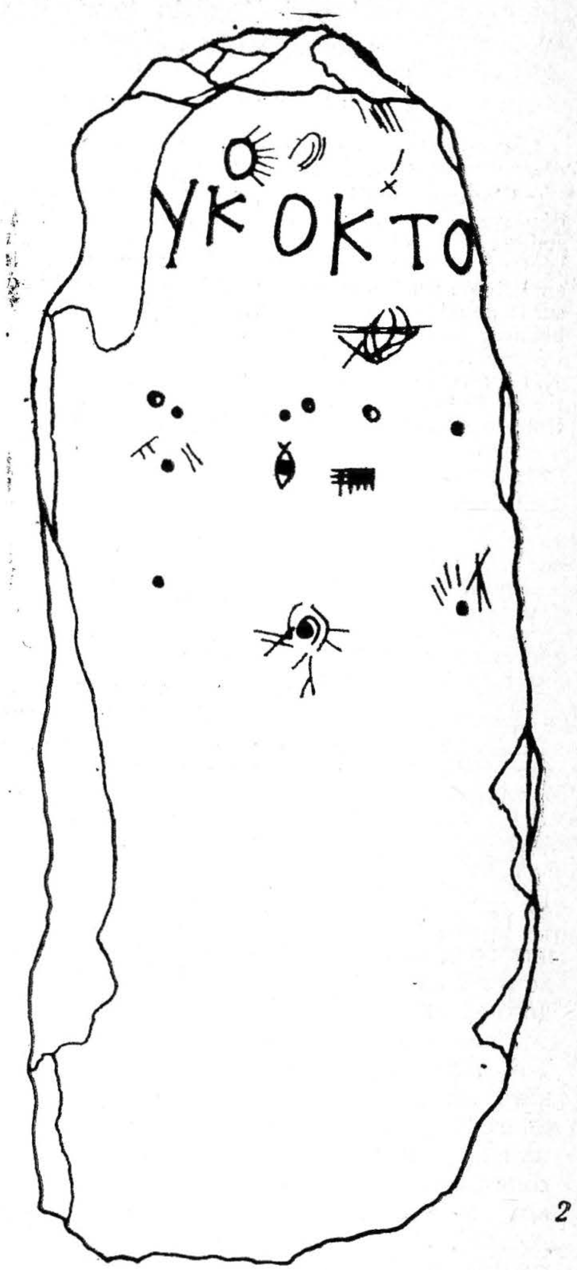

2

● *Обр. 2. Варовиков блок с ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. Fig. 2. Bloc calcaire avec inscription du Haut Moyen âge an langue grecque de la Ville extérieure de Pliska*

По начертанието на характерните букви Υ и К новооткритият надпис има сходство с редица надписи от първата половина на IX в., откогато най-вероятно датира[2]. Той трябва без колебание да се причисли към гръцкоезичните надписи от езическия период на Първото българско царство. От тях се отличава по това, че е врязан не върху предварително оформена и огладена плоча или колона, а върху естествено гладката повърхност на монолит, който по размери и форма напомня т.нар. девташлари.

До разчитането на надписа предназначението на паметника остава неясно. Но и така може да се изтъкне, че както по своя външен вид, навярно и по съдържанието си той се отличава от досега известните, представлявайки нова разновидност на надписите, излезли от българската държавна канцелария през първата половина на IX в.

---

[1] От полския пазач при Общинския народен съвет, Плиска Никола Атанасов Дечев.

[2] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, обр. 126, 129, 131, 134—136, 145, 152, 157.

Inscription du haut Moyen Âge en langue grecque de la Ville extérieure de Pliska

R. RAŠEV

(Résumé)

L'auteur publie une inscription nouvellement découverte lors de travaux de terrassement à l'angle sud-est de la Ville extérieure de Pliska. Elle est gravée sur un bloc calcaire non taillé (hauteur 1,77 m) en 1 ligne, sur laquelle on lit YOKOKTO, tandis que sur la deuxième lettre est gravé O, ajouté vraisemblablement après la taille de l'inscription fondamentale. D'après le tracement des lettres caractéristiques Y et K, l'inscription peut être datée dans la première moitié du IXᵉ s. et rattachée au grand groupe d'inscriptions en langue grecque de la période païenne du Premier royaume bulgare. La pierre avec l'inscription a été enfoncée directement dans la terre. Sur sa surface de devant sont gravées supplémentairement des lignes droites et arrondies dont le sens est imprécis. D'après son aspect extérieur, comme par son contenu, selon toute vraisemblance, le monument nouvellement découvert se distingue de ceux connus jusqu'à présent, présentant une nouvelle variété des inscriptions, sorties de la chancellerie d'Etat bulgare pendant la première moitié du IXᵉ s.

Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

Намереният в югоизточния ъгъл на Външния град на Плиска гръцкоезичен надпис, за който съобщава тук подробно Р. Рашев[1], се допълва и чете, както следва: λ)ὺκο ὀκτό = =λύκῳ ὀκτῶ , т.е. „В [година] вълк, осем". Той може да се сравни с леточислени изрази като: „говедо единадесет (σιγορ ελεμ) в прабългарския надпис от Чаталар или с подобни изрази в старотюркските надписи от Монголия и Киргизия[2], например „В година дракон, месец седми", „В година куче, месец десети", „В година свиня, месец пети", „В година овца", „В година маймуна, месец седми", „В година кокошка", „В година тигър, месец втори" и т.н. По същия начин са дадени и годините на възкачванията на престола на българските владетели в „Именник на българските князе": „Ирник . . . година змия, месец девети . . . Гостун . . . година свиня, месец девети . . . Есперих . . . година дракон, месец единадесети . . . Тервел . . . година овца, месец седми" и т.н.

Тези имена на животни означават поредната година в старотюркския дванадесетгодишен животински цикъл, в който всяка една година от дванадесетте носи име на определено животно, а именно: първата — мишка, втората — говедо, третата — тигър, четвъртата — заек, петата — дракон, шестата — змия, седмата — кон, осмата — овца, деветата — маймуна, десетата — кокошка, единадесетата — куче и дванадесетата — свиня. Следователно новият надпис представя прабългарски леточислен израз.

Между изброените дванадесет животни името на вълка не се среща. Обаче О. Притсак забелязва[3], че в календара на две тюркски племена годината тигър е заменена с година лъв и лисица. На Балканския полуостров животното тигър не се среща, но вълкът е единственият едър опасен звяр, който нанася щети, не по-малки, отколкото тигърът в Централна Азия. Ето защо напълно естествено е вълкът да замени тигъра в прабългарския календар. Сега това се доказва от новонамерения прабългарски надпис, който представя гръцки превод на едно предполагаемо „бьори сехтем".

Начертанието на буквите сочи към времето на Крум. Това може да се уточни още по-добре. Ако се вземе за изходна точка датата в Чаталарския надпис сигор елем = говедо месец единадесет, която отговаря в нашето летоброене на 821 г. месец септември и която година е завършвала през януари 822[4], след като се приспадат дванадесет години назад и се прибави една, т.е. годината на вълка, получава се 811 г. месец септември (в старотюркския календар осмия месец).

Какви събития означава тази дата в новооткрития надпис, не може да се установи с положителност. Тя стои може би в някакво отношение с поражението и гибелта на византийския император Никифор на 26 юли 811 г. В такъв случай този надпис ще да е нов вид триумфален. Но не е изключена възможността да означава както Чаталарският надпис датата на някакъв строеж. Така или иначе паметникът е доказателство, че в календара на прабългарите е съществувала година с името „вълк" и е важен принос в прабългарската епиграфика.

---

[1] Р. Рашев. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. — Археология, 1986, 2, с. 36.

[2] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., 1959.

[3] O. Pritsak. Die bulgarische Fürstenlists und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955 p. 52.

[4] Ibidem, p. 34; L. Bazin. Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Lille, 1974, p. 654—660.

Lecture et interprétation de l'inscription en langue grecque de la Ville extérieure de Pliska

V. BEŠEVLIEV

(Résumé)

L'inscription nouvellement découverte de Pliska est lue et complétée YOKOKTO = Ιλύκο ὀκτό = λύκῳ ὀκτῶ, c'e.-à-d. „En [l'année] loup, huit". Les expressions chronologiques dans les inscriptions turques anciennes de Mongolie et de Kirghizie, comme „En l'année dragon, septième mois", „En l'année chien, neuvième mois", „En l'année porc, cinquème mois" et autres qui sont des notations d'années dans le cycle animal de 12 ans turc ancien et qui ont des correspondances dans le „Questionnaire des princes bulgares", par exemple *dilon tvirem* „serpent, neuf", *somor altem* „souris, sept", etc., et de même que la notation σιγορ ελεμ, c'est-à-dire „animal, onze" dans l'inscription protobulgare No 57 montrent que „loup, huit" dans cette inscription est également une expression chronologique. Du „Questionnaire des princes ulgares" sont connus pour le moment avec certitude les noms de sept années: la première, la deuxième, la sixième, la septième, la huitième, la dixième et la douzième. Pour le nom de la troisième année O. Pritsak admet qu'elle s'apellait „vereni" signifiant „loup". L. Bazin a rejeté cette interprétation et a indiqué que VERENI est le mot turc ävrän=„dragon" avec métathèse de la syllabe initiale (comparer pareil événement phonétique dans Almus ~ Lom, avide ~ gourmand et autres et le contraire Arčar de Ratiaria) comme nom de la cinquème année. O. Pritsak souligne que le nom de la troisième année „tigre" dans certains calendriers turcs est remplacé avec „lion" ou „renard". Comme témoigne la nouvelle inscription le nom de la troisième année „tigre" a été remplacé chez les Protobulgares par „loup", étant donné que le tigre ne se rencontre pas en Bulgarie et par conséquent il est inconnu.

Si l'on prend pour point de départ l'année σιγορ. ελεμ „animal, onzième mois" dans l'inscription protobulgare 57, qui correspond à l'année 822 et qu'on dénombre 12 années en arrière, en ajoutant la troisième année, il en résulte l'année 811, mois de septembre (dans le calendrier turc ancien ce mois est huitième). Que signifie dans l'inscription cette date on ne saurait dire. Elle est peut-être en un certain rapport avec la défaite et la mort de l'empereur byzantin Nicéphore le 26 juillet 811.

За четенето на надписа на Иво Граматик

АРА МАРГОС

Новият опит за четене на надписа на Иво Граматик в скалната църква в м. Господев дол при с. Иваново, Русенски окръг, от К. Попконстантинов, както и неговите критични бележки върху досегашните четения[1] ни накараха повторно да разгледаме внимателно надписа на място. В резултат на това можаха да се видят някои грешки не само при предишните четения, но и в новото четене и интерпретация на надписа от К. Попконстантинов[2].

Предлаганото четене на надписа от К. П. е следното:

+ АЗЬ НВО ГРАМ[А]ТНКЬ ПНСА СНꙖ СЛОВА ЄГДА ПОГЫБЄ Ц(А)РЬ ГЄѠРГН Н АЗЬ ДОШЄДЬ ѠТ(Ь) РОМАННѦ І NЄНМЬ КАКЬ ВРАТНТН СѦ ПРѢМЄЖД(Н)Ꙗ РАДН/N'Ѧ ПРѢБЫВААХЬ БЬ АРХАГГ(Є)ЛѢ Н БѢХЬ ВЪ ВЄЛНЦѢ ЖѢЛОСТН Н Б(ОГ)Ь ДА СП(А)СЄТЬ АРХНМАНДРНТА ДНѠNН СНꙖ ЄЖЄ/МѦ КАВЄРNНСѸВААШЄ ІБО ПАКЫ ТНѪЗН ДОБРННЫ РАДН NАСЄТNО КОNѢ Мȣ ЗАВЄЩ[А]ХЬ. В превод: + Аз, Иво-Граматик, писах тези слова, когато загина цар Георги. И аз, като дойдох от Романия, и нямаше как да се върна заради премеждието, а пребивавах в „Архангела“ и бях в голяма мъка. И бог да спаси архимандрит Дионисий, който се грижеше за мен. И пак заради тази добрина насетне коня му завещах[3].

Началото на надписа К. П. чете така, както е разчетено от нас. В интерпретацията на егда погыбе ц(а)рь Геωргн обаче твърдим, че става дума за Георги II Тертер[4], а не, както погрешно отбелязва К. П., „един от двамата Тертеровци е загинал“[5]. По-нататък К. П. вижда н азь дошедь ωт(ь) Романнѧ. За думата дошель, която той чете дошедь (подсказано му от А. Минчева — вж. Цит. съч., бел. 9), отбелязва: „При врязването на долната хоризонтална чертица на д, която е между е и ь, мазилката се е изронила и това създава погрешната представа за л, оттук четенето на тази дума като дошель, вместо дошедь“[6]. Въпреки това си твърдение К. П. отбелязва във факсимилето си над изроненото място едно изцяло запазено д, на което не липсва хоризонталната хаста и дори е „видял“ и отвесните напречни чертици в двата ѝ края. Изронената част от мазилката обаче е под буквата, като под долните краища на двете наклонки на л няма никаква следа от хоризонтална хаста и напречни чертички в двата ѝ края (обр. 1 *а*), което добре се вижда и в приложената към статията на К. П. снимка[7]. К. П. допълва в края на предлога ωт малък ер, което допълване не е необходимо, понеже липсата на тази буква не е пропуск на резача: той е предал думата по традиционния начин. В края на Романнѧ К. П. вижда ѧ и отбелязва, че „при врязването на ѧ Иво Граматик не е доначертал дясното рамо на Т-образната съставка на буквата, но наличието ѝ не буди съмнение“[8]. Коя е причината за това недоизписване на буквата обаче, той не обяснява. Във факсимилето си К. П. на това място отбелязва несъществуваща дясна наклонка на предлаганото от него ѧ, почти прилепена към пукнатината вдясно, а, от друга страна, е пропуснал да отбележи отвесно спускащата се от върха на лявата наклонка хаста, очевидно защото тя влиза в противоречие с поставянето тук на ѧ. От приложеното факсимиле (обр. 1 *а*) на тази дума се вижда, че стои а. Тази буква е видял А. Василев[9]. Ако резачът е искал да отбележи ѧ, пречка за това е нямало. Думата е изписана по същия начин, както в надписа на гръцки език върху каменен блок от източната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав[10].

След Романнѧ К. П. вижда десетирично і, но във факсимилето си е отбелязал с пунктир следите на лявата мачта и хоризонталната хаста на н, чието наличие тук не буди никакво съмнение (обр. 1 *а*). По-нататък след не нмь К. П. правилно е видял какь вратнтн сѧ (обр. 1 *б*). Прѣмеждниѩ безспорное с ятов знак, като горната му част е отбелязана с кръстче над р (обр. 1 *в*), както е например в надгробния надпис на Вратко Чихорич в църквата „Св. Никола“ в гр. Куршумлия[11]. Така лигирани буквите р и ѣ срещаме в надписа на Стоян от 1415 г., издълбан под ктиторския надпис на средновековната църква при Шуменската крепост[12]. Н в прѣмеждниѩ добре се вижда, тъй като от нея липсва само горната половина на дясната мачта поради изронване на мазилката (обр. 1 *в*) и не е необходимо нейното възстановяване в текста.

К. П. смята, че в началото на р. 2 стои думата н'ѧ със знак за мекост, но неизвестно защо я превежда „а“, вместо „но“. Ако се касаеше за „но“, би следвало в надписа да стои нѫ или нъ. Съюзът „а“ в средновековния български език винаги се означава като а. Несъмнено тук стои думата н(е)га, която добре се връзва с предхождащата я радн, т. е. „заради нея“. Лигирането на н и г по този начин е често срещано в средновековните кирилски надписи (обр. 1 *д*, *к*)[13]. Знакът за омекотяване не е характерен за епиграфските лапидарни паметници, а още по-малко за графитите.

Предложеното от К. П. прѣбываахь вместо побѣгнаахь (обр. 1 *д*) е правилно и заедно със следващите вь Архагг(е)лѣ н бѣхь въ велнцѣ жѣлостн следва да се преведе: „пребивавах в „Архангела“ и бях в голяма печал“. К. П. обаче неправилно превежда жѣлосн като „мъка“, вместо „жалост“, „печал“. В средновековния български език думата „мъка“ е мѫка. В думата след съкращението бь = Б(ог)ь К. П. правилно е видял подир с п, а не т, както е приемано досега, но второ с — между п и е, няма (обр. 1 *г*). Наистина титла за съкращение над думата липсва, но независимо от това четенето тук на сп(ас)еть е приемливо. След ясно изписаното архнмандрнта Днωнснѩ еже мѧ действително стои каверннсоувааше (обр. 1 *е*), която дума К. П. е превел „грижеше“[14].

К. П. оспорва нашето обяснение на трите знака $\overline{\text{ІОІ}}$ като н и вижда тук ібо. Той твърди, че след отвесната хаста, която смята за десетирично і, следва буквата б. Според него „при изписването горе на хоризонталната чертица инструментът за писане се хлъзнал в дълга линия, сметната от изследвачите за титла“. А по-нататък продължава: „Навсякъде в надписа титлите са къси и с клинче.

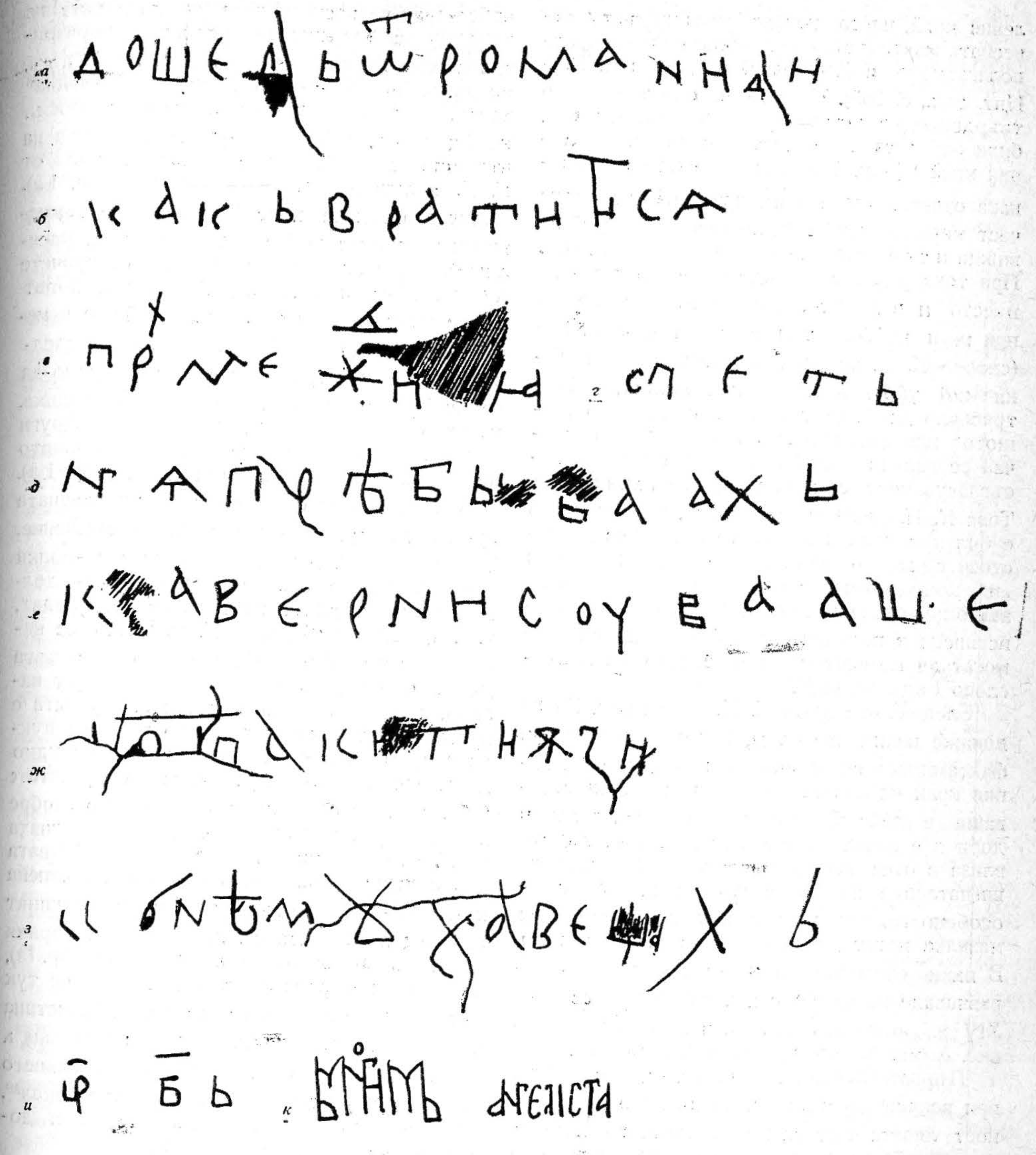

● *Обр. 1. Факсимиле на: а—и) части от надписа на Иво Граматик; к) лигатури на Н и Г в надпис на Стефан Дечански от 1329 г. (по Г. Томович) и в Батошевския надпис (по В. Иванова). Fig. 1. Facsimilé de: а—и) parties de l'inscription de Ivo Gramatik; к) ligatures de N et Г dans une inscription de Stefan Dečanski de 1329 (d'après G. Tomovič) et dans l'inscription de Batoševo (d'après V. Ivanova)*

Писачът е коригирал грешката си, ограничавайки хоризонталната черта с точки, останали неотбелязани в преписа на А. Маргос“[15].

Всъщност тук след първата отвесна хаста стои ясно изписана о, няма никаква петлица на предполагаемо б и тя е поставена съвсем произволно във факсимилето на К. П. Между і и о има плитка, отвесно ориентирана пукнатина в мазилката, която се съединява с други две подобни пукнатини, идващи отляво и отдолу, и продължава надясно (обр. 1 *ж*). „Точките“, които уж ограничавали надредната хоризонтална черта, са случайни малки кръгли вдлъбнатинки в мазилката, които не са нанесени с резец, тъй като върху тях е запазена вишненочервената боя на рамката, върху която е издълбан надписът. Ако резачът е искал да ограничи хоризонталната хаста, защо е трябвало да направи това и в левия край, чието начало попада върху отвесната мачта (всъщност пукнатина) на предполагаемото в (вж. факсимилето на К. П. в **Цит. съч., с. 100**). Не е вярно също неговото твърдение, че титлите, употребени в надписа, били отбелязани навсякъде с клинче в десния край[16] (обр. 1 *и*). Що се касае до крайната отвесна хаста в і̅о̅і̅, през нейната долна част минава пукнатина, но горният ѝ край се вижда и тя е останала незабелязана от К. П.[17]. При това резачът никъде не е употребил і вместо и в думите, а само за йотуване — при ꙗ и ы. Ако тук е стоял съюзът ибо (според К. П. ібо), който отговаря на гръцкия *καὶ γάρ* или латинския etenim, той би трябвало да бъде преведен само като „защото" или „наистина"[18]. Но при такъв случай се изпада в синтактична и смислова несъгласуваност със следващите паки тиѧзи. Това К. П. очевидно е доловил, поради което е бил принуден в превода на надписа да постави смислово издържания в случая съюз „и", който обаче не отговаря на превода на ибо, още повече че те са два различни съюза— истински и подчинително обстоятелствен и не могат да изменят граматическото си и смислово съдържание[19].

Следващите думи К. П. чете пакы. За да докаже наличието на ы, той е отбелязал във факсимилето си прикрепена отдясно в долния край на лявата мачта на и несъществуваща в действителност права чертичка и дори я е извил нагоре в края ѝ там, където влиза в отчекнатата мазилка, за да създаде впечатление за наличието на ь. Тук с не особено големи усилия в леко изронената мазилка могат да се видят очертанията на и. В паки очевидно виждаме започналото изравняване на ъі (ы) с и[20], който процес през XIV в., откогато датира и въпросният надпис, е бил вече значително напреднал[21].

Първата буква на думата тиѧзи е видяна при всички досегашни четения като п. Всъщност лявата част на хоризонталното рамо на т остава в леко изроненото поле, където се намира и на паки, но следите ѝ ясно се долавят (обр. 1 *ж*).

Края на надписа К. П. чете конѣ мꙋ завєщахь и го превежда „коня му завещах"[22]. Това четене обаче е изцяло погрешно. След к в предполагаемото от К. П. конѣ има овална петлица, от чийто ляв горен край резецът е продължил стълбеца на малък ер. Следите от острието в тази част на буквата се виждат съвсем ясно. Тя е врязана по-дълбоко още от основата и достига почти до под петлицата на а в думата да в по-горния ред. Така го е предал във факсимилето си К. П., но е премълчал за това в коментара си. Той отбелязва, че през средата на петлицата на тази буква о напречно преминава хоризонтална хаста, която пресича дясната ѝ дъга, но че тя била случайна[23]. Такава „случайна" хаста, която е „подвела" да се чете тук ь, изобщо няма, тъй като долната половина на вътрешната част на тази предполагаема от К. П. о липсва поради изронване (обр. 1 *з*). Наличието тук на ь не буди никакво съмнение и тя е била добре видяна и от А. Василиев[24]. Ето защо тук не може да се прочете думата конѣ, а кь нѣмꙋ. Тъкмо предлогът кь се употребява с дат. пад., в който е и местоимението нѣмꙋ. Действително нѣмꙋ би следвало да бъде с є, а не с ѣ. Не е трудно да се разбере, че се касае за правописна грешка, каквито резачът е допуснал и на други места[25]. При това ясно се вижда колебанието на резача дали да изпише ѣ или є (обр. 1 *з*).

Наличието на с в началото на последната дума савєщахь не буди никакво съмнение. Тук няма никаква „горна част с по-малки размери и леко заоблена, а дъгата — долната част да слиза значително под реда", т. е. з, както отбелязва К. П.[26] Ако се касаеше за тази буква, би следвало тази дъга да бъде обърната с отворената си част наляво, а тя е обърната надясно. Буквата е пресечена от наклонена наляво дълбока пукнатина, но при пряко наблюдение не е трудно да се видят ясно очертанията на буквата с (обр. 1 *з*). Те се виждат сравнително добре и на приложената снимка в статията на К. П.[27] При това той не е видял буквата а в същата дума, която е почти прилепена към най-десния стълбец на щ, а средният стълбец на буквата е запазен само в горния си край поради изронване на мазилката (обр. 1 *з*), и неправилно възстановява а[28]. Така че тук със сигурност се чете савєщахь. Наистина в предпоставката на тази дума е изписана а вместо ь, което се дължи на колебанието при изразяването на неударен еров вокал[29]. Преминаването ъ в а е характерно и досега в ред български говори[30].

К. П. отбелязва, че „ако се касаело за кь нѣмꙋ завєщахь или савєщахь, следвало да се преведе „към него завещах" или „към него съветвах", поради което текстът нямал смисъл[31]. Известно е обаче, че кь при глаголи от свършен вид, означаващи движение, се превежда „при", а не „към"[32]. Ето защо последната част на надписа трябва да се преведе: „пак заради тези добрини при него се съветвах след това"[33].

Накрая трябва да се отбележи, че при превода на надписа К. П. не е разбрал смисъла на често употребявания съюз и между отделните прости изречения. В случая той не служи за тяхното свързване, а, обратно, за разграничаване на повествуванието — нещо, характерно за средновековните текстове.

От направените дотук установки и изказани съображения следва надписът да се прочете така:

+ Азь Иво Грам[а]тикь писа сиꙗ слова єгда погыбє ц(а)рь Геѡрги и азь дошєль ѡт Романиа и нє имь какь вратити сѧ прѣмеждиꙗ ради н(є)гѧ прѣбываахь вь Архагг(є)лѣ и бѣхь въ велицѣ жѣлости и Б(ог)ь да сп(ас)єть архимандрита Диѡнисиꙗ єже мѧ кавєрниcоуваашє і̅о̅і̅ паки тиѧзи добрины ради насєтно кь нѣмꙋ савєщахь.

Превод: + Аз Иво Граматик, писах тези слова, когато погина цар Георги. Аз дойдох от Румъния и като нямаше как да се върна заради това премеждие, пребивавах в „Архангела". И бях в голяма печал. Бог да спаси архимандрит Дионисий, който ме упътваше. Пак заради тези добрини при него се съветвах след това.

Надписът на Иво Граматик е важен не само като езиков и исторически извор. Датиран от 1322—1323 г., той се явява терминус ад квем за стенописите на църквата в м. Господев дол.

Изложеното дотук показва колко трудна е работата по разчитането на средновековните надписи-графити. Те често изискват многократно внимателно и добросъвестно разглеждане, за да бъдат вярно разчетени и съдържанието им правилно интерпретирано.

---

[1] К. Попконстантинов. Още веднъж за надписа на Иво Граматик. — Археология, 1983, 1—2, с. 98—105.

[2] Недоумение буди твърдението на К. Попконстантинов в бел. 5 на работата му, че сме пропуснали да отбележим различията ни в четенето на някои места на надписа при съвместното изготвяне на факсимилето през 1979 г. Такива различия тогава не е имало (А. Маргос, К. Константинов. Средновековни български надписи от скалните манастири при Иваново. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. Резюмета и доклади. С., 1980, с. 193—194) и те са се явили при повторния оглед на надписа от него, и то след отпечатването на нашата статия (Надписът на Иво Граматик. — Археология, 1981, 1—2, с. 36—40). Независимо от това прецедент да се „спори" с необнародвани съображения, твърдения и четения не съществува в научната практика, иначе се излиза извън етичните норми.

[3] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 102 и 104. Очевидно тук сиииꙗ е печатна грешка.

[4] А. Маргос. Цит. съч., с. 39.

[5] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 99. Цялата му бел. 7 е излишна и в нея не е казано нищо ново. По тези въпроси е писано далече преди тази публикация (А. Маргос. Цит. съч., с. 36 сл.; За надписа върху предполагаемия гроб на цар Георги Тертер I. — Плиска, Мадара, Преслав, бр. 10, ноем. 1981; За надписите, свързани с Георги Тертер I, при с. Иванова, Русенско. — Palaeobulgarica, 1982, 4, с. 44—50). Последните две заглавия неизвестно защо авторът не цитира. При това той твърди, че А. Василиев правилно е датирал надписа на Иво Граматик (последните няколко години на XIII в.) и по такъв начин влиза в противоречие със себе си, след като вече е приел нашето твърдение, че надписът е свързан с царуването на Георги II Тертер (К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 104).

[6] Пак там, с. 99.

[7] Пак там, с. 101, обр. 4. Тези и други неточности, на които ще се спрем по-долу, дават основание за съмнение в достоверността на факсимилето.

[8] Пак там, с. 99.

[9] А. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 14.

[10] D. Ovčarov. Le terme „POMANHA" sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia Balcanica, X, 1975, p. 106, fig. 1. За името Ρѡманиа вж. И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 318.

[11] Г. Томовић. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, № 43, обр. 43.

[12] А. Маргос. Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. — В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, с. 419, 421, обр. 1, 2,

[13] Г. Томовић. Цит, съч., № 29 — надпис на крал Стефан Дечански от 1329 г.; В. Иванова. Два надписа от Асеновци — Батошовският и Врачанският.— ИАИ, XV, 1946, с. 115; Хр. Христов. Батошевският надпис.—Археология, 1976, 4, с. 65—66.

[14] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 101, 104. Глаголът κυβερνῶ означава „ръководя", „управлявам" (М. Войнов и др. Старогръцко-български речник. С., 1943, с. 455), а диалектно ***кивернисвам, кевернисвам*** — „уреждам", „оправям", „управлявам" (Леринско), „изкарвам си прехраната", „поминувам" (Търново). — Български етимологически речник. II. С., 1979, с. 353). Вж. също М. Филипова-Байрова. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969, с. 105. „Грижа" отговаря единствено на съществителното ***кивcovерния, кеверния,*** а не на ***кивернисвам***. Ето защо в случая е по-правилно думата да се преведе „упътвам".

[15] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 101—102.

[16] Пак там, с. 101.

[17] Очевидно е, че пукнатината се е образувала по-късно и нейното очертание се е сляло с долната част на хастата, както е при ρ в прѣбываахь (обр. 1 *д*). Въобще голяма част от пукнатините върху мазилката са се появили след изписването на надписа, тъй като преминават през хастите на ред букви. Факсимилето на К. П. обаче е излишно утежнено с отбелязването на много пукнатини по надписното и извъннадписното поле, които не са засегнали букви и не се явяват пречка при четенето на надписа. Досега направените факсимилета са незадоволителни и съдържат ред неточности, поради което се налага в най-близко време да се изготви точно и технически издържано факсимиле и прецизно фотозаснемане на този важен средновековен български надпис.

[18] М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. II. М., 1967, с. 113. Съюзът ибо, запазен в съвременния руски език, има същото значение (С. Чукалов. Руско-български речник. С., 1959, с. 47, 341).

[19] Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 428.

[20] К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 292.

[21] И. Гълъбов. Ямболският надпис. — В: Изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, с. 423. Така например в надписа на Яно ковач при с. Калугерица срещаме формата жєлѣзни клини вместо класическото жєлѣзны клины (А. Маргос. Старобългарските надписи при с. Калугерица. — В: Плиска—Преслав. I. С., 1979, с. 195, 196.

[22] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 102, 104.

[23] Пак там, с. 102, обр. 3.

[24] А. Василиев. Цит. съч., с. 14.

[25] Например єжє вместо ижє, жѣлости вместо жалости и др. По-подробно за тях вж. Ст. Смядов-

ски. Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик. — Археология, 1981, 1—2, с. 41 и сл. К. П. отбелязва, че нѣмꙋ трябва да бъде с є, а не с ѣ, но отминава с мълчание защо в предлаганото от него завєщахъ (вж. по-долу) вместо ѣ стои є. За замяната на ѣ с є и обратно, която през XIV в. е вече широко разпространена, вж. подробно: А. Станчева. Към въпроса за началото на екавизма в българския език. — БЕ, 1963, 4—5, с. 333—344.

[26] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 102.

[27] Пак там, обр. 9 — във факсимилето на това място има плетеница (наподобяваща осмица) от очертания на буква и пукнатини, които не могат да бъдат разграничени.

[28] Пак там, с. 102. Прави впечатление, че в надписа резачът не е спазвал еднакво разстояние между отделните букви. Някъде те са почти прилепени, а другаде прекомерно раздалечени, без да има причина (с редки изключения) за това.

[29] Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 41.

[30] Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979, с. 344 и сл.

[31] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 102.

[32] К. Мирчев. Старобългарски език. С., 1972, с. 92; С. Стоянов, М. Янакиев. Старобългарски език. С., 1965, с. 138; . . .къ Г(оспод)оуошєдша — . . . отишъл при Господа; Нєѡ исхождааше къ немоу въсѣ окр(ъ)стнаа горы ѡнож страна — защото при него са стичаше цялата околна местност на оная планина (П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 144—145, 226—227, 309).

[33] От контекста на надписа съвсем ясно се разбира, че Иво Граматик не е можал да се върне в Романия поради събитията, станали по това време в България във връзка с внезапната смърт на Георги II Тертер, които вероятно са довели до затваряне на границата поради неизясненото положение в страната. Очевидно неговото пребиваване в Ивановската обител е било временно и едва ли ще да е „завещал коня си“.

Au sujet de la lecture de l’inscription de Ivo Grammatik

A. Margos

(Résumé)

L’auteur réexamine les lectures et interprétations précédentes de l’inscription de Ivo Gvamatik de 1322/1323, gravée sur fresque dans l’église rupestre au lieu dit Gospodev dol près du village Ivanovo, département de Ruse. Sur la base des constatations faites et des considérations émises, à la lecture de l’nscription on propose ca traduction suivante:

+ Moi, Ivo Grammatik, j’ai écrit ces paroles lortsque périt le tsar Georgi. Je suis venu de Romania e comme il n’y avait pas moyen de revenir à cause de cette adversité, j’ai résidé à „Archangela“. Et ma peine était grande. Que Dieu sauve l’archimandrite Dionysos qui me donnait des conseils. Toujours à cause de ces bienfaits, je me conseillais ensuite avec lui.

Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа

СТЕФАН СМЯДОВСКИ

I. Двуезичен надпис на Марина

Наскоро К. Попконстантинов публикува гръцко-старобългарски надпис[1], намерен в манастирския комплекс край с. Равна, Варненски окръг. След разчитане и попълване надписът гласи:

ΣΟΣ(Ο)Ν Ο Θ(ΕΟ)Σ ΤΗΝ ΜΗΡΗΝΑ
б(о)жє ти помози
марине правь[дѫ] ти вєщтаѧ[ть],

т. е. „Запази, боже, Мирина (Марина). Боже, помагай на Марина, [която] вещае твоята правда“. Според него писачът на надписа вероятно е знаел само гръцката формула[2] и затова старобългарският текст не превежда буквално гръцкия. Смятаме, че авторът правилно възстановява р. 1 и 2. За р. 3, който всъщност е изписан най-ясно, Попконстантинов пише: „След името ясно се чете: правьтивєщтаѧ. И в тази част на надписа са допуснати грешки. При предаването на правьдѫ е пропуснал [дѫ], а при вєщтаѧ вместо ѣ е изписъл є. Над ѧ е поставил къса чертица, чрез която е искал да предаде буквата т“[3].

Тук има моменти, които се нуждаят от уточнения и добавки. Авторът е сметнал първата дума за недописаното съществително правьдѫ вин. пад., което го е подвело и при превода. Тя без всякакви добавки би могла да се свърже с наречието правь в съчетание (срв. цитата по Мт. 18. 18 в Супрасълския сборник 358. 3—4 правь глаголѫ̑ вамъ. єже да съвѧжете на земи. бѫдєтъ съвѧзано на небеси). В този случай правь превежда евр. amēn[4] (срв. още в Златоструй от XII в.: правъ г҃лю вамъ)[5]. Втората дума е кратката дателна форма на личното местоимение ты. Третата създава най-големи трудности при авторовото възстановяване. Както казахме, той допълва вєщтаѧ[ть] и превежда съответно „[която] вещае“. Не става ясно като каква част на речта той схваща тази дума — дали като лична или нефинитна форма на глагола вѣщати. Ако е сметната за 3 л. ед. ч. сег. вр., която би трябвало да е вѣщаєтъ, трябваше ѧ вм. є да бъде отбелязана като грешка. Ако е била тълкувана като причастна форма, за което подсказва авторът с посочения превод „[която] вещае“, то тя би трябвало да е вѣщаѭщи. Така отбелязаната форма върху камъка вєщтаѧ прилича на сег. деят. прич. м. и ср. р. им. пад. ед. ч., която не подхожда на непрякото допълнение в ж. р. според превода на подчиненото изречение. А че действително се касае за марина, а не за маринъ има две преки доказателства. Първото е гръцкият член за вин. пад. ед. ч. ж. р. τήν и неотбелязаната от автора грешка (?) за дат. пад. ед. ч. марине < маринѣ в изречението б(о)же помози марине. Освен всичко трябва да изтъкнем, че в съвременния български език глаголът *вещая* има значение на „предсказвам, предричам, кобя“. Това е изяснено в тълковните речници и не виждам смисъл в един надпис, написан от обикновена християнка, да се говори за някакво предсказание на божията правда. В случая глаголът вѣщати трябва да се преведе буквално с „говоря, казвам“ (срв. Йо 11. 13 в Асеманиевото евангелие: вѣшта же исъ о смрътї єго. они же мьнѣшѧ ѣко о оусьпении съна г҃летъ, също срв. в Супрасълския сборник: внємоу же ѥмоу и не вѣштаѭштꙋ ничьсоже. глагола ѥмоу кназъ. послоушаи мене алеѯандре. 156. 18—20; а аште кто и отъ жидовъ речитъ. не моштьна и чоудьна вѣштаѥши... како можетъ. въ затворенахъ двьрехъ пльть проити. 501. 29—502. 2).

Ако се вгледаме в приведените примери, ще видим, че вѣщати е синоним на глаголати и в старобългарските паметници превежда λέγω, λαλέω, φθέυομαι, προσδιαλέγομαι, κηρύσσω, συμβουλεύω. Ще приведем още няколко за доказателство. В Златоустовото слово за Връбница в Клоцовия сборник 1 а 15—16 е цитиран пасаж от Исая 29. 24 с г҃лаголати: ѩзꙑци влъснѫштеі. наоучѧтъ сѧ глати міръ, докато в Супрасълския сборник е употребен синонимът вѣщати: ѧзꙑци нѣмоуѭ штні навꙑкнѫтъ вѣщати миръ 325. 23—23, срв. и синонимията в Похвалата на Йоан Богослов от Йоан Екзарх: рече: „азъ г҃лахъ „бѣ“. „а онъ како?“ „а онъ вѣща „не бѣ“[6].

Голяма трудност представлява тълкуването на окончанието за личната или нелична форма на вѣщати. С нужната предпазливост ще подхвърлим, че се касае за графична замяна на носовките, немотивирана от фонетично естество при 1 л. ед. ч. сег. вр. вѣщаѧ < вѣщаѫ < вѣщаѭ. В старобългарския канон няма примери за такова явление. От друга страна, както отбелязва авторът, в надписа има грешки — изписване на ΜΗΡΗΝΗ вм. ΜΑΡΗΝΑ (влияние от следходната сричка?), следи от поправки в същото име, превърнато в марине на р. 3. Така че изписването на ѧ вм. ѫ < ѭ би трябвало да тълкуваме като графична небрежност или неумение да се изпише етимологична голяма носовка. А дали чертицата над ѧ, която К. Попконстантинов тълкува като т, не е всъщност опит за поправка на знака или пък това е старинна епиграфска форма на голямата носовка?

И въпреки всичко казано дотук преводът на старобългарския текст, който би гласял „Боже, помогни на Марина. Амин ти казвам“, не е достатъчно точен, макар че присъствието на необходимата финална формула с *амин* в такъв молитвено-инвокационен надпис е почти задължително. Тук сме склонни да видим не новозаветната формула ἀμήν λέγω σοι (ὑμῖν) = amen dico tibi (vobis) (срещана 28 пъти в евангелието на Матей, 13 пъти у Марко, 7 пъти у Лука), както е например в Зографското евангелие Лк. 23. 43 амин’ г҃лѭ тебѣ. дьньсь съ мноѭ бѫдеши въ раі, а финалната формула, която най-общо означава пожеланието или молитвата да се изпълни, както е например в Рим 1. 25, 9. 5, 11. 32; Гал. 1. 5, 3. 21; Фил. 4. 20; I Тим 1. 17; Евр 13. 21 и др. (срв. Лк 24. 53 и Мт 6. 13). Традицията е старозаветна, което се вижда във финалното славословие на пс. 40. 14, 71. 19, 88. 53, 105. 48. Така заключителното клише аминъ е много добре познато в цялата християнска епиграфика, отбелязва се в ктиторски, строителни, летописни, надгробни паметници, в надписи с молитвено-инвокационни възгласи и затова не е необходимо да привеждаме примери[7]. Последната възможност е това да е начало на нов надпис, и то евангелски цитат, но това ни се струва по-малко вероятно.

Авторът въз основа на археологическата среда и палеографските белези отнася надписа към края на IX или най-късно към първата половина на X в. Като цяло епиграфският паметник смущава не толкова с датировката, колкото със свързаните с нея езикови изненади. Ако замяната на ѣ с є в дателното окончание марине < маринѣ и вещтаѧ(ѫ ?) от вѣщати не са плод на ортографски незнания (срв. и написанието щт вм. щ или шт), логиката изисква еретично да ги тълкуваме като едни от най-ранните прояви на промяната на звуковия гласеж на ятовата гласна към *е*, даже да съзрем преглас ѣ > є пред шушкава съгласна (вѣщати > вєщати) — типично (ново) българско явление[8]. Примерът за замяна на пълната местоименна дателна форма тєбѣ с ти в приглаголна позиция е явление, по-добре познато от среднобългарската епоха[9]. Това е характерна особеност на езика на Йоан Екзарх[10].

II. Надпис на Стефан от XVII в. със сведения за градеж на мост над р. Дунав

В монашеска килия Гинина пещера край Плевен беше открит следният надпис[11]: писа єгꙋмєнь стєфань коги градѣхь мѡсть на дꙋнавь, т. е. „Писа игумен Стефан, когато градиха мост на Дунава“.

В. Герасимова-Томова и М. Аспарухов не са открили български извори за постройката на мост над реката, позовават се на неиздадена немска хроника от XVII в., в която се споменава за такъв строеж по време на Австро-турските войни (1593—1696 г.) и твърдят, че това е първото домашно свидетелство[12]. Трябва да отбележим, че домашни свидетелства има. Авторите не са обърнали внимание на публикуваната още от Г. С. Раковски приписка в евангелие, в която се съобщава следното: пїса попъ гєрманъ ѿ сєло боучанъ (!) когї ⟨...⟩ бєшє нꙋжда ѿ агарєни по доунавь карахꙋ тꙋмбаси (!) на воїска на лєшкаѧ зємлѧ та правєхꙋ мост на дꙋнафъ ⟨...⟩ въ лєто ҂з тисѧщно р҃ и п҃ (7180 г. от с. св. = 1672 г.)[13]. Дали Раковски правилно е разчел датата, не можем да твърдим със сигурност (местонахождението на ръкописа не е известно). Вторият домашен извор сочи датата 1622 г. — той е по-късна приписка в Беляковския сборник от XVI в.: вь лѣͭ з҃р҃л҃ хѡди сꙋлтань ѡͨмань. на лєхь. тѡгда саградн м(о)сь на дꙋнавꙋ[14]. Съдено по тази приписка, буквата с цифрово значение за десетиците в приписката на поп Герман у Раковски трябва да е л҃, а не п҃. Както се вижда от приведените примери, надписът има приписков характер[15].

---

[1] К. Попконстантинов. Разпространение на старобългарската писменост през IX—XI век (по епиграфски данни). — Старобългарска литература, XVII, 1985, с. 64—65; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — ИНМВ, XX (XXXV), с. 74—76, табл. III 2.

[2] За нея срв. възгласите — формули по време на Светлата седмица във византийския церемониал: „Κύριε, σῶσον τοὺς δεσπότας Ῥωμαίων... Κύριε, σῶσον τοὺς ἐκ σοῦ ἐστεμμένους... Κύριε, σῶσον τοὺς δεσπότας σὺν ταῖς αὐγούσταις καὶ τοῖς πορφυρογενήτοις“ В: Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae. — In: J.-P. Migne. Potrologiae cursus completus. Series Graeca. C XII. Paris, col. 225. Срв. „Σώσον κύριε τὸν φιλόχριστον βασιλέα, σώσον κύριε τὸν φιλόχριστον εὐεργέτην, σώσον κύριε τὴν ἀήττητον βασιλείαν, σώσον κύριε τὸν ἰλλούστριον τῶν πολίτων В: P. Maas. Metrische Akklamationen der Byzantiner. — Byzantinische Zeitschrift, XXI, 1912, p. 37. Срв. и E. Diehls. Inscriptiones Latinae christianae veterus. I. Berolini, 1925, № 2358—2360.

[3] К. Попконстантинов. Разпространение на старобългарската писменост, с. 64—65.

[4] F. Vigouroux. Dictionnaire de la Bible. I. Paris, 1926, s. v. Amen; F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I. Paris, 1907, col. 1554—1573.

[5] Цит. по И. И. Срезневский. Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменным памятникам. II. СПб., 1902, кол. 1349.

[6] Д. Иванова-Мирчева. Йоан Екзарх Български. Слова. I. С., 1971, с. 170.

[7] При възстановяването на липсващите части трябва да се подхожда с крайна предпазливост, като се отчита вероятността да се натъкнем на формула-клише. Така е постъпил К. Попконстантинов и при допълването на надписа от 931 г. Според него той гласи: [пиі-]-ѫ с[ъ] къ[рчагомь] [ал]цѣгь жити [сѫть] лѣто ҂ѕ у҃ л҃ ⁘, в превод: „[Пиейки] с кърчага [Ал]цег да живее [сто] години. [Писано] в 6430 (931 г.)“ (К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 58; Новооткрити старобългарски надписи от 10 в. в Североизточна България. — В: Славянска палеография и дипломатика (=Balcanica, III. Études et documents. I). С., 1980, с. 292; Два старобългарски надписа от Преслав. — Векове, 1980, 4, с. 27). Той допуска, че върху глинения съд се открива прабългарската формула за пожелание за дълголетие, добре позната от първобългарските надписи: ὁ θ(εὸ)ς ἀξηόση ζίσιν τὸν ἐκ θ(ε)οῦ ἄρχοντα ἔτι ἑκατόν, основателно свързана от В. Бешевлиев с гр. πολυχρόνιον (В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 74), което е равно на лат. laudes. Приведеният от В. Бешевлиев пример от византийските акламации у Константин Багрянородни: ὁ θεὸς ὁ δεσπόζων ἀοράτων καὶ ὁρωμένων ἀξιωσει ὑμᾶς, δεσπόται, ἑκατὸν ἐν εἰρήνῃ χρόνους βασιλεύειν Ῥωμαίων (Пак там, с. 74—75) — „Бог, бидейки господар на невидимото и видимото, да удостои вас, господарите, да царувате над ромеите сто години в мир“ — показва, че при възстановяването на надписа трябва да се пожелае (от бога) *някому, на някого* да живее сто години. Това означава, че при допълването и четенето на надписа трябва да се вземе предвид, че *на* [Ал]цег се желае нещо, *нему* се отправят пожелания и той не би трябвало да е подлог в изречението. Това е видно и в следните акламации: Multi anni imperatorum; magnorum imperatorum multi anni; Constantino magno imperatori multos annos; Orthodoxo imperatori multos annos (F. Cabrol, H. Leclercq. Op. cit., col. 244). Освен това много смущава окончанието в причастието пиѭ, което в им. пад. м. р. ед. ч. трябва да е с малка носовка.

[8] За историческия развой на ѣ вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 105—109; Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979, с. 96—107. За ранни замени на ѣ с є в българската топонимия в Гърция вж. Iv. Gălăbov. Les données de l'onomastique byzantine et grecque touchant la prononciation du ѣ vieux-bulgare. — Byzantinobulgarica, I, 1962, p. 313—320.

[9] К. Мирчев. Цит. съч., с. 164.

[10] Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 138.

[11] В. Герасимова-Томова, М. Аспарухов. Надписи от пещерата Гинина при Садовския манастир. — ИМСЗБ, VI, 1981, с. 64—68.

[12] Пак там, с. 68, 69 и бел. 17.

[13] Г. С. Раковски. Горский пътник. Нови Сад, 1857, с. 260.

[14] Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. I. С., 1910, с. 255.

[15] Вж. по-подробно: Ст. Смядовски. Из текстологическата проблематика на старобългарските и среднобългарските надписи. — Старобългарска литература, XIX, 1986 (под печат).

Suppléments épigraphiques-textologiques encore sur deux inscriptions bulgares

ST. SMYADOVSKI

(Résumé)

L'auteur étudie deux enscriptions bulgares — l'inscription gréco-protobulgare de Marina, découverte dans l'ensemble de monastère près du village Ravna, département de Varna, et celle du prieur Stefan de Ginina, grotte près du village Sadovec, département de Pleven. Dans la première inscription est corrigée l'édition de K. Popkonstantinov qui lit et complète le texte protobulgare ainsi: б(о)жє ти помози мариє правь[дѫ] ти вєщтаѧ[ть], en traduction „Mon Dieu aide Marina[qui] augure de ta justice“. L'auteur admet правь comme adverbe en combinaision, tandis que l'écriture вєщтаѧ comme première personne du singulier au présent du verbe вѣщати—вєщаѧ<вѣщаѭ et traduit: „Mon Dieu aide Marina. Amen je te dis (la vérité)“. Des exemples pour l'emploi de l'adverbe правь et la synonymie вѣщати — глаголати dans la littérature du IXe à XIe s. sont traduits. Ainsi la dernière phrase est le souhait final que s'accomplît la prière ou le désir, égale à l'*amen* connu.

En ce qui concerne la seconde inscription, dans laquelle il est question de la construction d'un pont sur le Danube au cours des Guerres austro-turques (1593—1696), l'auteur produit deux témoignages domestiques échappés à l'attention des chercheurs de l'inscription — apostille dans un évangile, publié par G. S. Rakovski dans „Gorski pătnik“ et apostille de 1622 dans le Recueil de Beljakovo du XVIe s.

Критика и рецензии

ПЛИСКА — ПРЕСЛАВ, ТОМ 4. УКРЕПИТЕЛНИТЕ СЪОРЪЖЕНИЯ НА ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ. ОТГ. РЕДАКТОР Д. ОВЧАРОВ. С., БАН, 1985. 224 с.

Наскоро излезе от печат четвъртият том от поредицата „Плиска — Преслав“, която Археологическият институт започна да издава преди повече от десет години (първият том беше издаден през 1979 г., но материалите за него бяха събрани още през 1974—1975 г.). Основната задача на изданието е „да се публикуват резултатите от направените разкрития“ в двете български столици и заедно с това да се поместват „публикации с тематично-проблемна насоченост, които изясняват всестранно и задълбочено определени въпроси от развитието и характера на материалната и духовната култура“ в тях[1]. Излезлите досега четири тома от поредицата, както и събраните материали за пети том, дават основания за една начална равносметка. И тъй като досега за нито един от томовете не излезе отзив или рецензия, тук ще се опитаме да дадем една обща преценка за постигнатото. Излизането от печат на всеки том от поредицата е безспорен успех на българската ранносредновековна археология и може с увереност да се каже, че тя, като цяло, изпълнява поставените ѝ цели и задачи. Не могат обаче да се подминат някои очевидни слабости в процеса на нейното издаване. Така например два от излезлите томове — втори и особено трети, не са строго подчинени на първоначално формулираните задачи: във втория том са отпечатани докладите и съобщенията от двустранната българо-съветска среща по проблемите на прабългарите в Шумен през 1976 г.[2], а в третия материалите от международния симпозиум „Славяни и номади VI—XII в.“, състоял се в Рилския манастир през 1977 г.[3] Особено незадоволителни са темповете в издаването на отделните томове. Статиите за последния, четвърти, том бяха събрани и обсъдени през 1979 г., а видяха бял свят едва през 1985 г. При това положение естествено поредицата не може да поеме издаването на огромния обем от резултати и изследвания, постигнати в Плиска и Преслав през последните 10—15 години. В този смисъл може да се каже, че тя не е пълноценно използуван „стимул за всички научни работници, археолози, които са посветили времето и силите си за работа в Плиска и Преслав“[4].

Четвъртият том, на който посвещаваме тази рецензия, обхваща по-голямата част от резултатите от разкопките на укрепителните съоръжения от Плиска и Преслав[5]. По своето единно и подчинено на една обща цел съдържание, той стои над първия и намиращия се в процес на издаване пети том, в които са включени еклектично събрани материали. Определено трябва да се каже, че засега четвъртият том е най-сполучливият представител на поредицата. По своя характер той представлява сборник от 13 публикации на автори, взели пряко участие в разкриването на различни сектори от укрепителните съоръжения, обединени условно от кратка встъпителна статия на Д. Овчаров, дългогодишен ръководител на проблемната група по изучаване на крепостното строителство в Плиска и Преслав. Статията на Д. Овчаров (с. 5—6) всъщност има характер на предговор. В нея той разглежда накратко историята на проучванията по укрепителната система на двете български столици и дава сбит отчет за основните постижения при последните интензивни разкопки. Направен е и опит за една предварителна оценка на хронологията и характера на крепостното строителство в Плиска и Преслав.

Първата статия на Р. Рашев е посветена на резултатите от първото същинско археологическо проучване на земленото укрепление на Плиска (с. 7—15). Добитите посредством направените под ръководството на автора 7 разреза на рова и вала данни, допълват и разширяват в значителна степен известните от времето на К. Шкорпил сведения за укреплението. Особено важен резултат са откритите при един от разрезите, под насипа на вала, фрагменти от късноантична (IV—VI в.) и ранносредновековна керамика, които насочват насипването му най-рано през ранното българско средновековие. Установявайки сигурни данни за конструкцията на земленото укрепление, авторът с пълно основание сочи неговата близост със землените строежи от епохата на Първото българско царство. Редица косвени свидетелства му дават право да заключи, че то е „един от най-ранните укрепителни строежи, издигнати непосредствено след 681 г.“ (с. 13). Един от малкото въпроси, на който проучванията на Рашев не дават отговор, е този за наличието или отсъствието на дървени защитни съоръжения над земления насип на вала. Направените от автора разрези обаче са само напречни и малката им ширина — до 2 м, наистина не позволява да се правят категорични заключения в тази насока. Наложително е според нас при бъдещите проучвания да се заложат надлъжни изкопи върху гребена на вала, в най-добре запазените му участъци, за да се направи опит за проследяване на евентуални останки от палисада или други постройки върху него.

Значително място в сборника е отделено на резултатите от разкопките на каменната крепостна стена на Плиска. В обширната статия на Ат. Милчев са включени наблюденията на автора при разкопките на южната порта (с. 16—43). В нея той прави подробно описание на останките от портата. Според описанието тя се състои от 4 кули, разположени по две отстрани на прохода. Авторът очевидно сам не е убеден в правилността на това си схващане, тъй като в края на работата (с. 31) представя идейната реконструкция на портата, като „неразчленена крепостна постройка, която е била фланкирана от по две кули в източната и западната страна на прохода, издаващи се съответно навън и навътре“. Тази неустановеност в понятията издава известна неясната в авторовото виждане за паметника, което изглежда е повлияло и в неточните му констатации и сравнения при определяне архитектурния тип на портата. Сравняването на южната порта в Плиска с ранновизантийските порти, защитени с по две кули, които се издават само пред прохода, има доста неопределен характер. Посочените примери не са в никакъв случай близка аналогия на плисковско-преславските порти. Планировката и изобщо цялостната архитектура на тези съоръжения наистина издава връзката им със заварената римо-византийска практика, но аналогии за това могат да се открият в други паметници[6]. Единственият точен паралел, който привежда автора, е наистина източната порта в Дръстър, но тази постройка е по-скоро копие на плисковските порти, отколкото техен прототип. Несъмнено правилно е заключението, че „ранноблъгарските крепостни съоръжения са едно продължение и развитие на по-старите римо-византийски традиции“, но да се счита, че между тях има „пряка връзка“ са нужни доказателства, които поне засега липсват.

Ат. Милчев с основание отнася строежът на портата, ведно с цялата крепост, в началото на IX в. и свързва появата чм със строителната активност по времето на хан Омуртаг (815—830) (с. 33). Този извод обаче влиза в известно противоречие с някои от стратиграфските наблюдения и материали, намерили място в публикацията. Авторът убедително е обосновал съществуването на 2 (или 3) периода в съществуването на портата и сочи, че на всеки от тях съответствуват различни подови нива във вътрешните помещения и прохода. Между двата пода той отбелязва слой от трошляк, който счита, че е от рушевините на свода. От този междинен слой според Ат. Милчев произхождат фрагменти от глинени съдове, работени на бързо колело от пречистена глина, повечето от които той отнася към V—VI в. (с. 23, 34, обр. 18, 19 и 33). За този пласт той изрично отбелязва, че старобългарска керамика в него не е намерена. На обр. 18 обаче са представени фрагменти само от старобългарска керамика, някои от които с врязани знаци. Фрагменти от старобългарска керамика с червена ангоба (VIII—IX в.) могат да се забележат и на обр. 19 и 33. Без съмнение обаче една част от представената на тях керамика е късноантична или ранновизантийска (IV—VI в.). Появата на подобна керамика в пласт, вътре в архитектурно съоръжение, се среща за пръв път след многогодишни проучвания в Плиска и буди недоумение у тези, които познават стратиграфията на първата ни столица. Тази керамика, ведно с представените на обр. 34 глинени еднофитилни лампи, са необичаен материал за Плиска и затова бихме очаквали, че авторът и изобщо всички участници в разкопките ще дадат по-обстойни обяснения за това, как са се озовали в затворен комплекс между двете подови нива на една постройка от IX в.? Наложително е преди всичко да се представят доказателства, че представената късноантична керамика е намерена именно там.

Резултатите от разкопките на най-дългата крепостна стена в Плиска — западната, са представени в две последователни статии от В. Антонова и Ст. Витлянов (за сектора, северно от портата, с. 44—78) и от Л. Дончева-Петкова (за сектора на юг от портата, с. 91—116). И в двете работи е представено пълно описание на крепостния зид с откритите към него две петоъгълни и северозападната кръгла кула: фундаменти, строителна техника, преправки и др. Специален интерес заслужават наблюденията на разкопвачите за наличието на значителен строителен материал от тухли, намерени предимно в найдолните пластове по дължината на крепостната стена и най-вероятно паднали от нея. Значително внимание е обърнато на знаковия материал върху каменните блокове и тухлите. По-полезно би било обаче, вместо описание на разновидностите в техните начертания (това добре се вижда от грижливо направените таблици), авторите да отбележат как се разполагат отделните групи знаци по протежение на стената[7]. Важно място и в двете статии е отделено на датировката и периодизацията на крепостната стена и живота край нея. Според В. А. и Ст . В. стената е била издигната по времето на хан Омуртаг и има 3 периода на съществуване (с. 76). Това се проследява не само по преправките в стената и кулите, но и при откритите от вътрешната ѝ страна жилища и производствени съоръжения, датирани чрез откритите при тях археологически материали. Първият период от живота край стената се датира в рамките на IX в. Към това време са отнесени двете пещи за битова керамика. По-вероятно е обаче те да са от периода след края на IX в., т.е. към II период, тъй като характера на откритата в тях керамика, особено глазираната, не позволява по-ранна датировка. Към I период следва да се отнесе установената под пода на жилище № 3 канавка (с. 62—63, обр. 19). Значително по-пълно и конкретно е обоснован животът през IX в. в статията на Л. Дончева. Вторият период от използуването на стената също се датира след края на IX в. Археологическите материали от това време сочат особено интензивен живот на едно ясно изразено занаятчийско население, което строи отвътре на стената редица производствени съоръжения и каменни жилищни сгради с обширни дворове, оградени със специални стени. От този период са някои преустройства в крепостната стена — зазиждане на потерна, стесняване прохода на портата и входовете към кулите и пр. Те свидетелствуват, че в стената е имало сериозни разрушения, причинени вероятно от вражеско нападение. Като изхожда от това, Л. Д. предполага, че разрушенията се дължат на маджарското нашествие в Североизточна България през 895—896 г. Края на втори период авторите свързват с покоряването на източнобългарските земи от Византия в края на X — началото на XI в. Към това време портата и кулите са били опожарени, разрушени и повече не били възстановени. Сериозно пострадал изглежда и крепостният зид. Животът от вътрешната му страна обаче не спира. Някои от жилищните сгради били възстановени. Обитаването им се датира с монети от 70-те години на X до към 30-те—40-те години на XI в., когато животът край стената внезапно секва. Исторически този факт намира правилно обяснение с печенежките нашествия в Североизточна България. След това населението, изглежда, се отдръпва да живее във вътрешността на града, а на територията покрай крепостните стени се появяват некрополи, в които наред с християнските гробове се срещат и отделни езически погребения (със свити крака, глава на север и пр.).

Многобройните интересни и разнообразни рисунки върху блокове от крепостната стена са намерили място сред публикувания материал. Откритите в сектора южно от западната порта графити са публикувани в статията на Л. Дончева, а тези от сектора на север от портата са обособени в отделна статия на Т. Михайлова (с. 79—90).

Проучванията на отделни сектори от северната крепостна стена (при портата и в североизточния ъгъл) и на източната стена (между портата и северната петоъгълна кула) са отразени в статията на Т. Балабанов (с. 117—131). В нея той допълва наблюденията върху недопроучени от предишните десетилетия участъци от крепостната стена. Особено внимание авторът отделя на данните за организацията на строителството при изграждане на стената. От особено значение в тази насока са групите от знаци, които се наблюдават по протежение на крепостния зид и връзката им с различните видове варовикови блокове, включени в градежа му. За сектора при северната порта авторът излага редица важни наблюдения, свързани с функционирането на портата и продължителността и характера на живота край нея. Специален интерес представляват онези от тях, които сочат оформянето на подходите от портите към Дворцовия център. В тази връзка трудно може да се приеме за безспорно мнението на автора, че забелязаното от него повиване на вътрешната част от прохода на портата говори за стремежа на нейните строители да се съобразят с оста на подхода към северния вход в тухлената оградна стена и направения от тук извод, че изграждането на портата следва по време оградната стена на Дворцовия център (с. 118). Изключително важен резултат в северния сектор са откритите и документирани много добре 22 жилища полуземлянки, както и останките от железарска работилница. Ненапълно убедителни са обаче някои от изводите на автора по датировката и отношението на тези жилища към портата. Мястото на жилищата според него показва, че те се появяват след изоставянето на портата, в период, когато отсъствува силна градска власт. Това време той отнася към последните десетилетия от управлението на цар Петър (927—968). Един поглед върху общия план на откритите жилища обаче ни убеждава, че тяхното разполагане е, в общи линии, съобразено с подхода към портата (обр. 1). По приблизително същия начин стоят нещата и с железарската работилница, която авторът с основание отнася след изоставянето на някои от жилищата. Откритите в нея 5 монети от периода 976—1035 г. обаче я датират по-скоро към първите десетилетия на XI в., отколкото към последните на X в., към което време би следвало да се отнесе изграждането на първите полуземлянки в района. Крайната дата на жилищата и работилницата достига 30-те—40-те години на XI в., когато и тук се появява некропол на смесено християнско и езическо късономадско население, което според Балабанов продължава да живее в Плиска през втората половина на XI и началото на XII в. Същата картина се наблюдава и при източната крепостна стена. Тук заслужават отбелязване наблюденията, свързани с датировката и характера на откритото още от Кр. Миятев „стълбище“ към стената. Според Балабанов изграждането на това съоръжение, което той приема за истинско стълбище, трябва да се отнесе след 1001 г., във връзка с опитите на византийската администрация да ремонтира и повиши отбранителната способност на плисковската крепост срещу начеващите печенежки нашествия в Североизточна България. Важни данни за крепостната стена и живота край нея дават и проучванията в близост до североизточната кръгла кула. Намерената тук над културния пласт, но под дебелия слой трошляк от разрушаването на стената турска монета на Мустафа III от 1757 г. насочва периода на активното разрушаване на плисковската крепост приблизително по това време.

Публикациите върху крепостните стени на Преслав започват със статията на Д. Овчаров за разкопките по източната линия от вътрешното укрепление (с. 132—160). Съчетаването в този сектор на две разновременни стени — от достоличния и столичен период от развитието на преславската крепост, дават възможност на автора да проведе редица важни наблюдения. От друга страна, наличието тук на запазена стратиграфия на културните напластявания позволява тези наблюдения да бъдат добре датирани с материали от IX до XIV в. Особено място е отделено на резултатите при т.нар. „Чупка“, където е установена североизточната ъглова кула на ранното, достолично укрепление и към която в края на IX в. е добавена нова крепостна стена, разширяваща на север Вътрешния град на столицата[9]. Публикувани са и данните за силно обезличената източна порта на ранното укрепление, както и югоизточната кула на разширението с нейните сложни преустройства. Навсякъде описанията са стегнати и дават ясна представа за строителната техника, архитектурните форми и хронологията на разкритите крепостни съоръжения. Известни колебания авторът допуска при решаването на въпроса за функционирането на крепостната стена след XI в. Така на с. 143 той отбелязва категорично, че „портата и стената не били използувани през XIII—XIV в., въпреки че културният пласт е наситен с останки от това време“. Основание за тази категоричност му дават трите ями, „запълнени с къснобългарска керамика и животински кости“, които „прерязват“ основата на крепостния зид и показват, че стената по това време вече не е съществувала. Въпросът обаче е: колко е „късна“ откритата в ямите керамика? Дали тя е от XIII—XIV, само от XIV, или още по-късна: от края на XIV и началото на XV в. например. Изясняването на този въпрос е от съществено значение за решаване на въпроса за крайната дата в съществуването на преславската крепост, която според историческите сведения е продължавала да функционира през късното българско средновековие. Това се потвърждава и от наблюденията на самия автор при югоизточната кула на разширението, чието основно преустройство той датира след началото на XIII в. (с. 149).

На разкопките на северната стена от ранното укрепление е посветена статията на Ж. Аладжов (с. 161—176). Представени са наблюденията и откритите материали от цялостното проучване на стената заедно с портата и все още проблематичната северозападна кула. Портата е аналогична по план, но по-голяма от южната и източната порти на аула Преслав и по устройство и размери се доближава до големите плисковски порти. Важно откритие тук е минаващият през прохода ѝ водопровод, който авторът основателно идентифицира с разклонението за Вътрешния град на магистралния водопровод „Герца“. Съобразяването на трасето му с прохода на портата свидетелствува, че при неговото прокарване портата е функционирала. Този безспорен факт дава основание на Аладжов да смята, че „водопроводът бил прокаран още в началото на IX в. или още по-рано“, т.е. едновременно с аула Преслав, и че той заедно с предполагаемото му разклонение към „Селище“ говорят за „значителен по численост гарнизон и подградие в пълния смисъл на думата“ (с. 163). Трудно можем да се съгласим с тези изводи на автора. Преди всичко наличните данни за водопровода „Герца“ (трасе, начин на градеж, устройство) свидетелствуват за построяването му в столичния период на Преслав, най-вероятно още в края на IX или началото на X в. Тази датировка се подкрепя и от конкретните наблюдения около нивото на водопровода в северната порта на ранното укрепление. Самият автор сочи, че тръбите му са на равнището на цокълния ред квадри. Всъщност горната част от тръбите е оставала над нивото на самия цокъл и над строителното ниво на портата (обр. 13), а това говори за по-късното прокарване на водопровода. Реалната му датировка в столичния период от своя страна поставя въпроса за крайната дата на съществуването на портата, ведно със северната крепостна стена на ранното укрепление. Разкопвачите (Д. Овчаров, с. 135, 137 и Ж. Аладжов, с. 166—167) считат, че след изграждането на новата стена в края на IX в., северната стена на ранното укрепление е била разрушена до основи и площта на последното е била обединена с разширението в едно цяло. Преки данни за това авторите намират в наличието на материали от X и дори от края на IX (?) в. над основата на крепостната стена, върху която лежи пласт от разложен варовик от извадения блоков градеж. От особено значение за определяне датата на разрушаване на старата северна стена според Д. Овчаров е намереният в пласта над основата фрагмент от керамичен съд със старобългарски надпис от 931 г. Трябва да се подчертае обаче, че тази точно датирана находка може да играе ролята само на terminus ante quem non за времето, когато е попаднала върху основата на ликвидираната вече стена. Директно за една подобна датировка говорят приведените от автора данни, че „над варовиковия пласт лежи слой (0,20 м) от дървесна пепел, примесена с едри късове недогоряло дърво, въглени и животински кости“, който с пълно основание можем да свържем с пожара във вътрешното укрепление на Преслав през 971 г. Тази дата на следите от голям пожар непосредствено над останките от стената се подкрепя от продължението на стратиграфските наблюдения: непосредствено над пожарището следва пласт от 0,40 м рохка сиво-черна пръст с материали от византийската епоха (XI—XII в.), в това число и монета от Михаил Калафат (1035—1042). Към края на X и XI в. върху трасето на стената попадат и откритите от Аладжов многобройни материали, някои от които имат очевидно по-ранна дата и носят явни следи от пожар, като например хубавия мраморен релеф с изображения на орел и сърна. Датирането на настилката върху западната част от трасето на стената с керамика, датирана най-общо в X в., няма решаващо значение. Изводът от представената от двамата автори стратиграфия може да бъде един, а именно, че изградената към началото на IX в. северна стена на аула Преслав е продължила да съществува и през първата половина на X в. и изглежда е била премахната малко преди превземането на града от византийците през 971 г. При това положение се налага да приемем, че старата стена е функционирала ведно с новоизградената през почти целия столичен период на Преслав[10]. Това от своя страна ни дава основание да поставим наново въпроса за датата на изграждане на разширението. Напълно е възможно добавката към вътрешната крепост на Преслав да не датира от края на IX в., както обикновено се мисли, а от първите десетилетия на X в. За уточняването на тази датировка обаче засега не разполагаме с конкретни данни. Независимо от реалността на тази възможност трудно може да се допуска, че изграждането на разширението е станало едва след разрушаването на старата северна стена. Този факт е от особено значение за правилното решаване на градоустройствените проблеми на Вътрешния град на втората българска столица.

В статията на Ст. Витлянов са разгледани резултатите от разкопките на южната крепостна стена — западно от разкритата от В. Иванова още през 1948—1949 г. южна порта (с. 177—188). Добитото от изследванията тук потвърждава единството на южната отбранителна линия и нейните съоръжения (между тях и новооткритата югозападна кръгла кула) с останалите части от ранното укрепление, както и използването им в столичния и следстоличния период на Преслав. Твърде прибързан обаче ни се струва опитът на автора да свърже окончателното разрушаване на крепостната стена по време на похода на Михаил Глава Тарханиот през втората половина на XIII в. За тези си заключения той се опира на проучванията на Ив. Йорданов върху монетната циркулация в Преслав[11]. В цитираната работа обаче става дума само за снижаване на интензивния стопански живот и отпадането на функцията на града като административен център след превземането и разрушаването му от византийските войски на Михаил Глава, а не за прекратяване на съществуването на преславската крепост през XIV в. За това е достатъчно да споменем, че нейното име стои между имената на други „яки крепости“ в Североизточна България при завоюването им от турците през 1388 г.[12] Между откритите в насипа над крепостната стена монети има и две на Иван Александър (1330—1371), които ведно с трудното диференциране на късносредновековния масов материал, се явява в разрез с категоричната констатация за отсъствието на археологически материал след края на XIII в.

Северната крепостна стена на Вътрешния град (от т.нар. разширение) е разгледана от П. Гатев (с. 189—199). Проведените по време на разкопките наблюдения на автора са в много отношения точни и детайлни. Документацията е една от най-пълните и задоволява. На места обаче някои от второстепенните изводи, като този за използването на каторжен труд при разрушаването на стената, изглеждат пресилени. Най-важният резултат от разкопките в сектора са разкритите пред фронта на стената четириъгълни кули, които образуват определена система. Внимание заслужават и наблюденията на автора за наличието на тухлена зидария в горната част от куртината.

Резултатите от разкопките на два неголеми участъка от крепостната стена на Външния град са разгледани в статията на Р. Рашев (с. 215—222). Външната крепост на Преслав е сравнително слабо проучена и за това представените от Рашев данни допринасят за разширяване познанията ни за нея. Особено важен резултат е откритата при северната стена кула, която с неголемите си размери в основи — 6,60/3,30 м, позволява да бъде реконструирана с плътен градеж в приземната си част. Следи от аналогична плътна кула (бастион според автора) бяха забелязани от нас при изкопни работи през 1974 г. на около 115 м западно от проучената от Рашев. Това позволява да бъде реконструирана системата от четириъгълни плътни кули към северната, а може би и към останалите линии на външната крепостна стена. Вторият участък, проучен от Рашев, е при южната порта на Външния град, известна след разкопките на В. Иванова през 1960 г. В резултат на тях са извършени някои уточнения в плана на портата.

В съдържанието на сборника е включена и статията на Ст. Лисицов, в която авторът описва и тълкува интересните рисунки и изображения, открити при неговите разкопки на източната стена от разширението на вътрешната крепост (с. 200—206).

В статията на Ив. Йорданов са разгледани монетните находки, добити при разкопките на вътрешните крепостни стени на Преслав (с. 207—214). Материалът е представен в таблици, които улесняват читателя и правят статията прегледна. Краткият анализ на находките звучи убедително. Интерес представлява обяснението, което авторът дава на монетните находки след края на XIII в. Тяхното ограничено разпространение свидетелствува според автора за наличието на живот в града, макар и в значително по-ограничени размери, и през XIV в.

Завършвайки нашите бележки по отделните статии в сборника, трябва да подчертаем, че издадените в тях наблюдения и материали допринасят за изясняването не само на укрепителните съоръжения, но и на редица въпроси за хронологическия обхват и характера на живота в съседство с тях. Можем напълно да се съгласим с оценката на Д. Овчаров, че публикуваните в сборника статии, макар и да не разрешават „целия сложен комплекс от проблеми . . . ще бъдат ценно градиво за по-нататъшните изследвания“ в двете български столици (с. 6).

---

[1] Д. Ангелов. Предговор. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. 1. С., 1979, с. 6.

[2] Плиска—Преслав, 2. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. С., 1981. Отзив за хода на срещата вж. у: Т. Тотев, Р. Рашев. Българо-съветска среща в Шумен по археология на прабългарите. — Археология, XIX, 1977, 1, с. 66—67.

[3] Плиска—Преслав, 3. Славяни и номади VI—XII в. Международен симпозиум по славянска археология, Рилски манастир, 1977. С., 1981.

[4] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 6.

[5] Част от тях са публикувани на страниците на първия том от Плиска—Преслав, с. 81—176.

[6] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X в. С., 1982, с. 149.

[7] С. Ангелова. Крепостните стени на Дуросторум — Дръстър — Силистра. — Археология, XV, 1973, 3, с. 83—93.

[8] Срв. Т. И. Макарова, С. А. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах Внутреннего города Плиски. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 212—223. Вж. още: публикуваната в рецензирания сборник статия на Т. Балабанов, с. 128—130.

[9] Вж. Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102—120; Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град (IX—X в.). — В: Средновековният български град. С., 1980, с. 107—116.

[10] До този извод първоначално беше достигнал и Д. Овчаров, срв. Д. Овчаров. Нови данни..., с. 118. По-късно обаче той се отказа от него и застъпи гледището, което излага и в последната си статия. Срв. Д. Овчаров. Възникване и оформяне . . ., с. 108.

[11] Ив. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново.— В: Средновековният български град. С., 1980, с. 233—234.

[12] Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. С., 1984, с. 93—94.

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

КУЛТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВ. С., БАН, 1985. 214 с.

През юбилейната 1985 г. бяха обнародвани няколко археологически сборника с търновска проблематика и въпроси, свързани с културата на Второто българско царство. Като най-завършен се откроява сборникът от статии, който е предмет на настоящата рецензия. В него са събрани редица изследвания, хвърлящи светлина върху по-отдавна и по-скоро открити произведения на материалната култура и изкуство от XII—XIV в. Въпреки че са доста многобройни (18), статиите могат да се разделят в няколко групи по проблеми.

Макар и последно в съдържанието, историографското проучване на Ж. Въжарова предшествува останалите. В него се разкриват усилията на първите изследвачи на търновските старини — руските пътешественици и учени. Авторката дава редица нови сведения, почерпени от архивите на Ю. Венелин, В. Григорович, Бехметов и особено на Ф. Успенски.

Първата основна група проблеми, които са поставени в сборника, е за архитектурата и градоустройството на Търново. Публикувани и обобщени са резултатите от последните разкопки на църквата „Св. Димитър“, на царския манастир в Асеновата махала, на жилищни и занаятчийски квартали по хълма Царевец. В резултат на това се достига до някои важни изводи. Бихме споменали заключението на П. Славчев, че на Царевец освен царя, патриарха, болярите и висшия клир са живели и други социални прослойки. Интересно е изложението на Л. Квинто, направено на основата на задълбочено изследване на занаятчийския квартал до Патриаршията, за организацията на занаятите по териториален и родов признак. Сполучлив е дебютът на Р. Анчева, която всъщност прави единственото обобщително изследване в сборника върху търновската архитектура.

Наред с несъмнените приноси в статиите за архитектурата съществуват доста спорни моменти и неточности. В проучването на църквата „Св. Димитър“ мимоходом е засегнат въпросът за останките от по-стара апсида, която се е намирала пред основите на сегашния храм (дори не е отбелязана на плана). Я. Николова дава обяснение, че не става въпрос за по-ранна църква, а само за строителен етап. Напоследък обаче се появиха мнения, че църквата, в която е обявено въстанието, е била разрушена и по-късно отново издигната през XIII или XIV в. Николова изтъква като важно доказателство съображението, че стенописите от ранния пласт са от края на XII в. Това е практически недоказуемо, защото живописният стил в българското изкуство от първата половина на XIII в. почти не се отличава от този в края на XII в. (достатъчно е да си припомним стенописите на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ и на Боянската църква). А. Я. Николова говори за „едра, монументална трактовка на образите“, което може би ще ги свърже с паметниците от 40-те—50-те години на XIIIв. Най-сетне българските надписи върху живописта от ранния пласт на „Св. Димитър“ навеждат на мисълта, че тя е създадена след обявяването на въстанието.

Отново се поставя трудният въпрос за датирането на големия манастир в Асеновата махала. Несъмнено в Търново съществува живот през X в. По наше мнение той далеч не е толкова интензивен. Изграждането на манастира в Асеновата махала е станало през XI в. и трябва да се свърже с издигането на Търново като административен и религиозен център след византийското завоевание. Отнасянето на крепостната стена към епохата на Първото българско царство напоследък доведе до необоснованото мнение, че Търново е бил значителен град, едва ли не ханска и царска резиденция през IX—X в.

Въобще в много от статиите на сборника се създава изкуствена, механична връзка между материалната култура на Първото и Второто българско царство. В изследването на П. Славчев върху жилищния квартал по западния склон на Царевец откриваме, че „тази архитектура е свързана със стари местни традиции от времето на Първата българска държава“. Според него Йоан Екзарх давал сведения за „градското жилище у нас“ (?) и то било сходно с това от XIII—XIV в. Веднага трябва да се отбележи, че Йоан Екзарх не описва обикновените градски жилища, а представителната архитектура (каквато основно е била архитектурата на втората българска столица). Като идеологическа и културна проява Преслав и Търново са коренно различни.

Втората важна група проблеми е за художествените занаяти и изкуството. Публикуват се някои нови паметници, а доста от статиите са замислени като обобщителни, но това невинаги се е отдало на авторите. В работата на Ат. Попов за художествените занаяти и на Й. Алексиев за каменоделството и каменната пластика изобилствуват дълги описания на отдавна публикувани паметници. Разбира се, те понякога са необходими и обясними, ако от тях се правят някакви нови изводи. В двете статии обаче се цитират само първоначалните публикации и не се привличат многобройните чужди и български специални изследвания по засяганите въпроси. Поради това се получават редица повторения между отделните статии (например по сходен начин се говори за надгробната пластика, за скулптурните главички от Света гора, за капителите и др.). Излишно повтаряне се долавя и в други статии — на златните токи с изображения от Царевец подробно се спират и Ат. Попов, и М. Долмова-Лукановска, и Т. Овчаров.

Много от авторите изпитват трудности при стиловото определяне на паметниците. Поради това те често се колебаят, разглеждат на едно място предмети от различни епохи и стилове. Ат. Попов описва последователно изпълнените в готически стил главички от Света гора, безспорно византийските стеатитови икони от XII в., повлияните от романската пластика надгробни паметници. Всички те едва ли биха се вместили в понятието „местно производство“. Й. Алексиев отначало допуска, че „трите надгробни релефа от Търново представляват произведения на местни дворцови скулптори“, но в крайна сметка заключава, че българската каменна пластика от XIII—XIV в. се намира под силно западно влияние. А е достатъчно да си припомним доклада на Ст. Ваклинов на II конгрес по история и археология на Югоизточна Европа в Атина или голямото изследване на А. Грабар за византийската скулптура, в които българските паметници се определят като явно отклонение от източнохристиянските образци под въздействието на различни западни течения. М. Долмова-Лукановска вижда само „известно латинско влияние“ в златните коланни украси от Царевец, докато в доклада си на IV конгрес по славянска археология М. Ваклинова вече посочи дори западноевропейските ателиета, от които те произхождат.

Спираме се по-подробно на две статии — на К. Тотев за дребната пластика от Търново и на К. Ботов за някои изображения в сграфито керамиката. К. Тотев правилно подхожда към въпроса за определянето на паметниците на дребната пластика — като внос и като местна изработка. Правилен е изводът, че все още не сме напълно запознати с възможностите на столицата Търново. Напълно е допустимо произведенията, които К. Тотев разглежда (стеатитов кръст от Царевец, каменно изображение на Богородица Никопея и Разпятие от царския манастир в Асенова махала и мраморната икона от с. Драгановец), да са местно производство. Но не трябва да се мисли, че търновско производство могат да са само груби и елементарни паметници. К. Ботов публикува два интересни съда от сграфито керамиката — с изображения съответно на елен, коза и птици и на кон и орел. В желанието си да бъде изчерпателен, той се увлича и привежда примери за култа към елена и коня от цялата българска и световна културна история. Така се стига до напълно необоснования извод, че „зооморфните изображения на разглежданите фрагменти от търновска трапезна керамика са имали предпазна, заклинателна функция“. Аналогията с обемно оформените като животни чучури от керамични съдове е неправилна, защото те имат декоративна или, в най-добрия случай, свързана с култа към водата функция. В крайна сметка К. Ботов създава интересна, но съвсем неприемлива хипотеза за култовия характер на двете изображения, които представлявали соларни символи. Необоснован е също така изводът, че през XIII—XIV в. сред българите съществува траен култ към слънцето. Все пак в края на статията си К. Ботов предупреждава, че към неговите схващания трябва да се отнасяме внимателно, „защото соларният култ през този период вероятно е бил пречупен през господствуващата християнска догматика“.

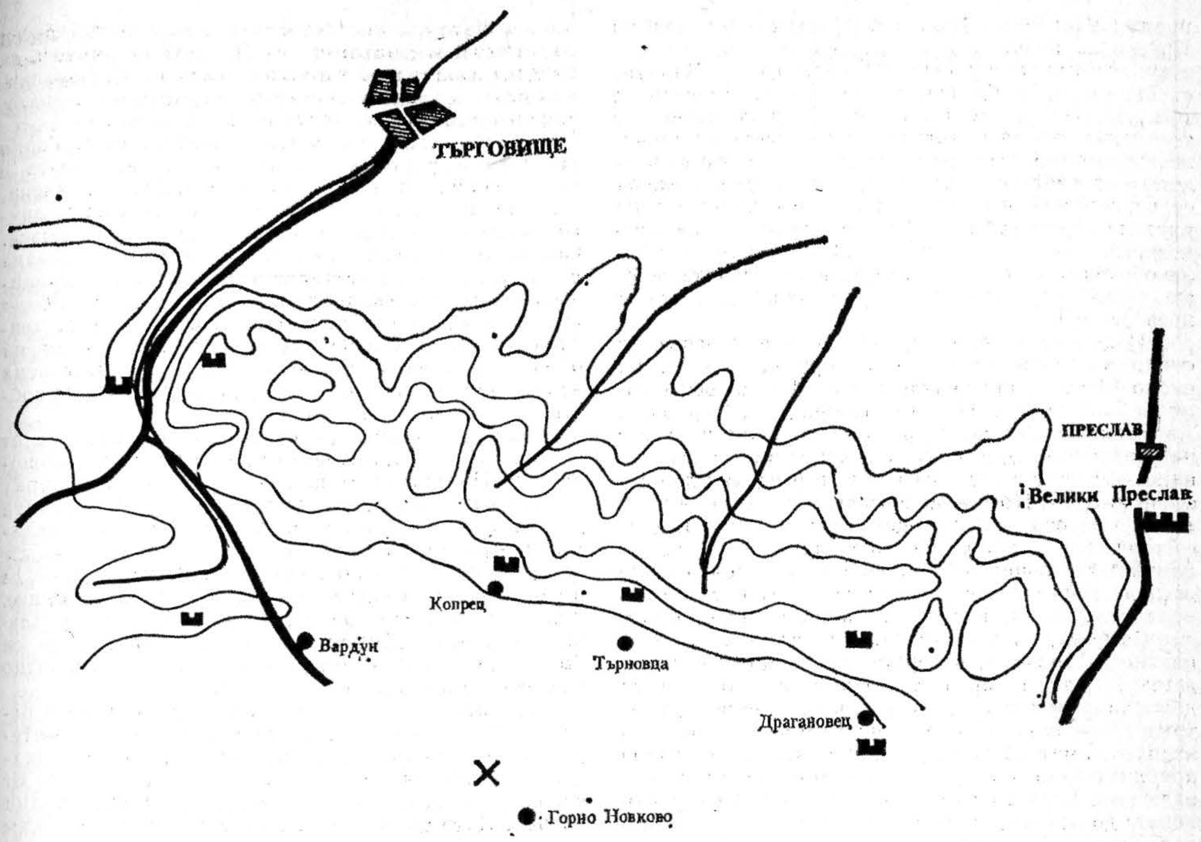

● *Обр. 1. Районът около с. Горно Новково, Търговищки окръг, южно от преславската планина с мястото на намиране на надписа. Fig. 1. La région autour du village Gorno Novkovo, département de Targovište, au sud de la montagne de Preslav avec le lieu de la découverte de l'inscription.*

В сборника са включени и няколко статии, които разглеждат по-общи въпроси, свързани с историята на Второто българско царство. Свързващо звено е добрата работа на К. Дочев за монетното обращение в Търново. Въз основа на данните от монетната циркулация авторът прави важни наблюдения върху стоково-паричните отношения и въобще върху икономиката на българската държава пред XIII—XIV в. Той достига до извода, че влошените обществено-политически условия не влияят особено на засилилата се търговия (периодите около средата на XIII в. и в края на XIV в.).

Статиите на В. Нешева и Ат. Милчев разглеждат два различни района от средновековната българска държава, които по различен начин са свързани със столицата Търново. Докато Славовото деспотство в Родопите е било винаги склонно към сепаратизъм, крепостите в Централна Стара планина са представлявали укрепен щит на Търново. И двамата автори се опитват да съчетаят историческите сведения с археологическите данни. Според В. Нешева деспот Слав се стремял да провежда цялостно собствена културна политика, което най-добре се проявява в издигането на главния град Мелник като конкурент на другите балкански столици. От своя страна Ат. Милчев прави опит да уточни типа на отделните крепости (над 100 само в изследвания район). Все още тази класификация може да се коригира — например несполучливо и неизяснено е понятието „градове-феодални замъци“.

Тематиката на сборника се дооформя от статиите на Т. Тотев и К. Попконстантинов за два много ценни надписа от Североизточна България, осветляващи моменти от средновековната политическа и икономическа история. Сведението за присъствие на кумански отреди в района на Преслав през XII—XIII в. е важно само по себе си, но би могло да се доуточни чрез наличните епиграфски и исторически данни. Особено интересен е надписът от с. Горно Новково, върху който ще се спрем по-подробно, тъй като по случайност преди години проучвахме крепостите в този участък на Преславската планина. К. Попконстантинов се ограничава с епиграфския анализ, а за значението на надписа като извор за феодалните отношения през XIII в. само намеква. Ето и съдържанието на надписа:

В годината 6790 — 1281/1282
аз, Паган,
предадох
на Хинат гората, намираща се
5 на половината оттук.

Авторът правилно отбелязва, че камъкът с надписа е означавал междата на две съседни феодални имения. Паметникът е намерен в центъра на малката и тясна равнина (приблизително 15/10 км), която се образува южно от Преславската планина. Тя има надморска вис. около 250 м и представлява единственото плодородно място, заобиколено отвсякъде с предпланините на Балкана. По южния склон на Преславската планина през XIII—XIV в. са съществували няколко крепости — при дн. с. Вардун, с. Търновца, с. Копрец и две при с. Драгановец (обр. 1). Навремето изказахме предположение, че тези твърдини са изпълнявали охранителни задължения спрямо столицата Търново, но техните владетели са имали някакъв феодален статут и може би са владеели земи в малката равнина (Значение на прохода „Дервент“ край Търговище през Средновековието. — ВИСб, V, 1981, с. 68—72). Земите са били обработвани от жителите на неукрепените селища, останки от които се намират под почти всяка от крепостите.

Надписът от с. Горно Новково е намерен на около 8—10 км от крепостта при с. Вардун, на около 10 км от крепостите при с. Драгановец и само на 5—6 км от тези при с. Копрец и с. Търновца. Ако приемем, че тези крепости са били центрове на феодални владения, развиващи се в малката равнина, камъкът с надписа ще да е разделял две съседни имения. Но той ще е означавал и южния край поне на едното от тях, защото споменатата в надписа гора се е намирала на половината оттук (т.е. от камъка) до някоя нефиксирана точка, която може да бъде само една от крепостите. Следователно камъкът показва и южната граница на владението.

Съществуват две възможности за тълкуване на надписа. Първата е, че гората се разменя между владетелите на две крепости. Най-вероятно това са двете твърдини при с. Копрец и с. Търновца, които се намират най-близо до мястото на намиране на надписа, имат обща граница и камъкът се намира приблизително по средата на техните възможни владения. Гората би отстояла на около 3 км (половината до камъка) от тази крепост, която е управлявал Хинат. Коя е точно, е невъзможно да се разбере, но е ясно, че Хинат разширил своето владение за сметка на другото.

Втората възможност е Паган да е представител на върховната власт и да е бил упълномощен да предаде гората на Хинат. В такъв случай с граничния стълб е узаконено новото положение на нещата, изменението на границата на владенията.

Друга важна особеност на надписа от с. Горно Новково е употребената терминология. Гората е предадена на Хинат, а не продадена, купена, дарена, заменена и т.н. Това не може да означава нищо друго, освен че става дума за някаква висша заповед. Следователно собствеността, която е упражнявана върху именията, не е пълна и безусловна, а ограничена и условна. Управителите на крепостите са били вероятно владетели на пронии и назначени от централната власт или нейния наместник с определени охранителни задължения. На тях е преотстъпена известна територия, но те не упражняват пълни собственически права над нея.

Така достигаме до същината на надписа от с. Горно Новково. Вероятно управителите на крепостите по Преславската планина са били прониари, които са получавали прониите срещу задълженията да пазят планината и проходите по нея. Приблизителните размери на една такава прония едва ли са надхвърляли няколко километра. Веднага трябва да отбележим, че в случая се касае за малко владение. Някои от големите крепости по Преславската планина например „Крумово кале“ при Търговище са имали по няколко неукрепени селища и вероятно значително по-голяма територия.

Несъмнено рецензираният сборник съдържа редица ценни материали, както и някои нови и интересни интерпретации. Същевременно, както казахме, има отделни ненужни повторения, а някои от изказаните мнения не се основават на убедителни доводи. Като цяло предлаганият труд е принос към изясняването на проблеми, свързани с историята на Търново и изобщо на Второто българско царство.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Е. МАНОВА БЪЛГАРСКА СТЕНОПИС XVI—XVII ВЕК. С., БАН, 1985, 85 с., 95 ил., рез. на рус. и англ.. ез.

Макар и археоложка по професия, Екатерина Манова се изявява предимно на изкуствоведското поприще, където осъществи редица сериозни изследвания (включително дисертация за фолклора в югозападните български стенописи и монография за църквата в с. Марица). След дългогодишни теренни изследвания и проучване на литературата тя синтезира опита си в нова книга за късносредновековната българска монументална живопис.

Във въведението е изложена темата и е поставена целта на проучването. Прави се опит да се търси географската близост между паметниците с цел изтъкване на непосредствени художествени, сюжетни и практически връзки между групите изпълнители. Това правило изглежда твърде логично, но съдържа и немалко изключения, както Манова установява допълнително (с. 62—63). Екипите от зографи през средновековието са пътували на далечни разстояния в търсене на поръчки и техни произведения понякога се откриват на неподозирани места. Типичен е случаят с Пимен Зографски (края на XVI — началото на XVII в.), който според неговото житие е прекосил Балканския полуостров от Атон до Силистра, а може би е работил и във Влашко, където през тази епоха са съществували по-благоприятни условия за творческа изява, отколкото южно от р. Дунав. Друг фрапиращ пример е монументалната живопис в търновската църква „Св. Георги“ (1612 г.), която силно напомня за някои паметници в Западна България и Източна Сърбия. Подробни сравнения биха могли да установят близки по време резултати от работата на идентичен колектив. В арбанашкия храм „Св. Архангели“ от 1768 г. работят майсторите Михаил от Солун и Георги от Букурещ и т.н.

В увода „Състояние и насоки на изследването“ (с. 7—11) авторката обръща внимание на слабата проученост на материала. Тя установява наличието на запазени църкви с живопис най-вече в западнобългарските земи, за което „сигурно е имало някаква подходяща политическа и икономическа обстановка“ (с. 10). Тук следваше да се скицира по-плътно социалната и правната активност на османските султани през XVI—XVII в., създала възможности за строеж и декорация на многобройни църкви; липсата на хомогенно мохамеданско население там; ролята на независимата Ипекска патриаршия, която обхващала или покровителствувала голяма част от западнобългарските области; силата на старобългарската и среднобългарската книжовно-художествена традиция и пр. В другите краища на България през XVI—XVII в. са били създавани предимно с ктиторството на влашките владетели (Видин, Свищов, Червена вода, може би Русе) или в митрополитски центрове, подведомствени на Цариградската патриаршия (Велико Търново, Пловдив, София, Несебър, Созопол). Е. Манова установява безспорното типизиране на архитектурата и иконографската програма на църквите от разглеждания период. То неизбежно води до единство в многообразието, до успоредно развитие на разнородните течения в средновековната ни стенопис.

Главната част на монографията (с. 12—53) е посветена на основните запазени паметници, които според авторката са седемнадесет — от църквата „Св. Спас“ в Алинския манастир, Софийски окръг, до църквата „Св. Николай“ в с. Долна Вереница, Михайловградски окръг. Въпреки усилията не може да се установи общ признак, свързващ предпочетената подредба на разглежданите храмове. Е. Манова познава много добре стенописите не само от наличната литература, но и de visu. Тя засяга архитектурата на храмовете, спецификата на разпределението на образите и сюжетите, допирните им точки с други фрески предимно от България. Ерудицията ѝ дава възможност да прокарва постоянни успоредици между тях, да открива композиционни и стилови прилики и отлики, да нижe звената на постоянно обогатяваната верига на традицията. Е. Манова поддържа обективно отношение към по-старите изследвания, като в нередки случаи ги допълва или поправя с нови, по-прецизни изводи и датировки.

В тази глава обаче предизвиква недоумение отсъствието на редица важни паметници. На първо място трябва да се постави параклисът „Св. Иван Рилски“ в църквата на Килифаревския манастир, чийто великолепен ансамбъл ние проучваме и датираме към 60-те—70-те години на XVII в.[1] Самата авторка ги нарежда сред стенописите от това столетие (с. 19). Не са включени църквите „Св. Петка“ (1633) и „Св. Пантелеймон“ (1646) във Видин, „Св. Петър и Павел“ в Свищов (1644), „Св. Атанас“ (1666) и „Св. Илия“ (1678) в с. Бобошево, Кюстендилски окръг, църквите в Елешнишкия и Роженския манастир (XVII в.) и др. Причината за тези липси не е мотивирана, но вероятно се дължи на факта, че повечето от изброените паметници не са научно публикувани. В изложението се срещат и грешки. „Калевит в Илиенската църква“ от XVI—XVII в., представен като монах-светец, според Е. Манова (с. 34) бил тъждествен със софийския архиерей Калевит, рисуван сред дарителите в Кремиковци през 1493 г. Тук се смесват лица от различни епохи и народности. Преподобният Йоан Калевит или Кущник, който често е изобразяван на Балканите през късното средновековие, е живял през V в., не е получавал епископски сан и не е стъпвал в София. А епископ Калевит Софийски изобщо не е бил канонизиран, за да бъде рисуван като светец у нас или другаде. Последната разгледана църква в книгата — „Св. Николай“ в с. Долна Вереница, в никакъв случай не произхожда от XVII в., а принадлежи на епохата на Възраждането (обр. 94—95). Нейните стенописи са създадени явно през третата четвърт на XIX в.

По отношение на датировката на непроучения досега храм „Св. Георги“ във Велико Търново Манова споменава 1616 г. според Ат. Божков и 1614 г. според Д. Панайотова. Тук не е отбелязано мнението на Ф. Успенски, който разчита датата като 1613 г.[2] Авторката приема за вярна 1616 г. (с. 41). Запазеният надпис върху западната стена на притвора обаче категорично сочи март 1612 г.[3] Свалените стенописни фрагменти от разрушената църква „Св. Параскева“ във Велико Търново, също от 1612 г., за които авторката отделя два реда (с. 43), са ранна рожба на местната Присовска школа, създала голяма серия от примитивно-експресивни икони през XVII в.[4]

Рецензираното съчинение е представено за набор през април 1984 г. и би трябвало да се очаква, че в него е отразена цялата изкуствоведска библиография по разглежданите паметници на изкуството. В случая със стенописите от Алинския манастир, с. Добърско и с. Марица авторката не се позовава на съответните монографии от Е. Флорева[5] и Ас. Чилингиров[6]. Единственият източник, цитиран от Е. Манова за църквата „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново, е стар пътеводител. Този стенописен ансамбъл е анализиран и от Ф. Успенски, А. Грабар, Ат. Божков[7]. Внимателното запознаване с него дава възможност да се коригират някои неправилни и утвърдени мнения. Храмът е строен с ктиторството на царица Ана-Мария (1221—1237), съпруга на Иван Асен II. От стенописите от XIII в. са останали образите на мъчениците Гурий, Самон и Авив по една от арките. Последните са разкрити през 1972 г.[8] Фреските от първия етап до голяма степен са били изчукани при полагането на новата мазилка и запазения основен слой през втората половина нааз XVI в., когато притворът е бил престрояван с материал, различен от този на наоса (фугите личат съвсем ясно). Смята се, че създатели на втория слой са били българите художници на параклиса „Св. Георги“ в атонския манастир „Св. Павел“ от средата на XVI в. Това интересно предположение на Ас. Чилингиров следва да се провери. Надписите в църквата „Св. Петър и Павел“ не са само на български език, както единодушно се приема, а на няколко места са двуезични — последователно на български и на гръцки. Повечето от надписите на български език са в ресавска езикова редакция, докато други са в среднобългарска, слабо повлияна от говора на художниците. През втората половина или към края на XVII в. са били зографисани олтарната апсида и откритата южна галерия. Надписите в конхата са на български, но в галерията са само на гръцки език с доста неточности. Е. Манова прибързано отнася тези фрески към XVIII—XIX в. Нуждае се от доказателства и мнението на Г. Геров[9], че изписването на галерията е било осъществено още през XVI столетие. Още по-невероятно е нашумялото напоследък становище на В. Брюсова, че петропавловските фрески са били поръчани от български цар през XV в. и са били изпълнени от Андрей Рубльов![10]

Приносна част от студията на Е. Манова е главата „Обединяващи черти на живописта и местни отлики (теоретичен анализ и хронологическа интерпретация)“. В нея тя доразвива основните въпроси, повдигнати в увода. Целта ѝ не е да оплаче като пророк Йеремия „упадъка“ на българската стенопис през робството в сравнение с разцвета на западноевропейската, а да изтъкне нейната творческа природа и непреходност. Промените в стенописната декорация се свързват със социалнополитическата обстановка и редуцирания обем на българските църкви от XVI—XVII в. Допълнителен фактор според авторката са били „препоръките на дарителите“ (с. 56). Не трябва да се пренебрегва и ролята на висшите духовници на Цариградската патриаршия — митрополити и епископи, които потвърждавали с подписите си договорите между зографите и общините, контролирали художествения процес, а накрая освещавали украсените храмове. На тяхната пряка намеса се дължи до голяма степен присъствието на гръцки текстове в нашите фрески от тази епоха.

Към характеристиките на пространствената структура на късносредновековната стенопис е нужно да се добави, че тя всъщност представлява приложение на следиконоборческата програма в променен архитектурен интериор. Поради преобладаващата липса на купол свързаните с него сюжети и фигури се разполагат върху свода и горните части на стените. Христос Вседържител, заместил през IX в. Възнесението като централен вертикален пункт, е съпроводен върху свода от други ипостаси, които някога са обитавали страничните или слепите куполи. Ангелите, пророците и мъчениците в цял ръст над, между и под прозорците на купола преминават в медальонни, правоъгълни или смесени регистри с допоясни образи. Тяхното събиране в декоративни фризове не е откритие на XVI—XVII в., както се струва на авторката (с. 58), защото се среща още в „Св. София“ в Киев (XI в.), в манастирите Милешево, Сопочани (XIII в.), Грачаница (XIV в.) и т.н. През разглеждания период тази практика само се утвърждава и става задължителна. Тя е свързана отчасти и с поверието, че поясите с 40-те севастийски мъченици предпазват храмовете от разрушаване при земетресения[11].

Съществени проблеми, които очакват своите проучватели, според Е. Манова са: установяването и проучването на запазеното творчество на Пимен Зографски; използуването на надписите като спомагателно средство за доказване или опровергаване на датировки, авторства, етнически принадлежности, влияния; извличането на битовите и апокрифните елементи от декорацията и уточняването на изворите им и пр. Авторката прави важни наблюдения както по тази тема, така и по агиографския патронаж на църквите, по присъствието на авторски подписи, чиято оскъдност е продиктувана найчесто от християнско смирение[12], по наличието на типични орнаментални мотиви и български образи в монументалната живопис.

Въпреки отделни колебания монографията на Екатерина Манова е атестат за нейния богат опит и правилен подход към анализа на нашето художествено наследство. В книгата изобилствуват подтици и идеи за по-нататъшни изследвания.

---

[1] П. Стефанов. Надписи върху свитъци и кодекси в стенописите на Килифаревския манастир от XVII век. — В: Търновска книжовна школа. IV. С., 1985, с. 366—378.

[2] Ф. Успенский. О древностях города Тырново. — ИРАИК, VII, 1901, с. 17.

[3] Енциклопедия „България“. I, А—В. С., 1978, с. 628.

[4] Д. Соколова. Търновски икони от XVII век в Националната художествена галерия. — Годишник на НХГ за 1982, 1983, с. 52—54.

[5] Е. Флорева. Алинските стенописи. С., 1983; Старата църква в Добърско. С., 1981.

[6] А. Чилингиров. Църквата „Св. Никола“ в село Марица. С., 1976.

[7] Ф. Успенский. Цит. съч., с. 11—16; A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 271—281; Ат. Божков. Стенописите в търновската църква „Св. Петър и Павел“.— Изкуство, 1963, 9, с. 28—35.

[8] Л. Прашков. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, с. 45.

[9] Г. Геров. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. — Изкуство, 1985, 3, с. 31—39.

[10] М. Иванов. Неизвестный Рублев? — Советская Россия, бр. 81, 7 апр. 1985, с. 4.

[11] Св. Радојчић. Темнићки надпис. Сујеверице средньовековних градительа о чудотворно моћи имена и ликова севастијских мученика. — Зборник за ликовне уметности, V, 1969, с. 3—11.

[12] H. Keller. Künstlerstolz und Künstlerdemut im Mittelalter. — In: Festschrift der wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität (Frankfurt am Main). Wiesbaden, 1981, p. 191—219.

ПАВЕЛ СТЕФАНОВ

Преглед

800 години от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава

Забележителната годишнина, отбелязана в цялата страна, в старата столица Велико Търново беше чествувана с разнообразни изяви. На 16 и 17 октомври 1985 г. Българската академия на науките и Великотърновският университет „Кирил и Методий“ проведоха международна научна конференция. Заедно с нея се състоя Четвъртият международен симпозиум „Търновград. Търновската книжовна школа и културата на Югоизточна Европа“, организиран от Института по балканистика при БАН и Великотърновския университет „Кирил и Методий“. В него участвуваха учени от страната и от СССР, Чехословакия, Полша, Румъния, Гърция, Ирландия, Белгия и др.

Конференцията беше открита от акад. Н. Тодоров, зам.-председател на БАН. Участниците в нея бяха приветствувани от Хр. Станев, председател на Окръжния народен съвет. Изнесени бяха доклади от видни наши и чуждестранни учени: акад. Д. Ангелов — „Въстанието на Асеневци и възстановяването на българската държава“, проф. Г. Литаврин (СССР) — „Българската държава в края на XII и началото на XIII в.“, проф. Й. Караянопулос (Гърция) — „Българската политика през първата половина на XIII век“, проф. Д. Замфиреску (СРР) — „Големите търновски календари с четива на патриарх Евтимий и тяхната съдба в българската, сръбската и румънската култура“, проф. В. Тъпкова-Заимова — „Търново между Ерусалим, Рим и Цариград идеята за столичен град“, акад. П. Динеков — „Търновската школа в историята на българската литература“ и др.

Останалите доклади бяха предварително отпечатани и раздадени на участниците в конференцията. Те са оформени в два сборника. Единият (с 40 доклада), който съставлява т. IV на поредицата „Търновска книжовна школа“, беше представен от проф. А. Давидов. Съдържа три раздела: литературознание, езикознание и културна история. Някои от по-важните доклади са: „Агиографско-панигиричното наследство на Евтимий Търновски — извор на сведения за дейността на Асеневци“ (Г. Данчев), „Цар Иван Асен Втори и литературата“ (К. Мечев), „Заметки о стиле Жития Стефана Дечанского Григория Цамблака“ (Д. Фрайдани), „Образът на цар Асен I в полската литература и в българската възрожденска драматургия“ (К. Куев), „Тырновград глазами средневекового современника“ (Д. Поливянний), „Проблеми на поетическото изкуство и поетиката в средновековната българска държава XII—XIV век“ (Н. Г. Николов), „Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници“ (Р.Златанова), „Второе болгарское царство и культура тырновского периода в творчестве Марина Дринова“ (Л. В. Горина) и др.

Другият сборник — „Културата на средновековния Търнов“, представен от ст. н. с. Атанас Попов, съдържа 19 статии, посветени предимно на археологическите проучвания на старата българска престолнина. Те разглеждат резултатите от последните разкопки и са принос в изясняване на градоустройствения и архитектурния облик на града, разположен на хълма Царевец. Направени са достъпни за науката археологически материали, които разкриват градския бит, производствената дейност и културния живот на престолния град: „Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г.“ (Я. Николова), „Иван-Асеновият манастир „Великата лавра“ в Търнов“ (А. Попов), „Жилищен квартал по западния склон на Царевец“ (П. Славчев), „Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов“ (Л. Квинто), „Пространствена организация на средновековния жилищен интериор през XIII—XIV в.“ (Р. Анчева), „Художествени занаяти в Търнов“ (А. Попов), „Златарството в Търнов“ (М. Долмова), „Каменоделството и каменна пластика в Търнов“ (Й. Алексиев), „Металът в бита на обитателите на Търнов“ (Т. Овчаров), „Монетосечене и монетно обръщение в Търнов в периода 1185—1393 г.“ (К. Дочев) и отделни съобщения върху конкретни находки от керамика и каменна пластика (К. Ботов, К. Тотев), епиграфски паметници (Т. Тотев, К. Попконстантинов) и др.

На 16 и 17 ноември се проведоха официалните тържества на 800-годишния юбилей, в които участвуваха партийни и държавни ръководители и гости от цялата страна.

В музикално-драматичния театър „К. Кисимов“ на 16 ноември се състоя тържествено заседание на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. То беше открито и ръководено от генералния секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков, почетен председател на Общонародния комитет. На заседанието присъствуваха Гриша Филипов, Добри Джуров, Йордан Йотов, Пенчо Кубадински, Петър Танчев, Георги Йорданов, Димитър Стоянов, Петър Дюлгеров, Стоян Караджов Димитър Станишев, Стоян Михайлов и други партийни и държавни ръководители.

Доклад за двадесетгодишната плодотворна дейност на комитета изнесе членът на Политбюро на ЦК на БКП и председател на Отечествения фронт П. Кубадински, председател на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет. Дадена беше висока оценка на многогодишния всеотдаен труд на археолози и реставратори. Изтъкнато беше широкото участие на трудещите се от цялата страна, министерства и ведомства при изпълнението на програмата на комитета.

На 17 ноември тържествата продължиха с откриване на юбилейните обекти. Най-напред председателят на Държавния съвет Тодор Живков откри паметника на Асеневци. Пред многохилядния митинг на това ново място за народно поклонение произнесе слово на тема „Велико дело в националната ни история“ чл.-кор. Илчо Димитров, зам.-председател на БАН.

Председателят на НС на Отечествения фронт П. Кубадински откри големия археологически архитектурен резерват „Царевец“ с патриаршеската църква и светлинно-звуковия спектакъл.

Кандидат-членът на Политбюро на ЦК на БКП Г. Йорданов, председател на Комитета за култура, откри реставрираната църква „Св. Димитър“, където преди

800 години бе възвестено въстанието на Асен и Петър. На митинга присъствуваха много граждани от Велико Търново и цялата страна.

Кандидат-членът на Политбюро на ЦК на БКП Д. Стоянов, министър на вътрешните работи, откри Музея „Велико Търново — столица на България през XII—XIV в.“ и Музея „Възраждане и Учредително събрание“.

Тържествата завършиха с голям спектакъл в новоизградения дворец на културата и спорта „Васил Левски“. Вечерта бе показан за пръв път светлинно-звуковият спектакъл на хълма Царевец пред хилядите участници в тържествата по случай 800-годишнината от възстановяването на българската държава и обявяването на Търнов за столица на България.

АТ. ПОПОВ

Конгрес в Австралия по история на древногръцката колонизация

В случая ще бъдат отразени накратко само някои по-ярки моменти от работата на „Първия Австралийски конгрес по класическа археология“ със специална насоченост към историята на гръцката колонизация, който бе проведен от 9 до 14 юли 1985 г. в Сидней по инициатива на няколко австралийски университета. Ръководна роля в това международно начинание имаше естествено университетът в Сидней. Основната проблематика и тематика на конгреса беше „Антична Гърция, гръцките колонисти и местното население“. Това, че един от насловите на конгреса бе „Конгрес по класическа археология“, се дължи на обстоятелството, че повечето от участниците в конгреса базираха и строяха своите концепции и изводи за отношенията между гръцките колонисти и местното население предимно върху някои по-нови археологически открития и преди всичко върху находки на вносна, т.е. главно гръцка, и на местна, т.е. „варварска“, керамика от крайбрежните райони на Средиземноморския басейн. При това бе обърнато немалко внимание и на редица находки от вътрешността на Южна Италия, Сицилия, Сардиния, Северна Африка, Сирия, Испания, Адриатическото крайбрежие на Югославия и др. В работата на конгреса взе дейно участие и нашата страна, представена от един делегат. В конгреса участвуваха около двеста делегати от най-различни страни. От социалистическите страни имаше делегатка от Румъния — М. Кожа и делегат от Югославия в лицето на Бр. Киригин, ръководител на Археологическия музей в Сплит.

До България бе отправена в случая специална покана за участие в конгреса поради важната роля, която гръцката колонизация е играла през античността както по егейското, тъй и по черноморското крайбрежие на древнотракийските земи. Но защо ли пък тъкмо историците и археолозите на Австралия, която се намира на повече от 22 000 км от Средиземноморския свят, проявяват толкова жив интерес към проблемите на древногръцката колонизация и нейното въздействие или „излъчване“ върху местното население? Отговорът на този въпрос няма да бъде особено труден, ако си припомним само някои моменти от историческото развитие на самата Австралия. Да не забравяме преди всичко, че всеки пети гражданин на съвременна Австралия не е роден на нейна територия. И нещо друго, че населението на Австралия днес наближава цифрата 16 милиона или, с други думи (от 1945 г. насам), за последните 40 години се е удвоило. Немного далечното колониално минало, пък и бурното развитие на Австралия и по отношение на нейното население играят значителна роля в идеологията на австралийската интелигенция и по-специално в проблематиката, която австралийската историческа наука си поставя и на античния сектор. Неслучайно на конгреса тъкмо няколко австралийски учени изнесоха доклади, в които се дирeха и сочеха успоредици между хода на древногръцката колонизация и колонизацията на самата Австралия.

В случая би трябвало да се изтъкне и обстоятелството, че огромният брой учени, участвуващи в конгреса, бяха от западните страни. Това обуславяше естествено количествения, но не всякога и качествения превес на докладите, в които се разглеждаха отношенията на гръцките колонисти към местното население в определени райони на Западното и Югоизточното Средиземноморие. Сполучливи, пък и изобилствуващи с нов фактически материал бяха докладите на някои италиански и френски учени върху находищата на гръцка и местна керамика в Либия и в Сирия. Особено поучителни бяха наблюденията и заключенията, изнесени от акад. С. Стуки (Рим) и проф. П. Курбен (Париж) и проф. А. Ларонд (Гренобъл и Париж). Не по-малко инструктивни бяха докладите на няколко италиански и западногермански учени върху взаимоотношенията между Южна Италия и Егейския басейн през VIII в. пр. н. е. В случая имам предвид особено изнесеното по този въпрос от проф. Б. Дагостино (Неапол) и доклада на проф. К. Килиан от Западногерманския Археологически институт в Атина върху микенската и ранноисторическата колонизация и различията и общите черти във въздействието на гръцката култура върху културите на италийското население. Може без особено преувеличение да се каже, че току-що споменатите два доклада спадат към малкото изключения, в които имаше теоретическа постановка и трактовка на указаните важни проблеми. Повечето доклади на западните учени бяха построени предимно върху наистина изобилен фактически материал, но без достатъчен теоретически анализ.

Забележително изключение в това отношение представяше докладът на английския познавач на древногръцката колонизация А. Дж. Грейъм, който сега е професор във Филаделфия (САЩ). Той изнесе доклад на тема „Предколонизационните контакти между елините и местното население — въпроси и проблеми“. Оказа се, че проф. Грейъм следи съветската историческа наука, защото е научил достатъчно руски, откъдето разбира и български. Нека бъде позволено да отбележим, че и докладът на българския делегат на конгреса бе посветен на подобна проблематика. Той бе озаглавен „Характеристика на гръцката колонизация в Тракия“. В доклада бе разгледан естествено и проблемът за предколонизационните отношения между елини и местното население по бреговете на древна Тракия. Това бе направено обаче в контекста на общата характеристика на гръцката колонизация по крайбрежната зона, която започва от Халкидическия полуостров, или казано по-общо, от Солунския залив и стига до делтата на Дунав. Понеже неслучайно земите, които опасват тази крайбрежна зона, или с други думи, земите от източната половина на Балканския полуостров, се наричат у древногръцките автори още от времето преди Херодот и Тукидид *Траке,* респ. *Трейке,* което означава Тракия, коренното население на тези земи, когато гръцката колонизация започнала в края на VIII и през VII в. пр.н.е. по техните егейски, пропонтийски и черноморски брегове, било от тракийски произход. За разлика от своите западни колеги при осветляването на най-характерните моменти от отношенията между траки и елини пишещият тези редове бе привлякъл не само данните от керамиката и от други археологически материали, но и особено убедителните сведения, които се съдържат в произведенията на гръцките писатели и поети, както и някои важни епиграфски находки от най-ново време.

Конгресът в Австралия позволява да се извлекат редица полезни поуки за работата и на българските изследователи в тази област. Струва ни се например, че по време на бъдещия V международен конгрес по тракология, пък и преди това, на въпросите на гръцката колонизация по бреговете на древна Тракия и на взаимоотношенията между траки и елини трябва да се отдели още по-голямо внимание. Ще бъде уместно, струва ни се, тематиката и проблематиката на бъдещия V конгрес по тракология да бъде разширена и задълбочена, като конгресът се проведе в България. Позволявам си да отбележа във връзка с това, че в научните среди в Австралия се чувствуваше жив интерес за участие в такава инициатива.

ХР. М. ДАНОВ

Пети международен конгрес по славянска археология

От 17 до 26 септември 1985 г. в Киев се състоя V конгрес на Унията по славянска археология. По думите на досегашния президент на унията акад. Б. А. Рибаков конгресите по славянска археология са едни от най-големите форуми на археологическата наука изобщо, тъй като археолозите слависти днес изучават огромна територия в Източна, Югоизточна и Централна Европа. Оттук главно произтича и тяхното голямо значение за все по-тясното координиране на дейността на изследователите от различни славянски и неславянски страни при изучаване на славянските древности.

Съгласно предварително набелязаната цел конгресът в Киев беше посветен на едно от най-значителните явления в славянската културна история — появата и развитието на славянския град през средновековието. Заедно с това част от докладите засягаха и други проблеми на славянската археология като станалите с основание традиционни за подобни форуми разисквания по въпросите за генезиса на ранните славянски култури и взаимоотношенията им с техните съседи.

Представените доклади и съобщения бяха изнесени в рамките на две пленарни заседания и в шест секции, всяка от които работи в продължение на четири дни. В конгреса взеха участие над 300 делегати от 16 страни в Европа. Прочетени бяха общо 265 доклада и съобщения, от които 163 на чуждестранни участници, а останалите на съветски делегати. Българската делегация, която беше една от най-многобройните, се представи с 41 доклада и съобщения.

На двете пленарни заседания в първия и последния ден на конгреса бяха изнесени обобщителни доклади, посветени основно на проблемите около формирането на древнославянския град. За зараждането на градовете в Древна Рус говори В. В. Седов. Единен път за формиране на източнославянския град според него не е имало. Градовете са възниквали по различни начини: като еволюция на племенните или занаятчийско-търговските селища, от военни средища, по княжеска инициатива и т.н. В древноруското градообразуване докладчикът вижда четири етапа, първият от които той определя като доградски и отнася още в VII—VIII в. Върху два от най-значимите древноруски градове — Киев и Новгород — говориха П. П. Толочко и В. Л. Янин. В доклада на първия беше дадена обща картина за формирането и облика на Киев, а във втория бяха поставени и разгледани проблеми на социалната структура на Новгород през X—XI в. На един от пътищата за формиране на западнославянския град беше посветен докладът на Й. Херман „Ролята на крайбрежните търговски фактории през VIII—IX в. в развитието на племенните държавни обединения и градовете“. За някои структурни промени в полските градове през XI—XII в. говори Л. Лециевич. Появата и развитието на славянските градове по долината на Нитрава бяха разгледани от Б. Хроповски. На различните типове поселения (селища, градища, крепости) през ранното средновековие на територията на България се спря Ж. Въжарова. Д. Ангелов, Д. Овчаров, Ат. Попов изнесоха основен доклад за възникването и развитието на средновековния български град. Изтъкнато беше, че градът у нас се развива не само на основата на славянски, но и на прабългарски традиции в поселищното устройство. Подчертана беше ролята на българските градове преди всичко като занаятчийски, военно-административни и духовно-религиозни центрове. За някои наблюдения върху развитието на средновековните градове в страните от централната част на Балканите трябваше да говори Дж. Бошкович, но поради отсъствието му докладът не беше изнесен. На градската духовна култура и по-специално на развитието на славянската езическа религия в източно- и западнославянските градове бяха посветени докладите на Б. А. Рибаков и В. Хензел.

В рамките на пленарните заседания беше изнесен и докладът на В. Д. Баран „Ранносредновековни славянски древности в Югоизточна Европа (проблеми на възникването, периодизация и социална структура)“. За начало на славянските култури авторът счита времето след разгрома на готския племенен съюз от хуните. Черняховската и Киевската култура от края на IV и V в. преживяват процеси на преобразуване и интеграция. Различното им съотношение в разните области обуславя едновременната поява на трите славянски култури: пражка, пенковска и колочинска. На сложните и дискусионни проблеми за етногенеза и разселването на славянските племена бяха посветени и повечето от докладите и съобщенията, изнесени в първа секция на конгреса „Древните славяни“. Освен археологически данни бяха докладвани и резултати от езиковедски, антропологически и други проучвания. От българска страна в тази секция не беше изнесен доклад. Предвидените в програмата доклади на С. Георгиева, Д. Ил. Димитров и Ч. Бонев по проблемите на славянското заселване на Балканите не бяха прочетени поради отсъствието на докладчиците.

Във втора секция „Произход и еволюция на ранносредновековния град“ бяха изнесени над 50 доклада и съобщения. В повечето от тях бяха разгледани появата, планировката или териториално-пространственото развитие на отделни или групи градове по обширната славянска територия и по нейната периферия. Българските доклади бяха посветени изцяло на Плиска. Р. Рашев разгледа развитието на Плиска като селище до приемането на християнството в България. Ж. Аладжов се спря на произхода на градоустройствените схеми на Плиска и на останалите старобългарски градове. Т. Балабанов изложи някои наблюдения върху конструкциите на масовото жилище в Плиска. На аероархеологическото проучване на Вънщния град на Плиска беше посветен докладът на П. Петрова.

В трета секция „Живот и бит на средновековния град“ бяха разисквани въпроси около домостроителството, бита, занаятчийските производства, социално-политическата структура на славянските поселения, антропологически и демографски изследвания на некрополи и други. От българска страна бяха изнесени 9 доклади и съобщения. Повечето бяха посветени на отделни занаятчийски производства. Ст. Витлянов обобщи някои основни резултати от проучването на железообработването, а Ст. Бонев се спря на развитието на косторезния занаят през IX—X в. Занаятите в Търново бяха разгледани от Й. Алексиев. За традициите и взаимовлиянията между някои накити и украшения от Търново говори М. Долмова. Б. Борисов разгледа някои от характерните особености на керамиката от XI—XII в. в Южна България. Кр. Стефанова се спря специално на особеностите на глазираната керамика на юг от Балкана през XIII—XIV в. В два доклада — на С. Чудилова и К. Дочев — бяха представени резултатите от проучването на българското монетосечене през XII—XIV в. Р. Анчева говори за традиционни и нови елементи в жилищната архитектура на Търново през XIII—XIV в.

Заседанията на четвърта секция бяха посветени на темата „Средновековният град и неговата околност“. Повечето от докладите и съобщенията тук засягаха различни въпроси на поселищната мрежа в околността на средновековните славянски градове, на характера и нивото на развитие на селскостопанското производство. Българското участие беше сравнително ограничено. Р. Василев направи съобщение за новооткрито раннославянско селище в околностите на Плиска, а К. Ботов разгледа ранносредновековните поселения по крайбрежието в Южна Добруджа. За късносредновековни селища, главно крепости по северните склонове на Родопите говори Н. Гиздова. Резултатите от проучени некрополи от IX—XIV в. на територията на Габровски окръг бяха докладвани от К. Койчева и С. Симеонов.

В пета секция „Градовете и техните културни и търговски връзки“ фактически преобладаваха докладите и съобщенията за резултати от археологическите проучвания на отделни градове. Сравнително добре бяха застъпени търговските връзки на древноруските и западнославянските градове. Българските доклади поднесоха резултатите от проучванията на редица средновековни градове у нас: Ст. Ангелова — за Дръстър, Р. Морева — за Пловдив, Д. Я. Димитров — за Боруй (Стара Загора), В. Антонова, както и Д. Владимирова — за Шумен, В. Нешева, а и Д. Серафимова — за Мелник и др.

В шеста секция, посветена на проблемите на архитектурата, изкуството и духовната култура на средновековните славянски градове, бяха изнесени голям брой разнообразни по съдържание доклади и съобщения. След участието на домакините това на българските делегати беше най-активно — с 13 доклада и съобщения. М. Станчева говори за приемствеността в градоустройството и архитектурата на средновековна София (Средец) и късноантична Сердика. На развитието на укрепителната система в Хасковския край през IX—X в. се спря Д. Аладжов. Д. Димитрова поднесе резултатите от проучванията на средновековната крепост в Ямбол, а В. Вълов данните за средновековния облик на крепостта „Баба Вида“ във Видин. Ат. Милчев изнесе доклад на тема „Крепости и замъци в Централна Стара планина от XI—XIV в.“. На специфично архитектурна проблематика бяха подчинени докладите на П. Георгиев за църковното строителство в България през втората половина на IX в., на арх. В. Дочева за болярското жилище в късносредновековния български град, на Ат. Попов за Великата лавра „Св. 40 мъченици в Търново“, на Г. Стоянов за църкви и манастири по долината на Средна Струма през XIII—XIV в. и на М. Аспарухов за две църкви от Никопол. К. Попконстантинов говори за разпространението на старобългарската писменост в периода IX—XI в. по данни на епиграфските паметници, а Ив. Йорданов — за имената на някои средновековни български градове по данни на сфрагистиката. На тема изкуство единствено бе съобщението на М. Робов за произведения на дребната пластика от XIII в. от Търново.

Характерна черта на V конгрес по славянска археология беше големият брой от доклади, повечето от които засягаха историята на появата, развитието и облика на различни градове в многоликия славянски свят. Основна причина за това бе главната тема, третираща проблемите на славянските градове. Значението на прочетените доклади и съобщения за развитието на славянската археология тепърва ще бъде оценявано на следващи научни срещи с по-ограничена и конкретизирана тематика и след издаването на материалите от конгреса. Може и отсега да се каже, че конгресът в Киев премина с успех и допринесе за активизиране на научните дирения в областта на средновековния славянски град. За успех в тази насока могат да се смятат и изнесените от българските участници доклади и съобщения. Някои от тях предизвикаха определен интерес сред чуждестранните участници. Въпроси и изказвания породиха докладите на Р. Рашев, Ст. Ангелова, К. Попконстантинов, Ив. Йорданов, П. Георгиев и др. Трябва обаче да отбележим, че представените от българска страна доклади и съобщения не засегнаха всички основни и важни проблеми около появата и развитието на българския средновековен град — неговите типични черти и отличителни белези в сравнение с останалите славянски градове. Неоправдана бе и липсата на доклади за раннославянската култура по нашите земи. Като слабост може да се посочи неравномерното и тематично неправилно разпределяне на някои от българските доклади в отделните секции. Тези недостатъци изискват при следващите подобни прояви българското участие да бъде предварително по-добре обмисляно и подготвяно.

При силно сгъстената научна програма за участниците в конгреса бяха организирани две научни екскурзии: до Чернигов и до Переяслявл Хмелницкий. В Чернигов бяха посетени важни паметници на древноруската култура: славянски могилен некропол, известната Черна могила, Спаския (XI в.) и Борисоглебския (XII в.) храм, показани заедно със специализирани експозиции, Пятницката църква (XII в.) и др. В Переяславл бяха разгледани останките от Михайловския събор (1089 г.). В околностите на града участниците посетиха големия музеен резерват на украинския народен бит и архитектура. В Киев по повод на конгреса беше открита специализирана археологическа изложба „Славяне и Русь“, в която бяха включени новооткрити материали. Освен това участниците в конгреса имаха възможност да се запознаят с историческите и културните забележителности на украинската столица като световноизвестния храм „Св. София“, Киево-Печорската лавра, експозицията на Държавния исторически музей и др.

На заседание на ръководните органи на Унията по славянска археология беше решено следващият конгрес да се проведе през 1990 г. в Прилеп, СФР Югославия.

П. ГЕОРГИЕВ

Трети международен симпозиум „Тракия Понтика“

От 6 до 12 октомври 1985 г. в Созопол се проведе поредната среща[1] на учени от България и чужбина, които се занимават с древната морска история и култура на тракийските земи. Под ръководството на Организационен комитет с председател проф. д-р Ал. Фол тя бе организирана от ДО „Културно-историческо наследство“ при Комитета за култура, Института по тракология при БАН, ОНС, Бургас, ОбНС и Центъра за морска история и археология в Созопол. Темата на симпозиума бе: „Траките и гръцките колонии VII—V в. пр. н. е.“ Организирана беше и кръгла маса върху проблемите за древните котви.

А. Анчев, заместник генерален директор на ДО „КИН“ и Т. Мурджева, заместник-председател на Изпълкома на ОНС, Бургас, откриха научната среща с приветствия до участниците. Този международен форум събра учени антиковеди от 12 страни: СССР, САЩ, Италия, Гърция, Румъния, Холандия, Чехословакия, Франция, Израел, Англия, Унгария и България. Изнесени бяха общо 43 научни съобщения.

На 7, 8 и 9 октомври вниманието на учените бе ангажирано с темата на симпозиума. М. Лазаров, заместник-председател на Организационния комитет и председател на Експертния съвет на Центъра за морска история и археология, посочи основните проблеми на темата за траките и гръцката колонизация по западния бряг на Черно море. Такива обобщаващи доклади за крайбрежията на Мраморно и Бяло море липсваха. Липсваха също доклади както за Северното Черноморие, така и за южното крайбрежие на Черно море. Най-добре бяха представени Беломорието и западният бряг на Черно море. На симпозиума нямаше отделни секции. Изнесените научни съобщения могат да се групират тематично: търговски връзки, политически отношения, религиозни проблеми, митология, етнография и нумизматика.

Най-много доклади бяха изнесени за търговския обмен въз основа на археологически данни. Такива проблеми засегнаха доц. Я. Боузек (Чехословакия), проф. М. Торели (Италия), проф. Н. Хартуш и проф. О. Бонегру (Румъния), Р. Лазов (България), Я. Стронк (Холандия), П. Балабанов (България) и А. Салкин (България). Сред тях особен интерес предизвика проф. А. Паркер (Англия), който чрез статистика на известните корабокрушения в Черно и Средиземно море от античността и средновековието предложи данни за пътищата на древната търговия.

С определена приносна стойност бяха и научните съобщения, засягащи политическите отношения между траки и елини. Д. Самсарис (Гърция) разгледа отношенията траки — елини през архаичната епоха при настаняването на последните на о. Тасос. Х. Кули-Хризантаки (Гърция) се спря на археологическите данни за Абдера и траките при заселването на елините там. К. Порожанов (България) отбеляза, че независимо от заселването на елини данните за западния бряг на Черно море дават основания да се мисли, че траките останали господари на своите интереси по крайбрежието чрез владеенето на големите стратегически носове и пристанища. При разглеждането на политическите отношения Ст. Калоянов (България) постави въпроса за отношението полис — хòра. Според него, а това особено добре пролича и при разискванията, оскъдните данни не позволяват да се мисли, че хòрата на полисите е била голяма в периода VII—V в пр. н. е. Проф. М. Торели постави на разглеждане въпроси за царската власт в Тракия, за сходства в процесите между Етрурия и Тракия по отношение на елините и местните народи. Важно място зае и проблемът за социалните структури. Сред докладите, третиращи политическите отношения, трябва да се споменат тези на И. Карайотов и П. Кияшкина (България), проф. К. Преда (Румъния), Л. Огненова-Маринова (България), М. Ману-ку-Адаместеану (Румъния).

Върху проблемите на религиозния живот бяха направени няколко научни съобщения. Особен интерес предизвика това на Д. Триандафилос (Гърция). Той представи археологически данни от късноБронзовата и ранножелязната епоха за соларно светилище на открито в земите на траките кикони. Посочено бе, че останките разкриват култ към Аполон, изразен по-късно чрез Тракийския бог-конник. Този култ се бил запазил до наши дни в култа към св. Георги, изповядван от местното население. И до днес по тези места съществувала легендата за Резос и сакралния елен. В тази група се включват със свой принос докладите на З. Гочева, М. Цанева и П. Балабанов (България).

Езиковедите на симпозиума бяха малко, но данните от техните изследвания предизвикаха основателен интерес. Така проф. К. Влахов (България), спирайки се на топонимията по крайбрежието, обоснова тезата, че „Бургас“ не може да е произлязло от гръцколатинското „Пиргос/Бургос“, а е от местен произход. Обърнато бе внимание, че езиковото тълкуване на -бриа (от тракийски език) като „високо защитено място, хълм“, намира подкрепа в положението на досега откритите селища със съставка -бриа. М. Славова (България) чрез изследване на диалектни думи от епиграфски паметници показа, че в Атика преди елините е живяло и догръцко, вероятно тракийско население. Д. Бояджиев (България) се спря на някои аспекти от етно-лингвистичната ситуация в гръцките колонии върху българския черноморски бряг.

Доклад, засягащ нумизматични въпроси, бе изнесен от проф. О. Пикар (Франция). Той се спря на хронологически и политически проблеми за началото на монетосеченето по бреговете на древна Тракия. Показа общото в монетосеченето на траките от Егея и държавите от Западна Мала Азия. Отбеляза, че монетите в тракийските земи се откриват предимно в съкровища.

С изследването на митологични проблеми се занима И. Щал (СССР). Тя представи много сцени, изобразени върху керамични съдове от Черноморието, отразяващи митичната борба между пигмеи и жерави. Нейното заключение бе, че този мотив е сътворен от предгръцки народ, който постепенно се бил претопил в масата на траките.

Изучаването на традиционната народна морска култура бе представено от Ст. Райчевски (България). Той разгледа реалии от западния бряг на Черно море, Беломорието и някогашните български села в Мала Азия, свързани с т.нар. водни камъни, използувани като обреден реквизит при „измолване на дъжд“, при безплодие на жени и др. Свидетелство за използуването на „водни камъни“ у траките били двете амфори, пълни с обли речни камъни, от гробницата в Стрелча и други археологически находки.

Трябва да отбележим, че активната съветска група, представяна от проф. Д. Шелов, проф. Л. Гиндин, В. Марковин, Б. Петерс и др., не присъствува на третия симпозиум. Не присъствуваха и други участници в първите два симпозиума като Д. Френч (Британски институт по археология — Анкара) и проф. Б. Шефтън, К. Уарлд, Дж. Хайнд от Англия

На 10 октомври се състоя първата за археологическата наука кръгла маса върху проблемите на древните котви. Тя бе председателствувана от Х. Фрост (Англия) и Г. Капитен (Италия). При откриването Х. Фрост отбеляза факта, че за пръв път се събират учени от цял свят, за да разсъждават заедно върху съществуващите спорни и неясни въпроси. Определена заслуга за това според нея има българската подводна археология, която е една от водещите по тези проблеми. Изнесени бяха 8 доклада — от Х. Фрост (Англия), Д. Фонкерл (Франция), Ш. Уаксман (Израел), Е. Галили (Израел), Г. Капитен (Италия), А. Фрески (Италия), Д. Холдейн (САЩ) и М. Лазаров, К. Порожанов и В. Попов от България.

Кръглата маса не изчерпи всички поставени проблеми, но очерта критерии за тяхното разрешаване. Единодушно бе решено, че проблемите с датировките и използуването на древните котви трябва да се решават комплексно: чрез археологическата среда на местонамирането, изображения върху котви и щокове, изображения на котви и щокове върху други материали, писмени извори, петрографски, химически, геоморфоложки и други изследвания.

Симпозиумът завърши на 10 октомври, след което участниците посетиха н. Калиакра и Историко-художествения музей във Варна.

При закриването на симпозиума ст. н. с. Р. Катинчаров, генерален директор на ДО „Културно-историческо наследство“ при Комитета за култура и заместник-председател на Организационния комитет, благодари на всички присъствували и им пожела ползотворна работа до следващата среща в Созопол. С това третият симпозиум „Тракия Понтика“ приключи и отвори гостоприемно вратите за следващия, четвърти симпозиум.

К. ПОРОЖАНОВ

---

[1] Първият и вторият симпозиум „Тракия Понтика“ се проведоха през 1979 и 1982 г. в Созопол. Материалите са публикувани: Thracia Pontica. I. S., 1982. 316 p.; II. Jambol, 1985. 372 p.

Международен симпозиум „Съвременни методи на датиране в археологията“

Археологическият институт при Словашката академия на науките в Нитра, Чехословакия организира от 28 до 31 октомври 1985 г. международен симпозиум, на който бяха обсъждани съвременните методи на датиране в археологията.

Симпозиумът бе открит от К. Амброс, ръководител на Отдела по природни науки към АИ на САН, Нитра. Встъпително слово изнесе проф. Б. Хроповски, директор на института.

В този интердисциплинарен форум участвуваха специалисти от 10 страни. България бе представена с 1 делегат (М. Ковачева от ГФИ, БАН).

Четири бяха основните направления в програмата:

1) Радиовъглеродно датиране, техника и калибриране.

2) Термолуминисцентно датиране и лабораторно оборудване.

3) Археомагнитно датиране.

4) Дендрохронология.

Най-многобройни бяха докладите върху радиовъглеродното датиране като техника и като приложение в археологията, както и върху калибрирането на получените C_{14}-дати. В доклада си „Някои мисли относно абсолютната хронология“ Е. Неуступни от Прага направи исторически преглед на промените в мисленето на археолозите, работещи главно в областта на праисторията. Заедно с развитието на природните науки и навлизането на новите начини на датиране се изменят и изискванията към археологическата наука като цяло. Ако допреди няколко десетилетия археологическото изследване се е изчерпвало с типологическата класификация и относителната хронология на проучваните обекти, в настоящия момент древните култури се разглеждат като динамични системи, където основен параметър е времето, измерено по абсолютната скала.

Върху техниката на експеримента при C_{14}-датирането говориха Й. Гьорсдорф от Берлин (ГДР), М. Паздур и А. Блуш от Гливице, Полша.

Особено внимание заслужават докладите на Б. Отоуей (Великобритания) и Б. Венингер (ФРГ), които разгледаха въпроса за калибрирането на радиовъглеродните датировки, получавани в лабораториите. Добре известно е, че последните изследвания в най-големите радиовъглеродни лаборатории доказаха сложния характер на вариациите на атмосферната концентрация на изотопния въглерод, което обяснява до голяма степен някои от „неблагополучията“ при получаваните датировки, като например противоречия с вертикалната стратиграфия и др. подобни. Двата доклада показаха различни подходи за намаляването на диапазоните при калибрираните дати. Когато конвенционалната дата попада в областта на последователни извивки с връщания в калибрационната крива, няма никаква възможност да се получи еднозначно решение за абсолютната възраст. Стремежът е с помощта на *серия от дати* максимално да се намали възможният датируем интервал от абсолютна възраст.

Две лаборатории по термолуминисцентно датиране — в Прага и Будапеща, представиха своите постижения. Подчертано бе, че експериментът е много капризен и изисква професионализъм и добра инструментална екипировка. В доклада на З. Спурни и Я. Шулцова от Прага бе подчертано, че трудно може да се прескочи границата от ±10% неточност в датирането. В същото време е усвоена техниката на бърза относителна възрастова диференциация. Методът е много ценен за установяване на фалшификати в музейните сбирки.

В областта на археомагнетизма бяха изнесени три доклада (Румъния, Чехословакия и България). Докладът на румънските специалисти представи техните първи археомагнитни определения, корелирани с резултати от Украйна, България и Чехословакия.

В съобщението на словашките представители бяха включени резултатите от няколко словашки обекта. Интересен е фактът, че техните определения на виртуалния магнитен момент съвпадат по-добре с публикуваната крива по български материали, отколкото с тази от Чехия. Чешката крива е построена през 1968 г., когато праисторическите култури бяха все още подреждани по т.нар. къса хронология, а освен това в изчисленията на магнитния момент неизмерената древна инклинация е заместена със съвременната.

Изнесеният от авторката доклад на тема „Археомагнетизъм: резултати от Югоизточна Европа, тяхното използуване като датираща техника, трудности“ бе посрещнат с голям интерес. Начинът, по който е направено подреждането на резултатите по абсолютната скала на времето в праисторическия период с максимално зачитане на относителната хронология, се оказва единствено възможен. Разбира се, от особено значение са археомагнитните профили, снети по редица многослойни обекти. При тях вертикалната стартиграфия еднозначно определя относителното разположение на резултатите по скалата на времето. Бяха показани някои примери за датиране на обекти от България с археомагнитния метод.

Дендрохронологичните изследвания в Европа са в особен възход през последните години. Не е изключено да се заговори за „дендро-революция“, както в края на шейсетте години се говореше за „радиовъглеродна революция“ в познанието. Резултати от такива изследвания бяха представени от учени от ГДР, ЧССР и Полша.

Интересен и единствен в областта си доклад изнесе М. Гурин от Минск, който показа резултати от физико-химически изследвания на железни предмети от различни епохи.

В заключение отбелязваме изключително добрата организация на симпозиума, проведен в замъка Нове Возокани, и прекрасните условия за дълги и ползотворни дискусии. Той показа новото, достигнато днес в това направление, и очерта нерешените проблеми, които са предмет на бъдещите изследвания.

Симпозиумът представлява съществена крачка напред в областта на интердисциплинарните изследвания, свързани със сложните проблеми на датиране на археологическите паметници.

М. КОВАЧЕВА

Книгопис

Общи съчинения

Аладжов, Димчо. Археологически проучвания в Хасковския край. Състояние, проблеми и перспективи. — МПК, 1984, № 4, 7—12.

Балабанов, Петър. За някои проблеми и перспективи на полевата археологическа документация. — МПК, 1984, № 4, 37—39.

Балабанов, Петър. Малко Търново — важен античен и средновековен поселищен център в Странджа. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 340—344.

Беджев, Иван. Интериорът през вековете. С., Техника, 1984. 240 с. с ил.

Исторически преглед.

Борачева, Кипра. 2 000 години нигерийско изкуство. — Изкуство, 1984, № 7, 34—37.

Велев, Димо. Водното стопанство по българските земи и в България. — Хидротехн. и мелиор., 1984, № 7, 28—32.

Велков, Велизар. Месамбрия — Месемврия — Несебър. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 11.

Глухов, Алексей. Съдбата на древните библиотеки. Прев. от рус. Екатерина Бончева-Лисичарова. С., Наука и изкуство, 1984. 141 с., 16 л. ил.

През античността и средновековието.

Йорданов, Йордан Ал. Възстановяване на главата по черепа. С., БАН, 1981. 229 с.

От праисторическата, античната и средновековната епоха.

Рец.: Димитър Каданов. — Сп. БАН, 1983, № 1, 88—91.

Карайотов, Иван. Археологическите проучвания в Странджа.— В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 190—196.

Лаков, Лазар. Учебен факсимиле-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII век). Ч. 1. С., СУ, 1984. 36 с., 46 к.

Лисицына, Горислава Николаевна. [Некролог]. — Studia praehistor., 7, 1984, p. 187.

Маргос, Ара. Проф. Тодор Герасимов — виден учен, нумизмат и педагог (по повод 10 години от смъртта му). — Нумизматика, 1984, № 1, 3—4.

Национална конференция по археология. 29. Смолян. 1984. Археологически открития и разкопки през 1983 г. (резюмета на доклади). Смолян, 1984. 159 с.

Нешева, Виолета, Радослав Василев. Равносметка за четири десетилетия. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 5.

XXIX национална конференция по археология в Смолян, 1984 г.

Овчаров, Тодор. Археологически проучвания западно от В. Търново. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. от соц. революция в България). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, 81—82.

Обекти и находки от праисторията, античността и средновековието.

Сърбинска, Елена. Палеоетноботаниката в помощ на археологията. — Природа и знание, 1984, № 5, с. 22, 27—28.

Теоклиева, Ефтелпа. Тракийските пещерни поселения в древния рударски център — Странджа планина. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 224—227.

Праисторически и антични.

Фол, Александър. Тракийското наследство в Странджа. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 185—189.

От праисторията, античността и средновековието.

Eckert, Gerhard. Bulgarien: Kunstdenkmäler aus vier Jahrtausenden von den Thrakern bis zur Gegenwart. Mit Exkurs von Sibylle von Reden. Köln, Du Mont, 1984.

Oppermann, Manfred. Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis Leipzig etc., Urania-Verlag, 1984. 268 p. ill.

През праисторията и античността.

Pillinger, Renate. Historisch-archäologische Forschungen in Bulgarien 1980—1982. Mit Rückschau u. Ausblick. Wien, Verl. der ÖAW, 1983. 23 p., 21 p. ill.

Праистория

Авилова, Л. И. О погребальном обряде культуры Гумельница. — Studia praehistor., 7, 1984, 153—163.

Аладжов, Димчо, Дикран Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. — Thracia, 6, 1984, 185—235.

Антонова, Вера, Неделчо Попов. Нови данни за ранния халщат в Североизточна България (археологически разкопки на Шуменската крепост.) — Thracia, 6, 1984, 160—184.

Вайсов, И. Антропоморфная пластика из праисторического поселения Курило-Кременица, Софийского округа. — Studia praehistor., 7, 1984, 33—63.

Гацов, И. Местонахождения кремневых орудий раннеголоценового времени в местности Побитите камъни Дикилиташ. — Studia praehistor., 7, 1984, 3—16.

Делев, Петър. Долмените в Странджа. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 218—220.

Езеро. Раннобронзовото селище. Под ред. Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Д. Г. Димитров. С., БАН, 1979. 547 с.

Rez.: Al. Bonev. — Studia praehistor., 7, 1984, 178—183.

Иванов, Т. Многослойное поселение у с. Радинград, Разградского района. — Studia praehistor., 7, 1984, 81—98.

Кънчев, Митьо. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, 6, 1984, 134—159.

Мерперт, Н. Я. Болгаро-советская экспедиция по изучению памятников энеолита и бронзового века. — В: Проблемы зарубежной археологии. М., 1984, 5—11. (КСИА, 180).

Разкопките при с. Езеро, Сливенски окръг.

Мерперт, Н. Я. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века. — В: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. М., 1984, 234—246.

Митова-Джонова, Димитрина. Храм на подпочвените води от бронзовата епоха в Югозападна България. — Thracia, 6, 1984, 66—70.

Митова-Джонова, Димитрина. Мегалитен храм кладенец при с. Гърло, Пернишки окръг. С., 1984. 47 с. с ил.

Николов, Васил. Праисторически мраморни амулети от Югозападна България. — Векове, 1984, № 1, 60—62.

Николов, В. Ранненеолитические культуры в Западной Болгарии. — СА, 1984, № 2, 5—21.

Сайко, Э. В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур. — Studia praehistor., 7, 1984, 131—152.

Титов, В., В. Мацанова, Р. Катынчаров. Исследование поселения Плоската могила у с. Юнаците, Болгарии. — Археол. открытыя 1982 года, 1984, 514—515.

Изследване на XIII хоризонт от ранната бронзова епоха.

Титов, В. С. Некоторые проблемы возникновения и распространения производящего хозяйства в Юго-Восточной Европе и на юге Средней Европы. — В: Проблемы зарубежной археологии. М., 1984, 71—79. (КСИА, 180).

Тодорова, Хенриета. Добруджа през праисторическата епоха. — В: История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, 23—71.

Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., БАН, 1983. 127 с. с ил., 8 табл., 12 рис. (Разкопки и проучвания, 9).

Рец.: Лиляна Перничева. — Векове, 1984, № 5, 99—101.

Тончева, Горанка. Монументални скулптурни паметници от къснобронзовата и ранножелязната епоха в България. — Thracia, 6, 1984, 102—103.

Benac, Alois. Probleme in der Erforschung der Ethnogenese der Illyrer und Thraker. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 22—32.

Best, Jan G. P. Lerna und Thrakien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 154—170.

Best, Jan G. P. The Varna Necropolis: its historic Significance. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 150—153.

Bonev, Al. Datierung des Goldschatz von Vălčitrăn. — Studia praehistor., 7, 1984, 164—177.

Bonev, Alexandre. Sur le problème des survivances égéennes dans la culture des Thraces. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 33—36.

Bouzek, Jan. The archaeological situation in different parts of Thrace during the Early Iron Age. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 73—80.

Čochadžiev, St. Ausgrabungen an der prähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. — Studia praehistor., 7, 1984, 64—80.

Comşa, Eugen. L'évolution des types d'habitation du territoire de la Roumanie (depuis l'énéolithique jusqu'à la fin de l'âge du bronze). — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 121—136.

Delev, Peter. La culture mégalithique thrace. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 37—40.

Delev, Peter. Megalithic Thracian Tombs in South Eastern Bulgaria. — Anatolica, 11, 1984, 18—45.

Frey, Otto-Herman. Kontakte zwischen den Thrakern und ihren Nachbarn in Mitteleuropa. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 260—268.

Контакти през ранножелязната епоха, отразени в изкуството.

Garašanin, Milutin. Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und südmakedonischer Wohnhügel. — Praehistor. Zft., 59, 1984, N 1, 3—15.

Garašanin, Milutin. Zur ethnischen Zugehörigkeit der bronzezeitlichen Bevölkerung im serbischen Morava-Gebiet. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 182—185.

Georgiev, Georgi I. Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 67—74.

Grammenos, Dimitrios. Prähistorische Siedlungen in Ostmazedonien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 75—87.

Hrala, Jiři. Ein Beitrag zur ethnischen Gestaltung der Hallstattzeit im Mitteldonauraum. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 81—85.

Irimia, Mihai. Die mittlere und späte Hallstattzeit auf dem Gebiet der Dobrudscha im Licht neuerer Entdeckungen. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 92—105.

Ivanov, Ivan S. Le développement social et économique dans les terres bulgares à l'époque chalcolithique à la lumière des fouilles de la nécropole de Varna. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 147—149.

Jordanov, J., Kr. Michajlova. Anthropologische Daten aus zwei Nekropolen der Ockergrabkultur in Nordostbulgarien. — Studia praehistor., 7, 1984, 117—130.

Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. T. 2—3. Berlin, Verl. Volker Spiess, 1983—1984. (Prähistorische Archäologie Südosteuropas, Bd. 2—3).

T. 2. Helmut J. Kroll. Die Pflanzenfunde. 176 p. ill., 6 Beilagen.

T. 3. Alix Hochstetter. Die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1. Text und Tafeln. 406 p. ill.

Паралели в керамични находки от българските земи.

Katinčarov, Rumen. Problèmes de l'âge du bronze en Europe du Sud-Est. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1984, T. 1. S., 1984, 171—181.

Kovačeva, Meri. Archaeomagnetic Study of the prehistoric site Telish, North Bulgaria. — Бълг. геофиз. сп., 1984, № 2, 112—119.

Lazarov, Mihail. La navigation le long du littoral thrace du Pont Euxin avant la colonisation grecque. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 63—68.

Lazarovici, Ch. von. Die Periodisierung der Starčevo-Criş Kultur in Rumänien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 94—110.

Lichardus, Jan. Zum frühkupferzeitlichen Totenritual im westlichen Schwarzmeergebiet. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress. Wien 1980. T. 1. S., 1984, 137—146.

Mitova-Džonova, D. Ein megalithischer Brunnentempel aus Südwestthrazien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 58—62.

Nikolov, V. Die ornamentale Verzierung der bemalten frühneolithischen Keramik aus der Ebene von Sofia. — Studia praehistor., 7, 1984, 17—32.

Oancea, Alexandru, Laurentia Georgescu. The Bronze Age Cemetery from Pietroasa Mică. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 195—203.

Panayotov, Iv., V. Dergačov. Die Ockergrabkultur in Bulgarien. Darstellung des Problems. — Studia praehistor., 7, 1984, 99—116.

Pavlu, I., M. Zapotocka. „Analysis of the czech neolithic pottery“. Prag, 1978. 217 p., 13 pl., 40 fig.

Rez.: St. Sachno. — Studia praehistor., 7, 1984, 184—186.

Petrescu-Dîmboviţa, Mircea. Das Problem der Synchronisierung bronzener Hortfunde mit den zeitgenössischen Kulturen in Donau-Ponto-Karpatenraum. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 186—194.

Popov, Vladimir. Relations thraco-anatoliennes. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 9—12.

Porogeanov, Kaline. Navigation et commerce de la population du littoral européen de la mer Noire de la Thrace ancienne avec les peuples de la Méditerranée orientale (XVI—XII s. av. n. è.). — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 69—72.

Press, Ludwika. Contacts between Thrace and the Aegean in the Bronze Age. (Some Thoughts on the Migration of Ideas). — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 13—21.

Stanev, P., V. Iltcheva, M. Tchotchev, A. Pissarev. La culture matérielle des tribus thraces entre les rivières de Yantra et d'Ossam et leurs relations avec la Thrace. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 88—93.

Todorova, Henrieta. Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. München, C. H. Beck, 1981. 66 p., 9 Abb., 37 Taf. (Prähistor. Bronzefunde, Abt. IX, Bd. 14).

Rez.: Borislav Jovanovič. — Prähistor. Zft., 59, 1984, N 1, 100—103.

Todorova, Henrieta. Der Übergang vom Aeneolithikum zur Bronzezeit in Bulgarien. Die Ethnogenese der Thraker. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 117—120.

Todorova, Henrieta. Zur Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. — In: Atti del X Simp. Internaz. Neol Età Bronzo in Europa. Verona, 1982, 45—52.

Vulpe, Radi. La fin de la civilisation d'Ariuşd-Cucuteni-Tripolje et l'apparition des premiers indo-européens dans les pays carpato-balkaniques. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 111—116.

Античност

Александров, Георги. Антична вила № 3 край Михайловград. — Изв. музеите Северозап. България, 9, 1984, 9—45.

Античен бронз. [Каталог]. Състав. Димитър Николов и др. С., 1984. 58 с. с ил.

Същото на англ. ез.

Издаден по повод международния симпозиум по античен бронз в Стара Загора през 1984 г.

Атанасова, Йорданка. Пещи за строителна керамика от римската епоха във Видинско. — Изв. музеите Северозап. България, 9, 1984, 47—60.

Буюклиев, Христо. Античната бронзова колекция на Окръжния исторически музей в Стара Загора. — МПК, 1984, № 1, 11—16.

Буюклиев Христо. Тракийска могилна гробница от с. Мъдрец Старозагорски окръг. — Разкопки и проучвания, 10, 1984, 7—33.

Василев, Васил П. Бронзови статуетки на гладиатори от Тракия. — МПК, 1984, № 1, 22—27.

Василчин, Иван. Късноантични глинени лампи и калъп от Калиакра. — ИНМ — Варна, 20, 1984, 23—28.

Василичин, Иван. Раннохристиянска гробница от Нове. — Векове, 1984, № 3, 75—77.

Велков, Велизар. Гръцка колонизация; Добруджа в периода на римското владичество; Добруджа през късната античност (IV—VI в.). — В: История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, 97—101; 124—155; 156—173.

Вълев, Петър. Архитектурно-геодезически проучвания на гробницата при Свещари [Разградски окръг]. — Геодезия. Картогр. Земеустр., 1984, № 5, 29—32.

Георгиев, Петко. Иконографски бележки върху римски бронзови паметници от Окръжния исторически музей във Варна. — МПК, 1984, № 1, 28—32.

Господинов, Константин. По някои въпроси на локализацията на римската станция Тарподизо. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. соц. revол.). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, с. 75.

Между Лозенград и Ескиполос.

Димитров, Димитър. Новооткрити паметници на тракийската култура по Горна Струма. — Векове, 1984, № 1, 62—67.

Димитров, Д. П. Тракийският град Севтополис. — В: Севтополис. Т. 1: Бит и култура. С., 1984, 11—17.

Димитрова, Александра. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. — МПК, 1984, № 1, 16—21.

Долмова-Лукановска, Мария. Към въпроса за тракийското селище на Царевец. — Thracia, 6, 1984, 236—251.

Домарадски, Мечислав. Разкопките на тракийската крепост „Малкото кале“ край Созопол. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 221—223.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Тракийска крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. — Thracia, 6, 1984, 104—133.

Иванов, Румен. Заплащане, награди и наказания в римската войска през принципата (I—III в.). — Военноистор. сб., 1984, № 3, 180—193.

Йорданов, Кирил. Добруджа през I хил. пр. н. е. Гети. — В: История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, 72—123.

Гл. „Гръцка колонизация“ с. 97—101 написана от В. Велков.

Карабльов, Иля. Анибал. Прев. от рус. Емил Калудиев, Любомир Павлов. С., ОФ, 1984. 405 с.

Ковачева, Теодора. Към въпроса за некрополите на колония Улпия Ескус. — Изв. музеите Северозап. България, 9, 1984, 61—82.

Колев, Камен. Новите археологически разкрития в Пловдив. — Тракия, 1984, № 1, 106—113.

Кондова, Нели, Петър Боев, Славчо Чолаков. Биологична реконструкция на късноантични популации от българските земи. — Бълг. етнография, 1984, № 2, 27—32.

Кузманов, Георги. Римски бронзови лампи от Националния археологически музей. — МПК, 1984, № 1, 37—40.

Маразов, Иван. За семантиката на изображението в гробницата от Свещари [Разградски окръг]. — Изкуство, 1984, № 4, 28—38.

Мелюкова, А. И. Археологические данные о фракийцах на территории СССР в I тысячелетии до н. э. — В: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. М., 1984, 224—234.

Милчев, Атанас, Стефан Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг през 1970 г. — Разкопки и проучвания, 10, 1984, 43—84.

Милчев, Атанас. Проучване на античните паметници по долината на Средна Струма от акад. Д. Дечев. — Thracia, 6, 1984, 58—65.

Минчев, Александър. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—VI в.). I: Купи и паници. — ИНМ Варна, 20, 1984, 5—21.

Мозолевський, Б. М. Товста могила. Київ, 1979. 251 с. с илл., 2 прил.

Тракийски елементи в орнаментацията на някои находки.

Рец.: Б. А. Шрамко. — СА, 1984, № 1, 272—280.

Найденова, Върбинка. Бронзова статуетка на Епона от Долна Мизия. — МПК, 1984, № 1, 41—43.

Николова, Богдана, Иван Коев. Тракийската култура през елинистическата епоха. [Каталог на изложба, Истор. музей Казанлък]. С., 1984. 40 с. с ил.

Овчаров, Димитър. Нови археологически данни за крепостта и античното селище при село Ковачевец, Търговищки окръг. — Разкопки и проучвания, 10, 1984, 34—42.

Огненова-Маринова, Люба. Дребни находки, теракоти, скулптура [от Севтополис]. — В: Севтополис. Т. 1: Бит и култура. С., 1984, 159—228.

Огненова-Маринова, Люба. Проблеми на античния художествен бронз в България. — МПК, 1984, № 1, 5—10.

Памуков, Добрин. Светилищата на одрисите. — Отечество, 1983, № 23, 23—25.

Подосинов, А. В. Овидий о Причерноморье: опыт источниковедского анализа поэтического текста. — В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. М., 1984, 8—178.

Сведенията за тракийските племена и Тракия.

Порожанов, Калин, Венцислав Попов. Пристанищата на Странджанското черноморско крайбрежие през античността. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 307—311.

Радков, Ради, Петър Ставрев, Иво Лозенски, Чавдар Гюров, Стоян Авдев. Геофизични изследвания при откриването на тракийската гробница край село Свещари [Разградски окръг]. — МПК, 1984, № 4, 35—36.

Русева-Слокоска, Людмила, Лидия Стайкова. Бронзови апликации на тракийска колесница от Пауталия. — МПК, 1984, № 1, 32—36.

Танчева-Василева, Нели. Поселищен живот в хинтерланда на Кабиле I—III век. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. соц. революция). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, с. 77.

Тачева-Хитова, Маргарита. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. на н. е. [Моногр.]. С., Наука и изкуство, 1982. 250 с. + каталог със 129 фотоил.

Рец.: Христо М. Данов. — ИПр, 1984, № 1, 117—120.

Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. [Каталог на изложба]. С., 1984. 48 с. с ил.

Цанева, Мария. Тракийско влияние в некрополите на Аполония — Понтика. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 327—329.

Чичикова, Мария. Антична керамика [от Севтополис]. — В: Севтополис. Т. 1: Бит и култура. С., 1984, 18—114.

*Actes du IIe Congrès international de thracologie. I.*București, 1980.

Рец.: А. И. Мелюкова. — СА, 1984, № 1, 292—304.

Alexandrov, Georgi. Montana — eine thrakisch-römische Stadt. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 218—231.

Balkanska, Ana. Thrakien und die Kultur des Hellenismus. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 255—259.

Berciu, Dumitru. Wilhelm Tomaschek et la thracologie en Roumanie. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 26—30.

Boev, Peter, Slavtscho Tscholakov. Die Abstammung der Thraker nach anthropologischen Angaben.— In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 313—316.

Böttger, B. Neues aus der Alten Welt . . . Bulgarien. — Das Altertum, 1984, N 2, 126—127.

Разкопките на римската пътна станция при Карасура на 35 км югоизточно от Стара Загора.

Cieminski, Marta von. Das Militärwesen in den ostbalkanischen Gebieten während der Spätantike (von Diokletian bis Justinian). — Ethnogr.-archäol. Zft., 25, 1984, N 1, 105—113.

Danov, Christo M. Die thrakologischen Forschungen in der österreichischen Geschichtswissenschaft. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 45—52.

Doi, Masaoki. Spartacus'Uprising and ancient Thrace. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 203—207.

Domaradzki, Mieczyslaw. Die kulturellen Prozesse in Thrakien in der zweiten Hälfte des I. Jahrtausends v. u. Z. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 117—122.

Dorig, Jose. Thrakiens Stellung in der attischen Politik klassischer Zeit. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 127—133.

По археологически данни.

Dušek, Mikulas. Der mittlere Donauraum und die Thraker. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 41—57.

Fol, Alexander. W. Tomaschek und die Thrakologie der Gegenwart. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 19—25.

Glodariu, Ioan. Fortifications daces en pierre à l'époque latine tardive. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980.T. 2. S., 1984, 164—172.

Gočeva, Zlatozara. Die Nachrichten der altgriechischen Autoren über die thrakische Religion. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 269—274.

Goloubtsova, E.S. La communauté thrace en Asie Mineure. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 236—239.

През епохата на римското владичество.

Gorbanov, Peter. Archäologische Denkmäler zur Klärung der Dionysischen Mysterien und Zeremonien in der römischen Provinz Thrakien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 308—314.

Henning, Joachim. Untersuchungen zur Entwicklung der Landwirtschaft in Südosteuropa imÜbergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter. — Ethnogr.-archäol. Zft., 25, 1984, N 1, 123—130.

Земеделието според археологически данни.

Ivanov, Rumen. Teofilov. Apollonia. — eine griechische Kolonie an der thrakischen Schwarzmeerküste. — Das Altertum, 1984, N 2, 123—125.

Jordanov, Kiril. Les ethnonymes „gétes“ et „daces“. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 180—183.

Kolendo, Jerzy. L'afflux des esclaves thraces en Italie aux IIe—Ier siècles av. n. è. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 191—196.

По археологически и исторически данни.

Kolev, Nikolai. Spuren aus der Kultur der Thraker im den traditionellen Ackerbau und der Viehzucht der Bulgarien. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 304—312.

Ljubenova, Venecia. Einige Charakterzüge der thrakischen Kultur während des ersten Jahrtausends v. u. Z. im Gebiet der Oberen Struma. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 150—163.

Markov, Kiril. Pénétration en Thrace de l'influence économique et culturelle des colonies de la mer Egée (VIIe—IIIe s. av. n. è.). — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 111—116.

Mladenova, Janka. Les mosaïques de la villa d'Ivailovgrad (Bulgarie). — In: III Colloquio internaz. sul mosaico antico, Ravenna 6—10 settembre 1980. 1. S., 1984, 149—166.

Mladenova, Janka. Nouvelles notes sur les monuments des cavaliers danubiens. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 291—299.

Najdenova, V'rbinka. Chronologia zabytkòw związanych z kultem Mitry z terenòw Mizji Dolnej i Tracji. —In: Balcanica Poznaniensia. Acta et studia. I. Mizia—Tracia—Bałkany. Poznań, 1984, 217—224.

Nikolov, Dimiter. La propriété foncière et le droit d'héritage en Thrace. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 232—235.

Ninova, Elsa. Le problème de l'humanisme dans les cultes orphiques. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 305—307.

Oppermann, Manfred. Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 244—254.

Papazoglu, Fanoula. L'oeuvre de W. Tomaschek dans le domaine de la géographie historique et la topographie de la péninsule Balkanique. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 36—44.

Papoula, Basilike. Zu einer Abgrenzung der Thrakologie. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 26—91.

Popov, Dimiter. L'orphisme thrace en Magna Graecia. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 300—304.

Samsaris, Dimitrios. Le culte du Cavalier thrace dans la vallée du Bas-Strymon à l'époque romaine. (Recherches sur la localisation des ses sanctuaires). — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 284—290.

Statkowskaja, Tatjana. W. Tomaschek über das thrakische rituelle Erbe und die moderne Ethnographie. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 53—61.

Stancheva, Magdalina. Certains problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 283—285.

Stoikov, Atanas. Hellenistische Reminiszenzen in der thrakischen Kunst. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 322—325.

Sultov, Bogdan. Thrakische Traditionen in der Produktion der antiken Keramikzentren bei Hotnica, Pavlikeni, Butovo und Bjala Čerkva. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 184—190.

Szymanska, Z. H. Greek or Thracian? Some Problems of Identifying Sources of Metalwork. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 106—110.

Стилистични образци в металообработването през античността.

Szubert, Waldemar. Notes on the Influence of Thracian Religious Cults in the West Pontian Greek Towns during the Roman Occupation. The Sanctuary of the Great God. — Darzalos at Odessos. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 275—283.

Tatscheva-Hitova, Margarita. Die kaiserzeitlichen Denkmäler — eine bisher unerschöpfte Quelle für die Kenntnis der thrakischen Religion. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 240—243.

Trohani, George. Contributions à l'étude de l'importation de la céramique romaine dans les établissements géto-daces d'entre le Danube et les Carpates. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 173—179.

Velkov, Velizar. Die thrakische Stadt Kabyle. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 213—217.

Vries, Nanny M. V. de. Die Stellung der Frau in der thrakischen Gesellschaft. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 315—321.

Wassilew, Wassil. Ausbesserung von Rüstungen als spezieller Teil der Metallbearbeitung in Thrakien im 5. — 3. Jh. v. Chr. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 346—365.

Средновековие

Алексиев, Йордан. Столицата Търновград през втората половина на XIV в. в светлината на последните археологически проучвания. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. С., 1984, 293—301.

Атанасов, Георги. Средновековни знаци и рисунки-графити от Силистренски окръг. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. от соц. револ.). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, 78—79.

Атанасов, Георги. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. — ИНМ Варна, 20, 1984, 91—98.

Балабанов, Тодор. Нови археологически наблюдения в Мадара. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 7.

Бешевлиев, Веселин. Първобългари. История. [Моногр.]. С., ОФ, 1984. 231 с. с к., 8 л. ил., к., факс.

Бобчева, Любка. Старобългарски християнски некропол при с. Крагулево, Толбухински окръг. — ИНМ Варна, 20, 1984, 53—58.

Боев, Петър, Славчо Чолаков. Антропологично проучване на некропола при с. Крагулево. — ИНМ Варна, 20, 1984, 59—64.

Божков, Атанас. Богомилите и изкуството. — Отечество, 1984, № 9, 23—25.

Божков, Атанас. Социалната и творческа природа на българския художник през XV—XVIII век. — Векове, 1984, № 1, 12—25.

По стенописи и миниатюри.

Витлянов, Стоян. Старобългарски везни от Плиска, Мадара и Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, 1984, с. 7.

Въжарова, Живка. Некропол край с. Черниче-Крупник, Благоевградски кръг. — Изв. Бълг. истор. д-во, 36, 1984, 5—20.

Дамянов, Никола. Старото гробище на Борино. — Родопи, 1984, № 2, 32—34.

Дамянов, Стефан. За произхода на античната строителна керамика в Плиска и Мадара. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 8.

Димитров, Божидар. Етнически състав на Странджанските черноморски селища. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 228—236.

Димитров, Божидар. Златен пръстен с прабългарски знаци от гр. Рила.—Векове, 1984,№ 1, с.79.

Димитров, Димитър Ил. Керамични пещи от ранното българско средновековие при село Кипра, Варненски окръг. — ИНМ Варна, 20, 1984, 37—46.

Димитров, Марин. Старобългарското укрепление при Балчик. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 9.

Иванов, Иван. Червен под османско иго. — Векове, 1984, № 3, 78—83.

Каменова, Дора. Стенописите на Искрецкия манастир. [Моногр.]. С., Бълг. художник, 1984. 176 с. с репрод., факс., сх.

От XVI—XVII в.

Ковачева, Мери. Археомагнитно изследване на средновековни пещи във Варненски и Толбухински окръг. — ИНМ Варна, 20, 1984, 47—52.

Коледаров, Петър. Българската народност и държава в Странджа-Сакар и прилежащите земи през средните векове. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 196—217.

Мавродинова, Лиляна. Украсата на Синайския псалтир. — Старобълг. лит., 1984, № 13, 74—90.

Маргос, Ара. Топонимичен материал от квартал Изворите (с. Река Девня) на град Девня. — ИНМ Варна, 20, 1984, 107—111.

Муцопулос, Н. Гробницата на цар Самуил в базиликата Свети Ахил в Преспа. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16. май 1984, с. 3.

Нешева, Виолета. Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. — Бълг. етнография, 1984, № 2, 33—39.

Овчаров, Димитър. Граффити—рисунка средновековья. — Обзор, 1984, № 66, 33—36.

Овчаров, Димитър. Мадара и култът към свещената планина у прабългарите. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 6.

Пашев, Георги. Девет столетия [Бачковски манастир]. — Родопи, 1984, № 7, 12—15.

Плетнева, С. А. Работа Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции в СССР и Болгарии (1975—1982 гг.). — В: Проблемы зарубежной археологии. М., 1984, 11—19 (= КСИА, 180).

Ранносредновековни обекти.

Попов, Атанас. Средновековни крепости в Странджа и Сакар. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 312—317.

Рашев, Рашо. Библиография на научните и научно-популярни трудове на сътрудниците на Филиала на Археологическия институт при БАН—Шумен по проблемите на материалната и духовна култура на старобългарските центрове Плиска, Мадара и Преслав за периода 1974—1984 г. — В: 10 години Филиал на Археологическия институт и музей при БАН — Шумен. Шумен, 1984, 9—28.

Рашев, Рашо. Мадарски светилища. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 7.

Рашев, Рашо. Старобългарски укрепления на Долни Дунав (VII—XI в.). Варна, Г. Бакалов, 1982. 235 с.

Рец.: Петър Петров. — Векове, 1984, № 2, 72—77.

Славчев, Петър. Социална характеристика на населението в средновековната столица Търново. (По археологически данни). — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. С., 1984, 302—309.

Средновековният български град. Докл. и науч. съобщения от науч. конф., състояла се на 4—6 април 1979 г. в гр. В. Търново. С., 1980. 374 с. с ил.

Рец.: А. И. Романчук. — Виз. временник, 45, 1984, 252—257.

Съселов, Димитър. Архитектурно-исторически проучвания на църквата „Св. Богородица“ на остров Болшевик. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 247—254.

Тотев, Константин. Интересна творба на металната пластика. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 6.

Бронзова посребрена иконка.

Тотев, Тотю. Паралели на Мадарския конник от Средна Азия.— Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 6.

Тотев, Тотю. Център за археологическо изучаване на Плиска, Преслав и Мадара. — В: 10 години Филиал на Археологическия институт и музей при БАН — Шумен. Шумен, 1984, 3—9.

Филиалът на АИМ в Шумен.

Тулешков, Николай. Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 254—282.

Чанева-Дечевска, Нели. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., БАН, 1984. 248 с. с ил.

Чешмеджиев, Димо. Още за образа на Кирил Философ от църквата в с. Лява река, Пернишко. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. от соц. революция). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, 84—86.

Popa, Radu. Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Pacuiul lui Soare. — Germania, 62, 1984, N 2, 425—431.

Нумизматика

Бъчваров, Иван. Средновековни монети от местността „Кадънбунар“ при с. Драгиново, Великотърновски окръг. — Нумизматика, 1984, № 1, 31—41.

Бъчваров, Иван. Търновски възрожденски печати. — Библиотекар, 1984, № 5, 37—38.

Димитров, Камен, Владимир Пенчев. Антични и средновековни монети [от Севтополис]. С., БАН, 1984. 161 с., 50 л. табл. (Севтополис. Т. 2).

Димитров, Камен. Към въпроса за типологията и хронологията на монетите с името на Севт III. — Thracia, 6, 1984, 252—258.

Димитров, Камен. Нови нумизматични данни за локализирането и датировката на династа Адей. — Векове, 1984, №3, 14—22.

Драганов, Димитър. Монетосеченето на Кабиле. — В: X пролетен колоквиум на възпитаниците на ВТУ „Кирил и Методий“ (40 г. соц. револ.). Резюмета на докл. В. Търново, 1984, с. 76.

Йорданов, Иван. Моливдовули на Дамян Добромир — дук на Тракия и Месопотамия. — ИНМ Варна, 20, 1984, 99—105.

Йорданов, Иван. Моливдовули на стратези на Преславица от XI век. — Нумизматика, 1984, № 1, 5—11.

Йорданов, Иван. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081—1261. [Изследване]. С., Наука и изкуство, 1984. 255 с. с табл., к., 20 л. ил.

Йорданов, Иван. Нови печати на Борис и Симеон. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 8.

Карабахчиев, Митко. Колективна находка на римски късноимператорски монети от първата четвърт на IV век. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Докл. от I интердисц. симпозиум „Странджа“, 1978 г. Т. 1. М. Търново, 1984, 237—242.

Карайотов, Иван. Стилът на месамбрийските тетрадрахми. — Изкуство, 1984, № 10, 30—35.

Пенева-Крушкова, Цветана. Тракийското лозарство и винарство върху античните монети. — Лозар. и винар., 1984, № 5, 44—46.

Пенчев, Владимир. Бележки към някои български средновековни монетосечения. — Нумизматика, 1984, № 1, 12—30.

Прокопов, Иля. Съкровище от златни номизми при село Драгичево [Пернишки окръг]. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 8.

Русева, Боряна. Находка от тетрадрахми, подражания на Александровите. — Нумизматика, 1984, № 3, 5—23.

Тотев, Константин. Новопостъпил печат на цар Петър от Преслав. — Нумизматика, 1984, № 3, 28—31.

Юрукова, Йорданка. Нумизматични и сфрагистични паметници (867 — 1195/1203 г.). — В: Перник. Т. 2. С., 1983, 102—170, табл. I—XIII.

Рец.: З. Христова. — Нумизматика, 1984, № 3, 46—47.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Numismatical Iconographical Sources on the Roman Defensive Buildings in Northern Thrace. — In: Dritter Internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 197—202.

Епиграфика

Балканска, Ана. Амфори и амфорни печати [от Севтополис]. — В: Севтополис. Т. 1: Бит и култура. С., 1984, 115—158.

Ботушарова, Лилия. Нови епиграфски данни за Филипопол. Предвар. съобщение. — Thracia, 6, 1984, 28—29.

За имената на филите.

Джонов, Боян. За руните X͡PI от надписа върху златната торква от Петруаса. — Thracia. 6, 1984, 21—27.

Добрев, Иван. Най-старите български надписи в Югозападна България. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 4.

Медынцева, Альбина Александровна, Казимир Попконстантинов Константинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. (Моногр.). С., БАН, 1984. 132 с., табл., 16 л. ил., факс.

Михайлов, Стамен. За автентичността на надписа за освещаването на манастирската църква край село Равна. — ИНМ Варна, 20, 1984, 83—89.

Огненова-Маринова, Люба. Бележки върху надписа от Севтополис. — Thracia, 6, 1984, 30—34.

Попконстантинов, Казимир. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — ИНМ Варна, 20, 1984, 65—81.

Попконстантинов, Казимир, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. — Старобълг. лит., 1984, № 15, 106—119.

Стоянов, Стоян. Отново за скалните надписи при с. Царевец, Врачанско. — Ез. и лит., 1984, № 2, 20—30.

Царевград Търнов. [Моногр.]. Т. 1. С., БАН, 1974. Т. 4: Атанас Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика Лавра“. Отг. ред. И. Заимов. 1984. 188 с. с ил., факс., 1 л. факс.

Gerassimova-Tomova, Wassilka. Beitrag zur thrakischen Religion und Ethnographie. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 286—296.

Ghetov, Liudmil. Sur l'histoire politique de la Thrace à la Haute époque hellénistique. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2.S., 1984, 134—136.

По епиграфски и нумизматични данни.

Matev, Georgi, Atanas Matev. Die Entzifferung der Inschrift auf dem Diskos von Phaistos. — In: Dritter internat. thrakol. Kongres, Wien 1980.T. 1. S., 1984, 259—263.

Mihailov, Georgi. L'épigraphie thrace. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 2. S., 1984, 208—212.

Moldoveanu, Iordache. The Getic-Scythian Inscription Found at Kjolmen. — In: Dritter internat. thrakol. Kongress, Wien 1980. T. 1. S., 1984, 223—227.

Pippidi, D. M. Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Vol. I: Inscriptiones Histriae et vicinae. Collegit, Dacoromanice vertit, commentariis indicibusque instruxit. Bucureşti, Ed. Acad. RSR, 1983. 544 p. ill.

Rez.: Georgi Mihailov. — Балк. езикозн., 1984, № 3, 83—89.

Музейно дело и консервация

Велков, Камен. За пробуждане на почитание към родните старини. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 11.

125 г. от рождението на Карел Шкорпил.

Владикова, Елена. Изложбата „Археология и строителство“. — МПК, 1984, № 4, 53—54.

В Музея за история на София, 2—20 април 1984 г.

Грийнхил, Базил. Управлението на музея. — МПК, 1984, № 1, 44—46. (ИСОМ'83).

Драев, Иван. Националният исторически музей на България.— Векове, 1984, № 5, 53—61.

Кирова, Златка, Никола Мушанов. Архитектурният първообраз на болярската къща в Мелник. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 9.

Мавров, Георги, Валентин Тодоров, Марина Кънчева. Технологически проучвания за консервация на камък в тракийската гробница край село Свещари [Разградски окръг]. — МПК, 1984, № 4, 48—52.

Маринов, Васил. Рилският манастир. — Плиска, Мадара, Преслав, № 16, май 1984, с. 10.

В списъка на световното историческо наследство на ЮНЕСКО.

С. ПЕТРОВА

Поправки, кн. 1, 1986

с.	кол.	р.	напечатано	да се чете
2	I	3—4 отд.	термити	термите
9	I	13 отд.	отбелязала	отбелязана

СЪДЪРЖАНИЕ

Пенчо Кубадински — За извършената широка и резултатна археологическа дейност 1

СТАТИИ

Васил Николов — Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит 5
Мечислав Домарадски — Раннотракийската керамика от култов обект в м. Скалето край с. Црънча, Благоевградски окръг 10
Велизар Велков — Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в 24

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Минчев — Бронзова тежест-статуетка на Константин Велики от с. Рудник, Варненски окръг 29
Димитър Овчаров — Прабългарски култов паметник от Балчик 31
Рашо Рашев — Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска 36
Веселин Бешевлиев — Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска 38
Ара Маргос — За четенето на надписа на Иво Граматик 39
Стефан Смядовски — Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа 44

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

П. П. Георгиев — Плиска — Преслав. Том **4.** Укрепителни съоръжения на Плиска и Преслав. Отг. редактор Д. Овчаров. С., БАН, 1985. 224 с. 48
Николай Овчаров — Културата на средновековния Търнов. С., БАН, 1985. 214 с. . . 52
Павел Стефанов — Е. Манова. Българска стинопис XVI—XVII век. С., БАН, 1985. 85 с., 95 ил., рез. на рус. и англ. ез. . . . 54

ПРЕГЛЕД

Ат. Попов — 800 години от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава 57
Хр, М. Данов — Конгрес в Австралия по история на древногръцката колонизация . . . 58
П. Георгиев — Пети международен конгрес по славянска археология 59
К. Порожанов — Трети международен симпозиум „Тракия Понтика“ 61
М. Ковачева — Международен симпозиум „Съвременни методи на датиране в археологията“ 62
Книгопис 63

TABLE DES MATIERES

Penčo Kubadinski — Au sujet de l'activité archéologique effective réalisée à Veliko Tărnovo . . 1

ARTICLES

Vasil Nikolov — Rapports de la vallée de la rivière Mesta avec l'Anatolie au néolithique inférieur 9
Mečislav Domaradski — Céramique de la Haute époque **thrace** d'un site cultuel du lieu dit Skaleto près du village Crănča, département de Blagoevgrad. 24
Velizar Velkov — Nouvelles données consernant le territoire de Nicopolis ad Istrum et la frontière nord de la province de Thrace pendant le IIᵉ s. 28

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aleksandăr Minčev — Poids—statuette en bronze de Constantin le Grand du village Rudnik, département de Varna 31
Dimitar Ovčarov—Monument cultuel protobulgare de Balčik 36
Rašo Rašev — Inscription du Haut Moyen Age en langue grecque de la Ville extérieure de Pliska 38
Veselin Beševliev — Lecture et interprétation de l'inscription en langue grecque de la Ville extérieure de Pliska 39
Ara Margos — Au sujet de la lecture de l'inscription de Ivo Grammatik 44
Stefan Smjadovski — Suppléments épigraphiques-textologiques encore sur deux inscriptions bulgares 47

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

P. P. Gueorguiev — Pliska—Preslav. Tome 4. Equipements de forticatiun de Pliska et de Preslav. Ridactuer respansable D. Ovtcharov. Sofia, Académie bulgare des scienecs, 1985. 224 p. . . . 48
Nikolaj Ovčarov — Културата на средновековния Търнов. С., БАН, 1985. 214 с. . . 52
Pavel Stefanov — Е. Манова. Българска стенопис XVI — XVII век. С., БАН, 1985. 85 с. 95 ил., рез. на рус. и англ. ез. 54

REVUE

At. Popov — 800 ans de l'Insurrection de Asen et Petăr et du rétablissement de l'Etat bulgare 57
Hr. M. Danov — Congrès en Australie d'histoire de la colonisation ancienne grecque 58
P. Georgiev — Cinquème congrès international d'archéologie slave 59
K. Porožanov — Troisième symposium international „Thrace Pontique“ 61
M. Kovačeva — Symposium international „Méthodes contemporaines de datation dans l'archéologie“ 62
Bibliographie 63

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. *ДИМИТЪР АНГЕЛОВ* (*главен редактор*), *проф.* *ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ* (*зам.-гл. редактор*), *ст. н. с.* *АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА* (*секретар*), *доц.* *ЛЮДМИЛ ГЕТОВ*, *ст. н. с.* *РУМЕН КАТИНЧАРОВ*, *ст. н. с.* *ИВАН МАРАЗОВ*, *ст. н. с.* *ДИМИТЪР ОВЧАРОВ*, *проф.* *ПЕТЪР ПЕТРОВ*, *ст. н. с. I ст.* *ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА*, *ст. н. с.* *МАРИЯ ЧИЧИКОВА*, *ст. н. с.* *ЙОРДАНКА ЮРУКОВА*

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова
Коректор И. Коева
Дадена за набор на 14. IV. 1936 г. Подписана за печат на 19. VIII. 1986 г. Печатни коли 8,75 Издателски коли 8,16
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 10572 Тираж 1530 Поръчка 274 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателство на Българска академия на науките